323
1996

प्रतापरुद्र

Pratap Rudra

325
1996

144

अथप्रतापरुद्रनाटकप्रारंभः २७२५ ई:

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥प्रतापरुद्रास्यप्रबंधोल्लिख्यते॥ ॥विद्याकेरवकौमुदीश्रुतिशिरःसीमंतमुक्तामणिंवक्षोरात्यद्मभुवस्त्रि
लोकजननींविंदेगिरंदेवतां॥ यत्सारांजननमल्लिकथाः सकृतिनांसारस्वतप्रक्रियाबीजन्यासमुवाससंवतिकवितानाद्येऽजीवातवः॥
१ ॥पूर्वेभ्यासामहादिक्थःसादरंविहितांजलिः॥वक्ष्येरसम्यगलंकारशास्त्ररत्नसंग्रहं॥२॥विरोधावीरतार्थीभूतकाव्यालंकारसं
ग्रहः॥प्रतापरुद्रदेवस्यकीर्तियेनप्रकाश्यते॥ ३॥ रसप्रधानाःशब्दार्थागुणालंकाररीतयः॥ रीतयश्चयतीशास्त्रंप्रमेयंकाव्यपद्ध
तिः॥४॥यद्यप्यसौप्रबंधेषुप्राचांसाधुनिरूपिता॥एतस्याःसरणेनतुनोदाहरणमारभे॥५ पुण्यश्लोकस्यचरितमुदाहरणमर्ह
ति॥नकश्चित्तादृशःपूर्वैःप्रबंधाभरणीकृतः॥६॥प्रबंधानांप्रबंधेषुप्रणामपिकीर्तिप्रतिष्ठयोः॥मूलंविषयभूतस्यतद्गुणानिरू
पणं॥७॥यथारामगुणावर्णनेरामायणंवल्मीकिजन्मनामुनेर्महाप्रतिष्ठाकरणंतथामहापुरुषवर्णनेनश्रेयस्करीप्रबंधस्थिति
ः॥यथापुराणाद्यैर्हितप्रभृतिरहितनिरूपितथातथासदाश्रयात्काव्यादपि॥इत्याम्नियोषाः॥काव्यात्कर्तव्यताधीरसाःन्यत्रनतथा
तथाहि॥यद्दृत्तमनुसंभिनादधिगतेशब्दप्रधानाज्जिरंयत्स्वार्थप्रवणात्पुराणवचनादिष्टंसहृत्संभितात्॥ कांतासंभितयायथा
सरसतामापाद्यकाव्यस्त्रियाकर्तव्यंकुतकीबुधोविरचितस्तत्स्यस्महाकूर्मराट्॥ ८॥ ततःकाव्यंदृष्टादृष्टफलजननतथाबद्धपरि
कं॥तच्चोक्तंकाव्यप्रकाशेकाव्यंयशसेर्थकृतेव्यवहारविदेशिवेतरक्षतये॥सद्यःपरनिवृत्तयेकांतासंभिततयोपदेशयुजे॥
पसिद्धेचेतन्महाप्रबंधेषु॥परिदृढ्दृश्यगुणाणांसंभाविज्ज्ञज्ञभाव्यतेयशोविसर्पतिगुणाः॥ श्रूयतेसपुरुषचरितंकितद्येनमनोन
हरंतिकाव्यालापाः॥यत्रपुनरुत्तमपुरुषचरितेननिबध्यतेतत्काव्यंपरित्याज्यमेव॥तथाचतन्मूलोच्चयस्मृतिः॥काव्यालापाश्चवि
र्जयेदितिनकेवलंकाव्यस्यायंपंथाः॥किंतुशास्त्रजातस्यापि॥तथाप्रायेणलोकादरः॥तथाचेशाधिकादेराश्वरप्रतिष्ठापकतया
त्रगत्पूज्यताचातथामहाभारतादीनामपिमहापुरुषवर्णनतयैवविश्वातिशायित्वं॥किंबहुनावेदाताअपिब्रह्मपादकतयापर
मुत्कृष्यंते॥अथातोधर्मजिज्ञासेत्युपक्रममाणेनसूत्रकृतामहर्षणापिपुरुषाश्रितस्यगुणस्यतद्धर्मस्यजिज्ञासाद्वारेणमहापु
रुषगुणवर्णनमेवशास्त्रस्यप्रमाणमित्युररीकृतं॥तत्तन्यायनिरूपणपरस्यापिप्रबंधराजेमहापुरुषगुणवर्णनंहेम्नःपरमामोदः
अतश्चप्रतापरुद्रदेवस्यगुणानाश्रित्यनिर्मितः॥अलंकारप्रबंधोयंसतःकर्णात्मवल्लभः ॥९॥ काकतीयनरेंद्रस्ययशोभूष
यितुंकृता॥विद्यानाथकृतिश्चेयंस्वयंतेनविभूष्यते॥१०॥सूक्तेवप्रतिपाद्यिमहिम्नाप्रतिबंधमहातातदुक्तंप्राचामनुस
ऽप्रश्लोक्यस्यमाहात्म्यादुज्वलाकाव्यपद्धतिः॥ ११ ॥प्रतिपादितंचोद्रटेनगुणालंकारचारुत्वयुक्तंमध्याधिकोज्वलं॥काव्य

327
1998

माश्रयसंपत्यामेरुणेवामरद्रुमइति ११ रुद्रोद्रटेनापिकथितंउदारचरितनिबंधनाप्रबंधप्रतिष्ठेति॥प्रपंचितेसाहित्यमीमां
सायां॥नायकगुणागुण्यग्रथिताःसूक्तिस्रजः॥सहृतिनामाकल्यमाकल्ययंतीति॥दंडिनापिप्रतिपादितं॥आदिराजयशोबिंब
मादर्शंप्राप्यथवाऽध्ययंतेनधामसंनिधानेपनस्वयंपश्यनश्यतीति १२ निरूपितंचभोजराजेन॥कवेरत्यापवाग्दात्रीविदुलक
णावतंसति॥नायकोयदिवर्ण्येतलोकोत्तरगुणानरः इति १३ तेचेतेनायकगुणाः॥महाकुलीनतोज्वल्यंमहाभाग्यमुदारता॥
तेजस्वितादिदग्धत्वंधार्मिकत्वादयोगुणाः १४ ॥पूर्वशास्त्रानुसारेणकतिचित्कथितादिमे॥प्रतापरुद्रदेवस्यगुणावाचाम
गोचराः १५ अथतेषांस्वरूपमुदाहरणंच॥महाकुलीनतानामकुलमहतिसंभवः॥यथा॥ताद्ध्यंमलोकभाग्यविभवा
दिंद्रादिंद्वारकेःक्षोण्यांकीडितुभिक्षुभिश्चिरतरंसंप्रार्थितःपद्मभूः॥अत्यर्केदुकुलप्रशस्तिमसृजद्यंकाकतीयान्वयंतस्मि
न्संप्रतिवीररुद्रवपुषाजगतितिलक्ष्मीपतिः १६ रूपसंपन्नदेहत्वमौल्वल्यंपरिकीर्त्यते॥सुरारेर्यःपूर्वंजलनिधिसुताया
मुदभवन्महादेवाज्ञातःसपुनरवनीभृद्दुहितरि॥वपुष्मान्कामोयंजयतिजगतीभाग्यविभवःप्रतापश्रीरुद्रःस्वयमितिम
नीषामगरज्ञा १७ अथमहाभाग्यं॥विश्वंभराधिपत्यंयत्तन्महाभाग्यमुच्यते॥सेवानम्रनरेंद्रमौलिविलसद्रत्नांशुनी
राजितंराज्यश्रीप्रथमावतारपदवीमारुह्यसिंहासनं॥क्षोणीरंयद्दिश्राणनंताच्छील्यमौदार्यंतन्निगद्यते॥यथा॥वदान्यो
नान्योस्तित्रिजगतिसमोरुद्रनृपतेर्गुणश्रेणीश्लाघापिहितहरिदीज्ञानयत्नासः॥समंताद्रुद्रेंद्रैरुदमदगधेः सुरभयः क्रि
यंतेयद्दिङ्मुखमणिगृहप्रांगणभुवः १९ अथतेजस्विता॥जगत्प्रकाशकत्वंयतेजस्वित्वंतदुच्यते॥यथा॥सदातेजोभा
नास्फुरतितजयिनःकाकतिविभोरारक्ष्मात्कांतारुचिकुरतिमिरारुक्रतिमुषिःप्रकाशव्युत्पन्नेभवतिजगदुद्दामतमसामस
र्थंपश्यानामवधिगिरिपार्श्वात्यटपदः २० अथवैदग्ध्यं॥कृत्यवस्तुषुचातुर्यंवैदग्ध्यंपरिकीर्तितं॥यथा॥चातुर्यंकिमु
वर्ण्यतेगुणनिधेःश्रीवीररुद्रप्रभोर्यत्रान्योन्यविरुद्धयोरपिमहद्वाणीश्रियोराजयं॥किंवाभ्यांसदृशोपचारललितातत्तारश
रुत्सवोर्नैःसाम्यमिमांमहीसनृपतिर्धत्तेदिशांजिग्वरः २१ अथधार्मिकत्वं॥धर्मैकायत्तचित्तत्वंधार्मिकत्वमुदीर्यते॥
यथा॥परिहासेष्वनौचित्यंस्वप्नेष्वन्यवधस्तथा॥शत्रावप्यगुणारोपकाकतींद्रोनमृष्यते २२ आदियरुणान्महामारुमपा
ऽत्यप्रभृतयः॥तन्महामहिमत्वंस्याद्यासुनरदेवतात्मता यथा॥कोसत्यासीत्प्रथमजननीदेवकीचद्वितीयाविख्यातावा
नदनुमहाभामुम्मुदीचानतीया॥यस्त्रेतायांरघुपतिरभूद्द्वापरेशोरिरासीत्रातुंक्षोणीसजयतिकलोवीररुद्रावतारः

॥२३॥अत्रगरुडध्वजात्मकतयामहामहिमतोक्ता॥सर्वविद्याधिकत्वंयथांऽत्यंतदुदात्तं २५ यथा।गोष्ठीनः पारनोपथ
न्नुधगणानषडुदर्शनीसीमभिः सत्सारस्वतमार्गदर्शनचणैः सूनुः कवीश्रीणयन् संगीतोपनिषद्रहस्यपिशुनैरतोघयो
ग्यकर्मधिन्वनसंसदिवेणिकान्विहरन्तेश्रीकाकतीद्रोनृपः २६ अथनायकगुणानिरूपणानंतरंनायकस्वरूपंनिरूप्यते॥
यज्ञः प्रतापरुद्रोधर्मकामार्थतत्परः॥ धुरंधरोगुणाढ्यश्चनायकः परिकीर्तितः २७ यज्ञः प्रतापाख्यासभगोत्वंयथा
धर्मालंबसमुद्धुतानिभुवनस्यैकानपत्रश्रियंधत्काकतिवीररुद्रनृपतेः स्कारयज्ञोमंडलं॥ लायेवाक्यनमस्थलीकु
वलयव्यामोयमाकोक्यतेतन्मन्येनियतंप्रतापपवनस्तस्यापरियोतते २८ धर्मार्थकामतत्परत्वंयथा धर्मार्थदृषदूर्णश्री
रर्थीधर्मेइवस्थितः।कामस्तावित्तोकामइवरुद्रनरेश्वरे २९ धुरंधरत्वंयथा॥ गायंतीरनुमोदंतिनिजवधूःशोषःशिरः कं
पनैर्लक्ष्मीप्रीणयतेयकलपयतिवेक्षस्थलीदर्शनात् दिङ्नागश्वकरेणुकाश्चुचमपाकुर्वंत्यनुव्रज्ययादोषाकाकतिवीर
रुद्रनृपतौविश्वंभरंबिभ्रती ३० गुणाढ्यत्वंयथा सुरेवःसहस्रेणफणीवदेच्चत्करः सहस्रेणालिरेवद्विस्तान् नेत्रैः स
हस्रेणहरिश्चपश्यत्यतोनेगुणान्काकतिवंशभर्तुः ३१ अथनायकविशेषानिरूप्यंते॥ उदात्तोद्धतश्चवललितः शांत
इत्यपि॥धीरपूर्वाद्रुमेपूर्वेश्चत्वारोनायकाःस्मृताः ३२ तत्रसर्वरससाधारणाश्चत्वारोनायकाः धीरोदात्तधीरोद्धतधीरल
लितधीरशांताः तेषांस्वरूपमुदाहरणंच महासत्वातिगंभीरः कृपावानविकत्थनः प्रतापरुद्रवद्धीरोदात्तः ससंमतः ३४
यथाच संदग्धेरुपयामदुःक्षणानरीन्हंतुंधनुःसिःपुरः शौर्यश्रीप्रणयप्रशंसिषुनभङ्गलेज्जतेबंदिषु॥आकारान्काक
तीशहर्षपिशुनान्वक्त्रेनधत्तेमनाक्चेलेवद्यातिशयालुकीर्तिविभवः श्रीवीररुद्रोनृपः ३५ दर्पमात्सर्यभ्रूयिष्टश्चंड
वृत्तिर्विकत्थनः मायावीमूलभक्रोधःसधीरोद्धतउच्यते ३६ ररेगुर्जरझर्झरोसिसमरेलंपाकाकिंकपसंवर्गत्वंगमिकिं
मुधावलरमः काणासिकिंकोकण हूणप्राणपरायणाभवमहाराष्ट्रापराद्धास्यभीयोद्रोवमित्यरानभिभवंत्याधृष्टमा
भट्टाः ३७ अत्रभट्टानांधीरोद्धतत्वं निश्चिंतोधीरललितः कलासक्तःकरेवकश्चः शौर्याभ्यानिरवग्रहः प्रतिनृपाः
सर्वांपनःश्रीहृताःपातिव्रत्यमुपैतिभूरियमयेनाथः स्वयंभूःशिवः॥धीरोयंयुवराजएषबहतिश्रीवीररुद्रोधुरंसर्वो
मित्यनुमोदंतप्रतिकूलश्रीकाकतीद्रोनृपः ३८ धीरःशांतःप्रसन्नात्माधीरशांतोद्विजोत्तमः वीररुद्रनृपालस्त
मभितः प्राप्तोदयंमोदंतेसंख्यावद्गुणाएषदूषणमिवप्रत्ययमाकरः ३९ अत्रविषयाणांधीरशांतत्वं अथशृंगार

329
1996

विषयाश्चत्वारोनायकाः॥ अनुकूलोदक्षिणश्चशठोधृष्टइतिस्मृताः एषांस्वरूपमुदाहरणंच एकायत्रानुकूलःस्यात्॥
एकस्यांनायिकायांविशेषानुरक्तोनुकूलोनायिकः किंनागच्छसितपःसरिद्भुवायस्याःपतिर्गण्यते वीररुद्रनृपः क
तत्कचरितंतस्यश्रियास्यांयतः जानेमोनिनिमाविषीदधुरतःप्रख्याप्यनामास्त्रिरात्रंरत्नाकरमेकोलात्वयिसदासक्त
विधास्येनृपं ४० अत्रप्रतापरुद्रस्यक्षोण्यांविशेषानुरागोव्यज्यते येनबध्वास्त्रिरात्रंरत्नाकरमेखलेतितन्नामग्रहण
स्नेहप्रख्यापनंक्रियते तुल्योनेकत्रदक्षिणः अनेकास्वनायिकासुओघमेणस्नेहानुवर्तेदक्षिणानायकः नर्मो
क्तिनिर्मितास्मरकलेकिलिंकिषुकाचिन्ममासाकूतेनविलोकनेनहृदयंकस्यैचिदाविष्कृतं कस्याश्चित्प्रहितः प्रसाध
नविधिहृतीकरणंचवागुल्लासीत्यनुचिंतयंवनपतेरासीत्यभानानिशा ४१ तथाच वाणीसुरेवननेत्राभ्यांश्रियंदाक्ष
यमहिनी मानयंस्तुल्यतांधत्तेतासुरुद्रनरेश्वरः ४२ व्यक्तापराधागतभीःसधृष्टइतिकथ्यते यथा राज्यश्रीपरिभो
गशांतिभवतःसर्वांगमालोक्यतेनकस्तत्रविनयोस्तिसाहसमिदंतन्नाममय्यर्पितं जानेत्वांवद्धवल्लसंममपरंवक्तव्यम
ल्पायतत्स्यात्प्रेमतवाधिकंवसमनायामकिंजल्पितैः ४३ मृदुविप्रियरुच्छठः यथा दृष्ट्यापश्यसिकेवलंनमनसा
वाचाप्रियंभाषसेनाभावेनसुजातरंप्रकटयस्यैनचान्यंतरं ज्ञानंकाकतिनाथमस्तवपरंप्राणेश्वरीध्यायतेमारक्षेषुवि
दुंवेनेवतदलंव्यर्थैःबहिःसंभ्रमैः ४४ अतस्तन्नायिकाविषयतयाकाकतीश्वराणामुदाहरणंवीररुद्रस्यैववर्णनं॥
एतेषांनायिकानुकूलेपीठमर्दविटचेटकविदूषकाःसहायाः॥ किंचिदूनःपीठमर्दएकविद्योविटःस्मृतः सधानकुशल
श्चेतोहास्यप्रायोविदूषकः ४५ स्पष्टमेषामुदाहरणं अथाष्टविधाः शृंगारनायिकाः स्वाधीनपतिकाचैवतथावास
कसज्जिका विरहोत्कंठितांचैवविप्रलब्धांचखंडिता ४६ कलहांतरितांचैवतथाप्रोषितभर्तृका तथाभिसारिकांचै
तिकमाह्वयेषणमुच्यते ४७ प्रियोपलालिनानित्यंस्वाधीनपतिकामता प्रियंसर्वसहांतेस्तेविशेषरुपलालयन् ४८
प्रतापरुद्रनृपतिः प्रतिक्षणमवेक्षते प्रियागमनवेलायामंडयंतीमुकुंदः ४९ केलीगृहमथात्मानंसाध्याद्वासक
सज्जिका स्वतेजसापरिष्कृत्यप्रधानागारमुक्तया ५० श्रियाभिषेकवेलायांवीररुद्रः प्रतीक्षितः चिरयत्यव्यलीकेति
विरहोत्कंठितात्मना ५१ यथा नेत्रांकान्यातादग्र्यगुणपरिमलेरुद्रनृपतेःकयाचागोष्ठ्यासाचिरपतिसखीभिर्नसफलः
समानेनुकांतंव्रजमदनबंधोर्जालरयंयतोविष्वद्रीचः किरतिकिरणास्त्वाप्रियसखः ५२ क्वचित्संकेतमावेद्यदयितेनाथ

वंचिता स्मरार्तविप्रलब्धेतिकलविड्डिः प्रकीर्त्यते ५३ गच्छायेसखिकाप्रियागमकथाप्राप्तोऽद्रीशः परंसंकेतालयमीक्षसेम
ममहृथाजाताश्रुभिः पंकिलः यद्वारुद्रसरश्वरप्रियतमेराज्यश्रियोवल्लभेभारत्यादयिते ध्रुवः कृतपदाः प्रायोवयंवंचिताः ५४
नीत्वान्यत्रविशांप्रातरागतंप्राणवल्लभं अन्यासंभोगचिन्होरुकुपितारंडितामता ५५ यथारात्रियोभत्रयपरिमितावल्लभा
लिसहस्रंभागीसक्तयामभूरुहमापप्रातरेवागतोसि किंकर्तव्यंवदरुपतिभवरक्षणीवाहिसर्वाः कोवादोषस्तवपुनरुकामभा
थासवित्री ५६ कोपात्कांतेपराणुद्यपश्चात्तापसमन्विता कलहांतरितानामकोविभिः परिकीर्तिता ५७ तहतहअणुणअ
तोवियतुएहिअअरोसकलुसेण अवहीरिदोणमुओअवेअणीअराएतिविसूरणसहस्र ५८ छाया तथातथाअनुन
यनप्रियस्तयाहृदयरोषकलुषेण। अवधीरितोनज्ञातोरागेतिविरुद्धवेदनांसहस्व ५९ देशांतरगतेकांतेखिन्नाप्रोषितभ
र्तृका यथात्रैलोक्यप्रथमानकीर्तिविभवश्रीरुद्रप्रभोः सेवार्थंचिरयत्कटकाकांतिपुरेभूपेषुतद्योषितः द्वारासक्तरुदा
नयनयंतिदिवसान्त्युष्णश्वासायाचक्षयातद्यानप्रतिबद्धसांद्रपुलकव्याकीर्णकामेषवः ६० कांताभिसरणोद्युक्तास्मरा
तासाभिसारिका यथा संध्यामेरुलमल्यज्ञेप्रयानस्तमहीपतिः करेणुत्तानपश्याभिनम्रणोम्यभिसारिका ६१ एता
स्तनायकानुकूलनेसहायाः दूत्यादासीसखीचेवधात्रेयीप्रतिवेशिनि लिंगिनीशिल्पिनीस्वाचसहायाःपरिकीर्तिताः
६२ एतासांस्वरूपमुदाहरणंचस्पष्टं कामशास्त्रप्रसिद्धाःपद्मिनीचित्रिणीप्रभृतयोजातिविशेषाज्ञातव्याः संक्षेपेण
नायिकात्रिविधा मुग्धामध्याप्रौढाचेति उदयद्यौवनामुग्धालज्जाविजितमन्मथा लज्जामन्मथमध्यस्थामध्यमादित्रयो
वना स्मरमदीरुतव्रीडाप्रौढासंपूर्णयौवना ६३ यथाक्रममुदाहरणानि मुग्धायथा मुग्धेयन्मनसोधिगोप्यमखिलंत
न्मध्यमावेद्यतेकेयाकाचिदहंतवप्रियसखीदृष्टाद्यकिंतामसि। आसक्तिस्तवरुद्रदेवनृपतावाज्ञास्यतेकिंभवदित्यात्या
प्रणयैकवाचिरुतनुदत्तोत्तरांडिया ६४ मध्यायथा लीलाविभ्रमपूर्वंरमुदितंनारुण्यमत्यत्रपानिपथांतरविवसस्म
रकलालास्यप्रपंचश्रियः सख्यःपश्यतकाकानीयन्नृपतोभावानुबंधोज्वलः कोप्यस्यास्तरलभ्रुवाविजयतेशृंगारनाघ
क्रमः ६५ प्रौढायथा सहलंपश्यत्याःप्रकृतिसुभगंरुद्रनृपतिंतथातत्प्रत्युद्यद्विविधललितोटोपमधुरं रसप्राडभावा
द्युगपदुरयत्यालिकमुहोमुगाक्ष्यास्तारुण्येकुसुमशरशिल्पंविजयते ६३ भेदांतरंयथासंभवंनुदाहार्यं गुणाल
कारणारसमहतिकाव्यविलसितंस्फुरदुच्चार्थात्यानदपिहृदयानंदिभवति तयोरप्युन्मेषःस्वरसभृतमाधुर्यसुभगःपर

331
1996

पुण्यश्लोकंचरित्तमनुबुद्धंविजयते ६४ इतिश्रीविद्यानाथकृतौप्रतापरुद्रयशोभूषणालंकारशास्त्रेनायकप्रकरणंसमाप्तं
॥ ॥अथकाव्यस्वरूपंनिरूप्यते गुणालंकाररसहितौशब्दार्थौदोषवर्जितौ गद्यपद्योभयमयंकाव्यंकाव्यविदोविदुः १ अदो
षौसगुणौसालंकारौशब्दार्थौकाव्यमितिकाव्यसामान्यलक्षणं शब्दार्थमूर्तिरारभ्यातोज्ञेयंव्यंग्यंवैभवं हारादिवदलंकारा
स्तत्रस्युरुपमादयः २ श्लेषादयोगुणास्तत्रशौर्यादयइवस्थिताः आत्मोत्कर्षावहास्तत्रस्वभावादवरीतयः ३ शोभामाहार्यिकीं
प्राप्तावृत्तयोयथा पदानुगुण्यविश्रांतिःशय्याशय्येवसंमता ४ रसास्वादप्रभेदाः स्युःपाकाःपाकाइवस्थिताः प्ररूपानालोकवदि
यंसामग्रीकाव्यसंपदः ५ वाचकलक्षकंव्यंजकत्वेनत्रिविधंशब्दजातं वाच्यलक्ष्यव्यंग्यत्वेनार्थजातमपित्रिविधं तात्पर्यार्थोय
व्यंग्यार्थएवनष्टथग्भूतः अभिधालक्षणाव्यंजनाख्यास्तिस्रः शब्दवृत्तयः गोणवृत्तिरपिलक्षणाप्रभेदएवकइत्यत्रसादृश्यवि
शिष्टमाणवकप्रतिपत्तिर्विवक्षिता तथेवगंगायांघोषइत्यत्रगंगासंबंधविशिष्टतीरप्रतिपत्तिर्विवक्षिता गंगासंबंधस्यापिलक्ष
णात्वेघोषगतपवित्रत्वाद्यसिद्धेः अतएवसादृश्यनिबंधनासंबंधनिबंधनाद्विविधालक्षणासंबंधनिबंधनाजहल्लाक्षणेति सा
दृश्यनिबंधनासारोपासाध्यवसायाचेति एवंलक्षणाचतुर्विधाकैशिक्यारभटीसात्वतीभारतीचेतिरचनाश्रितत्वेनसावस्था
नसूचकाश्चतस्रोवृत्तयः तथाचोक्तंदशरूपकेकैशिक्यारभटीचेवसात्वतीभारतीतथा चतस्रोवृत्तयोज्ञेयारसावस्थानसूचक
काः ८ रचनायाअपिरसव्यंजकत्वंप्रसिद्धं रसानानुगुणावर्णनारचनायादोषत्वमुक्तं वदभिःप्रभृतयोरीतिविशेषानरुन्धन
भृताः अत्रसंकेतितार्थेगोचरः शब्दव्यापारोलक्षणा साद्विविधा रूढिपूर्विकायोगपूर्विकाचेति रूढिपूर्विकायथा नृपोविरो
धःप्रथितैः प्रजानांशुभैश्चरित्रैर्जगतीमुहृद्याः भाग्यैःप्रभूतैर्भुवनस्थचास्यबिभर्तिराज्यंवरवीररुद्रः ८ अत्रसर्वेशब्दारूढा
योगपूर्विकायथा राज्ञिरुद्रनराधीशेरंजयत्यारिवलाःप्रजाः पूरन्वर्थावरुमतीरत्नगर्भाखिलेरतिच ९ अत्रवरुमतीरत्न
गर्भस्थैवमादयोयौगिकाः वाच्यार्थानुपपत्यानत्संबंधन्यारोपितःशब्दव्यापारोलक्षणा तत्रजहल्लक्षणा जेनुःकाकतिभूभृत्त
राकर्णयपट्टबंधेनि सामंतनगराण्युच्चैराक्रोशंतिसमंततः १० अत्रनगराण्याक्रोशंतीतिवाच्यस्यानन्वयः अचेतनानांआ
क्रोशस्यासंभवात् अजहल्लक्षणायथा पत्युःकाकतिनाथस्यपादपीठमनोरतं स्फुरद्रत्नप्रभाजालैरलंकुर्वंतिमालयः ११
अत्रालंकारसिध्यर्थंमालाभिराश्रयतयाचस्तंभयोलक्ष्यंते सारोपलक्षणायथा मथानाचलमूलमेचकशिलासंघट्टनश्यामि
काकाश्चक्रुरनर्घकंतेस्फुरंतितत्सारंगमाचक्षते मन्यनन्विहवीरनृपतेः कीर्तिश्रियानिर्जितस्तन्मुद्राकवराहभंडुरसावि
श्वत्समुद्रंयते १२ अत्रचंद्रकलंकरूपेकुरंगेवराहत्वमारोप्यते विषयविषयिणोरभिन्नयोरभेदप्रतिपत्तिरारोपः विषय

निगरणेनाभेदप्रतिपत्तिरध्यवसायः साध्यवसायलक्षणायथा काकतीयकुलांभोधेः प्रभवत्येषचंद्रमाः कृतः कुवलयोल्लासीयेनोदयमुपेयुषा २३ अत्रप्रतापरुद्रचंद्रतयाध्यवसीयते काकतीयकुलाभोधेरित्यारोपः अथव्यंजनावृत्तिः अन्वितेषु वाक्यार्थेषुसकारार्थमर्थांतरविषयः शब्दव्यापारोव्यंजनावृत्तिः सात्रिविधा शब्दार्थोभयमूलत्वेन तत्रशब्दशक्तिमूलायथा वाहिन्यःकाकतीद्रस्यसर्वतोमुखसंक्रमाः कुर्वंत्यद्यत्कबंधाढ्यंप्रतिपक्षबलार्णवं १४ अत्रवाहिन्यसर्वतोमुखकबंधशब्दानामर्थप्रकरणादिनासैन्यसर्वव्याप्यत्वल्लूनमस्तकदेहपराणांवाचकत्वेनियंत्रितेपिशब्दशक्तिमूलानदाजलप्रतिपत्तिर्यानायतेमाव्यंजनावृत्तिः प्रकरणिकार्थपर्यवसितावभिधानेशक्तावाकरकार्थप्रतिपत्तिकर्तुंअप्राकरणिकार्थस्यापिवाक्यार्थशोभार्थंवक्तुर्विवक्षितत्वात् अन्यतस्मदप्रतीतेर्व्यंजनाव्यापारांतरंशब्दस्यैवकल्प्यते नात्रलक्षणावृत्तिःसंभवतिवाच्यानुपपत्त्यभावात् नात्रव्यापारद्वयेनार्थप्रतिपादनेवाक्यभेदःप्रयोक्तुर्विवक्षापरतंत्रत्वाल्लौकिकवाक्यानां अर्थशक्तिमूलाव्यंजनावृत्तिर्यथा श्रुत्वाकाकतिभूभर्तुःक्षोणीपाणियहोत्सवे अगृह्णन्नलिखन्भूपाः पादपीठीर्नताननाः १५ अत्रभूपाविशेषणइत्यर्थशक्त्याव्यज्यते नचार्थशक्तिमूलेव्यंजनेःनुमानशाकाव्यंग्यव्यंजकयोरविनाभावाभावात् ननानन्तरादिकार्यस्यानेककारणकत्वात् नयतकारणप्रतीतिर्विवक्षानुग्रहीतादेवकिंच एकस्मादेवव्यंजकात्तत्प्रतीतिर्विवक्षानुसारेणानेकव्यंग्यार्थप्रतिपत्तिरनुमानपरिपाटीविरुद्धानचाभिधावृत्तिः संकेतितार्थएवतस्याः परिचयइतिइयतीगमनिका उभयशक्तिमूलायथा विजितारिपुरोमूर्तोविलसत्सर्वमंगलाः राजमौलिरसौभातिरुद्रदेवोनृपस्पतिः १६ अत्रविजितारिपुरइत्यर्थशक्तिमूलत्वंविलसत्सर्वमंगलोराजमौलिरितिशब्दशक्तिमूलत्वं प्रतापरुद्रशंकरयोरुपमानालंकारध्वनिः अथकैशिक्यादीनांस्वरूपंनिरूप्यते अत्यर्थसुकुमारार्थसंदर्भाकौशिकीमता अत्युद्दतार्थसंदर्भावृत्तिरारभटीमता १७ ईषन्मृदुत्वसंदर्भाभारतीवृत्तिरिष्यते ईषत्प्रौढार्थसंदर्भासात्वतीवृत्तिरिष्यते १८ अत्यंतसुकुमारोद्दोश्रृंगारकरुणोमतो अत्युद्दतरौद्रबीभत्सोपरिकीर्तितौ १९ हास्यशांताद्भुताःकिंचित्सुकुमाराःप्रकीर्तिताः ईषत्प्रौढोसमाख्यातोरसोवीरसंज्ञयानकौ २० अत्रशृंगारकरुणवतिकोमलसंदर्भणवर्ण्यतेतत्रकौकी यत्ररौद्रबीभत्सौअतिप्रौढनसंदर्भणप्रतिपाद्यतेत्रारभटी यत्रातिसुकुमारहास्यशांताद्भुतानातिसुकुमारेणसंदर्भणसंश्रयंतेतत्रभारती यत्रनातिप्रौढावीरसयानकौनातिप्रौढनसंदर्भणनिबद्धेतेतत्रसात्वती कौशिकीयथा जितमदनविलासंकाकतीमन्वयेंदुं नरपतिमनिशं

333
1996

द्रष्टुमाशंसिनीनां सपदिविरचिन्तासीदंगनानामपांगैर्दिविकुवलयदामश्यामलातोरणश्रीः २१ आरभटीयथा खड्गाघातनिकृंतशावशिरोनिष्यूतरक्तछटाज्वालेरुद्भटशस्त्रघट्टनभवत्कारस्फुलिंगोत्करैः स्थानास्त्रक्षिशितास्थिखंडविकटस्फूर्जोज्वलांगारकैरुच्चंडश्चलमतिगंडनृपतेः क्रोधाग्निरामोधने २४ भारतीयथा औन्नत्यंमहदन्यदेवमहितः कोप्येषगंभीरिमाकाप्यन्यासरणिः प्रतापयशसोरन्येववाहोःप्रथा सर्वंनूतनमेवरुद्रनृपतेर्जानेननंनिर्मितौसामयीचतुराननस्यकिंयत्तीकादृक्कवाकल्पिता २५ सात्वतीयथा दूरादाकर्ण्यविश्वप्रस्तुमरमहसोवीररुद्रस्यनेत्रप्रस्थानारंभभेरीनिनदमरिन्पूर्णकर्णज्वरार्तीः आरुह्याद्रीन्विचिंतोगहनप्रतिमहत्कंटकाकृष्टकेशास्त्रायध्वंमूर्च्छतेतिप्रतिनृपतिधियापादपान्प्रार्थयंते २६ मध्यमारभटीत्वन्यातथामध्यमकौशिकी वृत्तीद्वयेऽपिसर्वरससाधारणेमते २७ मृदुर्थेष्वनतिप्रौढबंधामध्यमकौशिकी शृंगारकरुणयोरतिसुकुमारयोरल्पप्रौढसंदर्भानेष्यते प्रतिकूलसंदर्भवर्णरूपदोषापत्तेः मध्यमारभटीप्रौढ्यर्थेनातिमृदुक्रमात् अतिप्रौढयोरपिरौद्रबीभत्सयोरीषन्मृदुबंधोनदुष्यतिअतिमृदुसंदर्भसंस्कृतरुद्रः मध्यमकौशिकीयथा आसन्नेपिमहोत्सवेकथमितस्त्यक्त्वाप्रवासंप्रजेर्धिक्धिक्साहसमावयार्धिघटनंकोवाविधिः कोक्षति इत्थंस्वप्रियवारितप्रियतमप्रस्थानबुद्धिस्तवाबुध्यामूर्छतिकाकतीयनृपतेतद्वैरिनारीजनः २६ मध्यमारभटीयथा मांसकीकससंकीर्णाःप्रस्रवदुधिराप्लुताः वदसाकमितायुद्धभुवोध्वस्तपंटैःकृताः २७ एवंसांतरेघष्वुदाहरणंद्रष्टव्यंवेदर्थादिरीतीनांशब्दगुणाश्चनानाअर्थविशेषनिरपेक्षतयाकेवलसंदर्भसौकुमार्यप्रौढत्वमात्रविषयत्वात्कौशिक्यादिभ्योभेदः॥ पदसंदर्भस्यातिमृदुत्वमसंयुक्तकोमलवर्णबंधत्वं अतिप्रौढत्वंपुरुषवर्णविकटबंधत्वं संयुक्तमृदुवर्णाधीषन्मृदुत्वअविकटवर्णपुरुषवर्णेषीषत्प्रौढत्वं अथरीतीनांस्वरूपमुदाहरणंच रीतिर्नामगुणाश्रिष्टपदसंघट्टनामता साद्विधावैदर्भीगौडीपांचालीचेति बंधपारुष्यरहितात्राद्यकाठिन्यवर्जिता नातिदीर्घसमासाचवैदर्भीरीतिरिष्यते २८ यथा काकतीयनरेंद्रस्यकीर्तिचंदनचर्चनं दिग्गनाविकसन्तिचितंसीकृततद्गुणाः २९ यथाच वितरणगुणलीलातोषितार्थोषलोकविभवनिनरनाथेकाकतीयान्वयेंद्रे सुरतरुगुणनार्यःकामधेनुप्रसंगेक्षितिसुरजननेतर्यंचितकौतूहलासीत् ३० ओजःकांतिगुणोपेतागौडीयारीतिरिष्यते यथा प्रचंडदोर्दंडउरंदहिनाराातिमंडलः बिभत्युर्वीपुरंगुर्वेप्रभवन्नंध्रभूपतिः ३१ किंच उद्यद्दोस्तंभरब्धभ्रुटदरिमुकुटाटोपसंजातराऊभ्रांतिभ्यश्यत्यतेगाभयकरणाचणस्कारनासीररेणुः अंधस्म

भर्तुरासीदधिकरणधराभिन्नमत्तेभकुंभप्रोद्यन्मौक्तिकोद्यानिकरपरिवृतः स्वर्वधूवक्त्रचंद्रः ३३ पांचाली रीतिर्वैदर्भीगौडीयुभयात्मिका नेतुः काकतिवीररुद्रनृपतेर्जत्रप्रयाणोत्थितेक्षीणीरेणुभरेनभस्यतिभृशं भूरिभ्रमंबिभ्रती ज्ञातामर्यनदीविशंकटतटादीर्घाधियद्दीर्घिकागादंगूढतमाचगोतमनदीपातालगंगायते ३२ यथाच स्थानेतच्चुलमातिगंडनृपतेत्वत्त्वङ्भोगीद्विषत्प्राणैर्यत्परितोषमेतिसततंकिंत्वेतदत्यद्भुतं यन्नेनप्रतिपक्षपार्थिवयशः क्षीरेणगोरातिथंयत्संवर्धयतित्रिलोकधवलंतात्त्वत्कीर्तिलक्ष्मीसखी ३४ अथशय्या यापदानापरान्यान्यमेत्रीशय्यतिकथ्यते यथा दातुः काकतिवंशमंडनमणेनिःसीमविःश्राणनश्लाघालंघितकल्पपादपगुणाप्रौढेरगाधोजसः विश्वच्छारदकौमुदीपरिमलंसामंतसीमंतिनीगंडाभोगनिगूढपंडिमधुराधत्तेयशःप्रायशः अत्रपदविनिमयासहिष्णुत्वाद्बंधस्यपदानुगुण्यरूपाशय्या अथगंभीरिमापाकः सद्बंधाहृदयंगमः द्राक्षापाकोनालिकेरपाकश्चप्रस्फुटांतरः द्राक्षापाकः सकथितोबहिर्यन्स्फुरद्रसः ३६ यथा स्मरस्मेरानंदस्मितमधुरसौरभ्यसुभगान्मनागरब्रीडाजाड्यप्रणयरसकल्लोलभरितान् कृतानेकस्कंधान्नसिजसहस्राणिसृजतः कृतक्षत्रवामाक्षीकरनिपरितोरुद्रनृपतिं ३८ सनारिकेलपाकः स्यादंतर्गूढरसोदयः यथा लीलाविभ्रमपूर्वरंगमुदितंतारुण्यमेत्यत्रपानेपथ्यांतरविंबितस्मरकलालास्यप्रपंचश्रियः सख्यः पश्यतकाकतीयनृपतेर्भावानुबंधोज्ज्वलः कोप्यस्यास्तरलस्तवेविजयतेश्रृंगारनाट्यक्रमः ३९ अत्रनद्रागर्भप्रतीतावपिदृश्यत्वपाकानरणियथासंभवमुदाहार्याणि अथकाव्यविशेषः व्यंग्यस्यप्राधान्याप्राधान्याभ्यामस्फुटत्वेनत्रिविधंकाव्यं व्यंग्यस्यप्राधान्येउत्तमकाव्यध्वनिरितिव्यपदिश्यते अप्राधान्येमध्यमंगुणीभूतव्यंग्यमितिगीयते व्यंग्यस्यास्फुटत्वेधमकाव्यं पूर्वस्योत्तरोत्तरसंबंधेएकैकमुदन्यूनतान्नेया तस्याधिमिश्रणस्यत्रिरूपेणसंकरेणैकरूपयासंसृष्याचपुनश्चतुर्धायोजनेचतुरुत्तरशततत्रयाधिकपंचसहस्राणिभेदाःशुद्धाश्चेद्ब्रह्मा ९१ मिश्रारिपुनेत्रानलंदवः १३ २६ संसृष्टिसंकरयोस्तत्त्वबुद्धिरवाग्विशारदाः अत्रशुद्धानामेकपंचाशद्भेदानांनामधेयानिकथ्यंते पदगतार्थांतरसंक्रमितावाच्यध्वनिः १ वाक्यगतार्थांतरसंक्रमितावाच्यध्वनिः २ पदगतशब्दशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमवस्तुध्वनिः ३ वाक्यगतशब्दशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमवस्तुध्वनिः ४ पदगतशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमालंकारध्वनिः ५ वाक्यगतशब्दशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमालंकारध्वनिः ६ पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनावस्तुध्वनिः ७ पदगतस्वतःसिद्धार्थशब्दशक्तिमूलोवस्तुनालंकारध्वनिः ८ पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनावस्तुध्वनिः ९ पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनालंकारध्वनिः १० पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोलंकारेणालंकारध्वनिः ११ पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोलंकारेणवस्तुध्वनिः १२ वाक्यगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनावस्तुध्वनिः १३ वाक्यगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनालंकारध्वनिः १४ वाक्यगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोलंकारेणालंकारध्वनिः १५ वाक्यगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनालंकारेणवस्तुध्वनिः १६ प्रबंधगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनावस्तुध्वनिः १७ प्रबंधगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनालंकारध्वनिः १६ प्रबंधगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोलंकारेणालंकारध्वनिः १९ प्रबंधगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोलंकारेणवस्तुध्वनिः २० पदगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुध्वनिः २१ पदगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनालंकारध्वनिः २२ पदगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोलंकारध्वनिः २३ पदगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोलंकारेणवस्तुध्वनिः २४ वाक्यगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनावस्तुध्वनिः २५ वाक्यगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनालंकारध्वनिः २६ वाक्यगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोलंकारेणालंकारध्वनिः २७ वाक्यगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोलंकारेणवस्तुध्वनिः २८ प्रबंधगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनावस्तुध्वनिः २९ प्रबंधगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनालंकारध्वनिः ३० प्रबंधगतप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोलंकारेणालंकारध्वनिः ३१ प्रबंधगतकविप्रौढोक्तसिद्धार्थशक्तिमूलोलंकारेणवस्तुध्वनिः ३२ पदगतकविनिबंधोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनावस्तुध्वनिः ३३ पदगतकविनिबंधोक्तिशक्तिमूलोवस्तुनालंकारध्वनिः ३४ पदगतकविनिबंधोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोलंकारेणालंकारध्वनिः ३५ पदगतकविनिबंधोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोलंकारेणवस्तुध्वनिः ३६ वाक्यगतकविनिबंधोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनावस्तुध्वनिः ३७ वाक्यगतकविनिबंधोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनालंकारध्वनिः ३८ वाक्यगतकविनिबंधोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोलंकारेणालंकारध्वनिः ३९ वाक्यगतकविनिबंधोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोलंकारेणवस्तुध्वनिः ४०

325
1996

प्रबंधगतकविनिबंधोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनावस्तुध्वनिः ४१ प्रबंधगतकविनिबंधोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोवस्तुनालंकारध्वनिः ४२ प्रबंधगतकविनिबंधोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोलंकारेणालंकारध्वनिः ४३ प्रबंधगतकविनिबंधोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोलंकारध्वनिः ४४ प्रबंधगतासंलक्ष्यक्रमव्यंग्योरसादिध्वनिः ४५ वाक्यगतसंलक्ष्यक्रमव्यंग्योरसादिध्वनिः ४६ पदगतासंलक्ष्यक्रमव्यंग्योरसादिध्वनिः ४७ पदैकदेशगतासंलक्ष्यक्रमव्यंग्योरसादिध्वनिः ४८ रचनागतासंलक्ष्यक्रमव्यंग्योरसादिध्वनिः ४९ वर्णगतासंलक्ष्यक्रमव्यंग्योरसादिध्वनिः ५० वाक्यगतोभयशक्तिमूलोध्वनिः ५१ तत्रादिरुद्भात्र मुदाक्रियते अर्थोंतरसंक्रमितावाच्यध्वनिर्यथामूधोनोथूयमास्माकाःकिमित्थोन्नत्यमिछया इतिप्रतापरुद्रस्यप्रणीताः प्रतियार्थिवाः १ आस्माकाइतिसर्वदैन्यभृत्योवयताद्दग्गानामस्माकंसंबंधिनोथूयमित्यर्थोंतरसंक्रमितवाच्यतात्यंततिरस्कृतवाच्योयथाविशादमविलसवियतेधवलिमपरिप्लुतात्रिलोक्यनाः विहरतियशः धूरागोराः श्रीकाकतीद्रियस्य २ अत्रविशादमविलसवियतइत्यंततिरस्कृतवाच्यं अनेनक्रमेणवाक्यगतत्वेनाप्युदाहार्यं अथार्थशक्तिमूलोवस्तुनावस्तुध्वनिर्यथा अब्दानत्वन्निनामासानशुक्लपक्षान्विनानतिथीन रात्रिर्विनापिसोमं क्षीनिकाकतीयपुरस्त्रियः ३ अत्रऋतुप्रभृतीनाकामोद्दीपकत्वान्नदभावेविरुद्धस्त्रिभिराकांक्ष्यतइतिप्रतीयमानेतेनतासांप्रियावियोगरूपंवस्तुव्यज्यते अनेनप्रतापरुद्रस्यसंवत्सरोनिहतइतिवाच्यादनिशायःतथाप्रियविरहविधुराःशार्वर्त्रियः कृतिपयवत्सरान्जीविताशयाप्रथमस्मृतूनामभावंवांछंति अनंतरंतानपिगमयितुमशक्ताः कतिपयमासेषुप्राणान्धारयितुमुद्यक्ताः ज्योत्स्नावंतंपक्षाणांविनाशंवांछंति।अनंतरंमासान्वाहयितुमपारयंत्यः कतिपयतिथिषुजीविताशायारात्रीणामसृष्टिमभिलषंतीतिवस्तुनावक्रुवस्तुव्यज्यते वस्तुनालंकारध्वनिर्यथा दृष्ट्वाकतिवीररुद्रनृपतेः कीर्तिंजगद्व्याप्नोंवस्त्रवाङ्कतिशोभुरत्रशयितुलक्ष्मीपतिः कांक्षति स्नातुंधावतिदिव्यनापसगणःसंवर्धितुंवांधेयश्चेतसिविलासमभ्रसुरपिस्रष्टुंशनैरीहते ४२ अत्रहरस्यकैलासभ्रांतिहेतुःक्षीरार्णवभ्रांतिरितिभ्रांतिमदलंकारोव्यज्यते अलंकारेणवस्तुध्वनिर्यथा प्रतापरुद्रस्यरणेकृपाणः सद्यःसमुद्यद्रुधिरारुणश्रीः आलंबतेरोषकषायितस्यकालीकटाक्षस्यविडंबनानि ४२ अत्रलंबतइतिनिदर्शनालंकारेणसकलस्यपुच्छंनते धत्तेक्षयः क्षणात्कृतइतिवस्तुव्यज्यते ॥ अलंकारेणालंकारध्वनिर्यथा काकतीयविभोः कीर्तिपुंडरीकेविजृंभते धत्तेमधुकरक्रीडांतमालश्यामलंनभः ४४

337
1996

अत्रकीर्तिपुंडरीकेत्रभोभ्रमरक्रीडांधनेइतिनिदर्शनालंकारेणाश्रयाश्रयिणोरनुगुण्यरूपाधिकालंकारोव्यज्यते आश्रयस्यकीर्तिपुंडरीकस्यवैफल्यंभ्रमरसादृश्यप्रतिपादेननात्यंतंनभसःप्रतीयते एषुस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलत्वं कविप्रोढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलत्वंयथा श्रावंश्रावंरवुरलिविद्रहरत्कांतिकेयेषुजातछिद्रब्रह्मश्रवणपदवीचारिणीचारणीघः शश्वद्गीतांभुवनमहितांकाकतीद्रस्यकीर्तिंकोंचक्षमाभृद्भवतिमहतोविस्मयान्निश्चलांग ४५ अत्रप्रतापरुद्रस्यकीर्तेःस्रष्टारणामपिविस्मयकारिणीतिवस्तुव्यज्यते वस्तुनालंकारध्वनिर्यथा वीररुद्रभटान्दृष्ट्वाजयलक्ष्मीहृतान्रणे कर्षत्यरिवधूकेशान्काननेकंटकद्रुमाः अत्रजयलक्ष्मीसमालिंगितानवीररुद्रभटानरण्यासमदनाद्दवकंटकिद्रुमाः शत्रुवधूकेशान्कर्षंतीवत्युत्प्रेक्षाव्यज्यते। अलंकारेणवस्तुध्वनिर्यथा अपसरसहीहिसमंलज्जावद्धुआएसढिलमाणए अत्थगहणभएणव्वसविहगएमणोहरदइए अपसरतिसखीभिःसमंलज्जावधाःशिथिलभानायाः आत्मग्रहणभयेनेवसविधगतंमनोहरदयिते अत्रोत्प्रेक्षाःलिंगनंवस्तुव्यज्यते अलंकारेणालंकारध्वनिर्यथा अभयंयाचमानानांकाकतीयंद्विषांक्षणं रक्षानांगीकरोतीववनग्राखाग्रकपनैः अत्रनांगीकरोतीवित्युत्प्रेक्षयाप्रतापरुद्रस्यशत्रुभ्योरक्षणंकर्तुवनमधिविभर्तीवित्युत्प्रेक्षाव्यज्यते कविनिबंधार्थशक्तिमूलोयथा जहनहवेहादुअज्जाणरणाहकरेहिरररवणंससिणो ननंएकटरुलाआणत्तातमसीकादुं यथातथाचाभवत्यायानरनाथ बुरुरक्षणंशत्रिन यन्नयाकटाक्षोल्काआज्ञप्तातमषीकर्तुं अत्रविरहातुराआर्याचंद्रिकांमसरुमानरोषोज्वलितयाकटाक्षोल्कयाचंद्रमषीकरोतिसरक्षणंयइत्यनेनवस्तुनाद्दतपरंजीवितुंधारयितुमशक्ताः धुनेवत्वयासमागंतव्यमितिवस्तुव्यज्यते वस्तुनालंकारध्वनिर्यथा कस्त्वंभुजाखिलांगश्वरसिननुयशोवीररुद्रस्यवर्तेकोयंतेदीप्तदेहः स्फुरतिपरिसरंमत्कृत्यतापः आलोक्यालंस्करङ्गिःकुसुदसरसिजैःरव्यापितंवस्वरूपंसामाकैस्वत्वावधिगिरिरुकल्पतानिरुत्मकः ४४ अत्रप्रतापरुद्रयशःप्रतापयोःसामाकैसादृश्यप्रतीतेरुपमाव्यज्यते अलंकारेणालंकारध्वनिर्यथा उवहहलावेब्राह्मए तहआरूढाचिनिभ्भरोमाणो णिवडंतमाअमसंभमसंजाअभएब्बवासरिद्द पश्यतहलावधास्तथाआरूढोपिविनिर्भरोमानःनपतिसमागमसंभ्रमसंजातभयद्रवापसरतीत्यत्रोत्प्रेक्षयाप्रियप्रार्थनांविनेवमानिनीमनःप्रसन्नमितिधिभावनालंकारोव्यज्यते अलंकारेणवस्तुध्वनिर्यथा अप्राप्यसेवावसरंनाथकांताहृतस्यते खल्कीर्तिः सवमानंवश्यामासर्वांगपांडुरा अत्रसवमानंवस्तुव्यक्तयासर्वथास्वीकार्यतादिस्वरूपंवस्तुव्यज्यते। एवंप्रबंधाधिगतत्वेनयथासंभवमुदाहरणानिद्रष्टव्यानि

विस्तरभयादिहनोक्तानि अथशब्दशक्तिमूलध्वनिः सचवस्त्वलंकारमूलत्वेनद्विविधः अलंकारोऽपिवस्तुशब्दाधवाक्यप्रबंधप्रति
प्रधानत्वेनसंज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवोद्विधा अचालंकारध्वनिर्यथा एसोसच्चंरायासामारवतुमंसमाअमोदाहाओणा किंउण
णपरिदिसकहदीसइएदंरदुअच्चरिअं एषसत्यंराजाश्यामापिखलुखंसमागमोद्यो: किंपुनर्नंद्रदोषकओरश्यतेएतलबला
श्चर्यं अत्रप्रकरणेनकांतान्यपवाचकाश्यंश्यामाराजशब्दाभ्यांनिशाचंद्रप्रतीतिरुपमाव्यज्यते वस्तुध्वनिर्यथा कांतारेवासंते
माः संश्रृणुध्वंहितादितः कुरुध्वमधुनाराजपादसेवांनरेश्वरः ॥अत्रराजपादसेवामितिशब्दशक्त्याप्रकृतस्यप्रतापरु
द्रस्यप्रतीतिः प्रकरणाज्ज्ञायते अनेनप्रतापरुद्रस्यसेवाकर्तव्याकिमरण्यवासेनसेतमाद्दतिवक्तव्यव्यज्यते उभयशक्तिमूलश्च
निर्यथा जिष्णुरेषभुजस्तंभंभमाणोद्यतायुधः मुंचंतुःक्ष्माभृतःसर्वेनिजपक्षविनिर्गमं अत्रक्ष्माभृतोनिजपक्षविनिर्गमं
मुंचंतुजिष्णुरेषइत्यत्रशब्दशक्तिमूलता भुजस्तंभंभमाणाद्यतायुधइत्यत्रार्थशक्तिमूलता असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यारसादिध्व
निः तथाचोक्तंश्रृंगारतिलके रसभावतदाभासभावशांत्यादिरक्रमः भिन्नोरसाद्यलंकारादलंकार्यतयाक्षिरः रसभावादा
हरणंस्वरूपनिरूपणाप्रपंचेरसप्रकरणेभविष्यति गुणीभूतव्यंग्यंमध्यमंकाव्यमष्टविधं तथाचोक्तंकाव्यप्रकाशे अगूढम
परस्यांगंवाच्यसिध्यंगमस्फुटं संदिग्धतुल्यप्राधान्यं काक्वाक्षिप्तमसुंदरमिति कामिनीकुचकलशावलंबीहारइवमत्कारका
रित्वादगूढव्यंग्यंमध्यमंकाव्यं यथा ओन्नत्येयदिवर्ण्यतेशिखरिणः क्रुध्यंतिनीचेःकृताः गांभीर्यंयदिकीर्त्यतेजलधयः क्षु
भ्यंतिगाढीकृताः तत्तावर्णयितुंविसंमियदिवाजानोस्मयगस्त्यःखिन्नइत्यनेनजलनिधिपर्वतेस्थानविसंमीतिव्यंग्यस्य
गूढं अपरस्यांगंयत्ररसादेरसादिरंगंतदपिगुणीभूतव्यंग्यमेव यथावीतव्रीडमपास्तमानमुदयद्देवस्यभावित्रिभवत्संदिनिर्मि
वेपथुमिलन्मूर्द्धगलद्बाष्पकं संज्ञानप्रलयचकाकतिमहीनाथस्मरोद्वेजिताभूपाः शैलगुहासुयांतिविजनेमौल्यासमालिं
गित अत्रशृंगारस्यप्रत्यरसांगत्वं वाच्यसिध्यंगंयथा करालःकाकंतीद्रस्यकरवालनवांबुदः धारयाशमयत्युग्रप्रतापव्व
लनंद्विषां अत्रचजलधाराव्यंग्यासाचकरवालनवांबुदरूपत्रवाच्यभूतस्यरूपकस्यसिद्धिर्दीप्तिगुणीभूतं अस्फुटंयथा॥
वीररुद्रकृपाणस्यमहिमाकोपयनुकुशः प्रस्फुरंतेकीर्तिरंगांयः पीत्वाद्विषदसृङ्नदीं अत्रकृपाणस्यजन्होराधिक्यप्रतिपाद
नात्व्यतिरेकःपरमस्फुटःप्रतीयते संदिग्धयथा काकतिक्ष्माभृतोदोर्द्वयेरुचुरागतरंगिता लग्नाकल्हारमालेवबध्वास्फुरंतेकृ
पाणयः अत्रलिंगनेछायांवाक्यविश्रांतिरथवास्तनमंडलालोकएवेतिसंदेहः तुल्यप्राधान्यंयथा नृपाः प्रतापरुद्रस्यानिश

339
1998

वध्यंपदांबुजे अन्यथामनस्तादृक्प्रसादंकलुषायतो अत्रप्रतापरुद्रस्यसेवायादित्यज्यतेतदानींनगरेष्वावासोदुर्लभइतिव्यं
ग्यार्थस्यवाच्यस्यचसमप्राधान्यं असंदरंयथा एअंसिलाअहिलाणंसोउणनरेंद्दसणामोअं गुरुअणाणिअंतिओएबहुअ
एसामलंबअणं एकशिलामहिलानाश्रुत्वानरेंद्रदर्शनामोदं गुरुजनानियंत्रितायाःवध्वाःश्यामलंवदनं अत्रनरेंद्रदर्शनानिमि
त्तहर्षमुत्पश्यंत्यावध्वामुखंश्यामलमितिवाच्यस्यैवचारुत्वंगुरुजनानियंत्रिताहंनरेंद्रंद्रष्टुंनगतवत्यस्मीतिव्यंग्यार्थस्याचारु
त्वे यत्रकाक्वार्थोनरभासिक्ष्यतेतदपिगुणीभूतव्यंग्यमेव यथापिअसहिकेहेहिआहअरेवोणिल्लज्जासरस्सइमज्ज ॐजाब
द्दुमणइसोणरणाहोगुणविसेसण्णोप्रियसखीकथमयअधिकाक्षोणीलक्ष्मीसरस्वतीमतः यावद्दुमन्यतेसनरनाथोगुणवि
शेषज्ञः अत्रक्षोणीमुदधिवेलेतिकाकुकल्पनयाधिकानभवतीतिव्यज्यते चित्रंतुकाव्यंशब्दालंकारचित्रितंयावद्दुविधं तत्प
ंचाप्यलंकारप्रकरणेभविष्यति अथमहाकाव्यादयः प्रबंधानिरूप्यंते नगराणवशैलर्तुचंद्रार्कोदयवर्णनं उद्यानसलिलक्री
डामधुपानरतोत्सवाः विप्रलंभोविवाहश्चकुमारोदयवर्णनं मंत्रद्यूतप्रयाणानिनायकाभ्युदयाश्चैतानियत्रवर्ण्यंतेतन्म
हाकाव्यमुच्यते एतेषामष्टादशानांवर्णनीयानांयः कश्चिद्वर्णनमपीष्यतेतन्त्रिविधं गद्यमयंपद्यमयंमिश्रमयंचेति अपादःपद
संघातोगद्यंपद्यंचतुष्पदं गद्यंकाव्यंकादंबर्यादि पद्यकाव्यंरघुवंशादि असर्गबंधमपियदुपकाव्यमुदीर्यते असर्गबंधरू
पंसूर्यशतकादिगद्यपद्यमयंकाव्यंचंपूरित्यभिधीयते वक्त्रंचापरवक्त्रंचसोच्छ्वासत्वंचसदंकं वर्ण्यतेयत्रकाव्येइतिसारसार्व
त्रिकामता यत्रवक्त्रापरवक्त्रनामानोवृत्तविशेषोवर्ण्यतेसाउच्छ्वासपरिच्छिन्नाआख्यायिका अथकद्राः प्रबंधानिरूप्यं
ते यत्रकेनापिनालेनगद्यपद्यसमन्वितं नथत्युपक्रममालिन्यादिप्रासविचित्रितं तदुदाहरणंनामविसन्नभट्टागरसंभृतं।
यत्रादौनथत्युपक्रममालिन्यादिदृत्तरम्यंपद्यानिबध्यंते अनंतरमपिचेत्युपक्रमान्यष्टवाक्यानिसमासानिसनालानिप्रति
विभक्तिनिबध्यंते अनंतरविभक्त्याभासःतदुदाहरणं संबोधनविभक्त्यायत्रचुरंपद्यपूर्वकं विमुक्तपुनराकृष्टश्राव्येत्या
श्वासकोऽथ आद्यंतपद्यसंयुक्तासस्कृतप्राकृतात्मिका अष्टाक्षिर्वाचतुष्पर्वायाक्यैःस्कंधसमन्विता पदिस्कंधभिन्नवाक्य
रीतिर्वनपोचिता सर्वतोदेवताशब्दादिरेषाभागावलीमता वर्ण्यमानाकविरुदवर्णनप्रचुलोज्वला वाक्याडंबरसंयुक्तासाम
नाविरुदावलीनाराणांसरव्ययापद्यैर्युक्तानारावलीमता एवंकविप्रोदाक्तिसिद्धाःक्षुद्राः प्रबंधायथासंभवमूह्याः अथै
तेषामुदाहरणानिविस्तरभयादिहनोक्तानि इतिविद्यानाथविरचितेप्रतापरुद्रयशोभूषणेऽलंकारशास्त्रेकाव्यप्रकरणं

द्वितीयंसमाप्तं ॥ २ ॥ अथनाद्यप्रधानाःप्रबंधानिरूप्यंते अथनाद्यस्वरूपंनिरूप्यते चतुर्विधैरभिनयैः सात्विकांगिक वाचिकैः धीरोदात्तादिवस्त्वनुकृतिर्नाट्यंरसाश्रयं भावाश्रयंवानुनयंस्यान्नाट्यंनाललयान्वितं एषादशरूपकोक्ताप्रक्रिया ननन त्ययानाटकाद्यंगत्वा दशरूपनिरूपणंकृतं तथोक्तंदशरूपके मधुरोद्धतभेदेनतद्द्वयंद्विविधंपुनः लास्यतांडवरूपेणनाटकादि पकारकं तेननाट्येनदशरूपकाणिभवंति नाटकंसप्रकरणभाणप्रहसनंडिमः व्यायोगसमवाकारोवीथ्यंकेहामृगादशेति॥ नाद्याश्रयत्वेनाभेदेनिदंशकानयुज्यंते वस्तुनायकरसारूपेषांरूपकाणांहिभेदकाः वस्तुस्त्रिविधं प्रख्यातमुत्पाद्यमिश्रंचेति त थोक्तंदशरूपके प्रख्यानोत्पाद्यमिश्रत्वभेदात्त्रिविधंमतं इतिहासनिबंधनंप्रख्यातं कविकल्पितमुत्पाद्यं संकीर्णतामिश्रंचे ति एवमादिवस्तुभेदाद्दृश्यकाणांपरस्परंभेदः तथाहि नाटकंप्रख्यातमितिवृत्तं धीरोदात्तोनायकः शृंगारवीररसयोरन्य तरस्यप्राधान्यं अन्येषांरसानामंगत्वेनानुप्रवेशः प्रकरणेउत्पाद्यमितिवृत्तं धीरशांतोनायकः शृंगारस्यैवप्राधान्यं ब्राह्मण वैश्योनायकः उत्पाद्यमितिवृत्तं शृंगारवीरयोरन्यतरप्राधानं रसांतरसंकीर्णतेति वृत्तंषंडप्रभृतेनायकः हास्यर सःप्रधानं इतिप्रख्यातमितिवृत्तं देवगंधर्वयक्षराक्षसादयोधीरोद्धतानायकाः तेषांउग्रो रौद्ररसःप्रधानं हास्यशृंगारयो धीरोद्धतोनायकः वीररसःप्रधानं समवाकारदेवासुरादयोहादशनायकाः वीररस्यःप्रधानं कल्पितमितिवृत्तं प्राकृतजनो नायकः करुणारसःप्रधानं ईहामृगंमिश्रमितिवृत्तं धीरोद्धतोनायकः शृंगाररसस्याभासत्वं अथतेषांसाधीनिरूप्यंते तत्र पंचसंधयः तथोक्तंदशरूपके मुखंप्रतिमुखंगर्भःसावमर्शोपसंहृतिः संधिर्नामैकेनप्रयोजनेनान्वितानांकथानामवांतर प्रयोजनेनसंबंधः अत्रारंभबीजसंबंधोमुखसंधिः प्रयत्नबिंदुसंबंधःप्रतिमुखसंधिःप्राप्त्याशापताकयोःसंबंधोगर्भसं धिः विघटनाप्तिप्रकर्षयोःसंबंधोविमर्शसंधिः फलागमकार्यसंबंधोनिर्वहणसंधिः तथाचोक्तंदशरूपके बीजबिंदुपताका ख्याप्रकटीकार्यलक्षणा आरंभयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः अर्थप्रकृतयःपंचपंचावस्थासमन्विताः यथासंख्यंनाना यंतेमुखाद्याःपंचसंधयइति आरंभादीनांलक्षणंनिरूप्यते औत्सुक्यमात्रमारंभः फललाभायभूयसे प्रयत्नस्तत्फलप्राप्ति व्यापारोनित्यसान्वितः उपायापायशंकाढ्यांप्राप्त्याशाकार्यसंभवः अपायाभावतः कार्यनिश्चयोनियताप्तिका समय फलसंप्राप्तिः फलागमउदाहृता अथबीजादिपंचकंनिरूप्यते स्तोकोद्दिष्टःकार्यहेतुबीजंविस्तार्थयुक्था अवांतरार्थवि छेदोबिंदुरछेदलक्षणं प्रतिपाद्यकथांगंस्यात्पताकाव्यापिनीकथा अव्यापिनीप्रकरिकाकार्यनिर्वाहकृत्फले मुखेबीज

341
1996

समुत्पत्तिर्नानार्थरसंभवा अंगानिह्यदशेतस्यबीजारंभसमन्वयात् बीजारंभानुगुण्येनमुखसंधेरंगानिप्रयोक्त व्यानि उपक्षेपःपरिकरःपरिन्यासोविलोभनं युक्तिप्राप्तिसमाधानंविधानंपरिभावना उद्भेदभेदकरणान्यन्वर्थानिय थाक्रमं एषांस्वरूपंनिरूप्यंते बीजन्यासउपक्षेपःबीजस्यबद्धकरणंपरिकरः बीजनिष्पत्तिःपरिन्यासः बीजगुण वर्णनंविलोभनंबीजानुकूलसंघट्टनप्रयोजनविचारोयुक्तिःबीजसरवागमः प्राप्तिर्बीजसन्निधानंसमाधानंबीजसरवडुः रवरेतुविधानंबीजविषयोश्चर्यावेद्यःपरिभावनागूढबीजप्रकाशनमुद्भेदःबीजानुगुणोत्साहनंभेदः बीजानुगुणःप्र रूक्तकार्यारंभः करणंएतानिह्यदशमुखसंधेरंगानि एतेषांमध्येउपक्षेपपरिकरपरिन्यासयुक्त्युद्भेदसमाधानाना मावश्यकत्वं अथप्रतिमुखं लक्ष्यालक्ष्यस्यबीजस्यव्यक्तिःप्रतिमुखमतं बिंदुप्रयत्नानुगमादंगान्यत्रत्रयोदशबिंदु प्रयत्नानुगुण्येनप्रतिमुखसंधेरंगानिप्रयोक्तव्यानि विलासःपरिसर्पश्चविधूतंशमनर्मणि नर्मद्युतिःप्रगमनंविरो धःपर्युपासनं वज्रपुष्पमुपन्यासोवर्णसंहारइत्यपि एषांस्वरूपंनिरूप्यते संभोगविषयमनोरथोविलासःदृष्टनष्टपदार्थी नुसरणंपरिसर्पः अनिष्टवस्त्वपक्षेपोविधूतनं अरत्युपशमनंशमः परिहासवचनेनर्मं अनुरागोघटनोत्थाप्रीति र्नर्मद्युतिः उत्तरोत्तरवाक्यैरनुरागबीजप्रकाशनंप्रगमनं छद्मनाहितागमननिरोधनंविरोधः इष्टजनानुनयःपर्यु पासनं प्रतिमुखनिष्ठुरवचनंवज्रं अनुरागप्रकाशनविशिष्टवचनंपुष्पं अनुरागहेतुवाक्यरचनोपन्यासः चतुर्व र्णषर्णनंवर्णसंहारः एतेषामध्येपरिसर्पप्रगमनवज्रोपन्यासपुष्पाणांप्राधान्यं अथगर्भसंधिः गर्भस्थदृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणंमुहुः अस्याप्याशापताकानुगुण्येनागोपकल्पनं पताकाप्राप्त्याशानुगुण्येनगर्भसंधेरंगानिकल्पनी यानि अभूताहरणंमार्गोरूपोदाहरणक्रमाः संयहश्चानुमानंचतोटकाधिबलंतथा उद्वेगसंक्षेपाक्षेपाद्दशांगा न्यनुक्रमात् एषांस्वरूपंनिरूप्यते प्रस्तुतोपयोगिउद्घाचरणमभूताहरणं तत्वार्थानुकीर्तनंमार्गः वितर्कप्रतिपादनं वाक्यरूपं प्रस्तुतोक्तर्थाभिधानमुदाहृतिः संचिंतितार्थप्राप्तिक्रमः प्रस्तुतोपयोगिसामदानवाक्यसंग्रहः लिंगाद भ्यूहनमनुमानं रोषसंभ्रमवचनंनोटकं इष्टजनाभिसंधानमाधिबलं अपकारिजनाक्षेपयमुद्वेगाः शंकात्रासो चसंभ्रमः इष्टार्थापायानुसरणमाक्षेपः एतेषांमध्येभूताहरणमार्गनोटकाधिबलाक्षेपणांप्राधान्य अथविमर्शी संधिः गर्भसंधीप्राप्तिरूढस्यबीजार्थस्यावमर्शनं हेतुनाथनकेनापिविमर्शः संधिरिष्यते नियताप्तिप्रकर्षयुक्तेरंगा

न्यत्रत्रयोदश नियतानिप्रकर्षानुगुण्येनाविमर्शसंधेरंगानिप्रयोक्तव्यानि तत्रापवादः संफेटोविद्रवद्रवशक्तयः द्युति प्रसंगश्चलनंव्यवसायोनिरोधनं प्रशंसनंविचलनमादानंचत्रयोदश एतेषांस्वरूपंनिरूप्यते दोषप्रख्यापनमपवादः रोषसंभाषणंसंफेटः पदबंधादिकंविद्रवः गुरुनिरस्कृतिर्द्रवः विरोधशमनंशक्तिः तर्जनोद्वेजनेद्युतिः गुरुकीर्तनंप्रसंगः अपमानंचलनं स्वशक्तिप्रशंसनं व्यवसायः क्रोधसंरब्धानामन्योन्यंविक्षेपोनिरोधनं सिद्धवद्भावः श्रेयः कथनंप्रशंसनं स्वगुणाविष्करणंविचलनं कार्यसंग्रहआदानं अथनिर्वहणसंधिः बीजवतोसुखाद्यर्थाविप्रकीर्णायथायथं एकाध्यमुपनीयंतेयत्रनिर्वहणेहितत् फलातिकार्यानुगुण्यादंगान्यस्यचतुर्दश फलातिकार्यानुगुण्येननिर्वहणसंधेरंगानिचतुर्दशप्रतिपादनीयानि संधिविरोधायथनंनिर्णयः प्रतिभाषणं प्रसादानंदसमयाः कृत्याभाषोपगूहनं पूर्वभावोपसंहारोप्रशस्तिश्चत्वारिंशत्चतुर्दश एतेषांस्वरूपंनिरूप्यते बीजोपगमनंसंधिविरोधः कार्यमार्गणं कार्योपक्षेपणयथनं बीजानुगुणकार्यप्रख्यापननिर्णयः मिथोज्ञत्यनेपरिभाषणं पर्युपासनेप्रसादः वांछितार्थप्राप्तिरानंदः दुःखप्रशमनंसमयः लब्धस्वीकरणंकृतिः प्राप्तकार्यानुभाषणं अद्भुतार्थप्राप्तिरुपगूहनं इष्टकार्यदर्शनंपूर्वभावः कार्यार्थीपसंहृतिः संहारः प्रशस्तिरंगप्रशस्तिः एवंचतुःषष्ट्यंगसमन्विताः पंचसंधयः प्रतिपादिताः एतेषांषट्प्रयोजनानिसंभवंति विवृक्षितार्थप्रतिपादनंगोप्यार्थगोपनंप्रकाश्यार्थप्रकाशनंअभिनयरागसमृद्धिः चमत्कारित्वमितिवृत्तविस्तरश्चेति तत्रेतिवृत्तंसूच्यमसूच्यंचेतिद्विविधं असूच्यमपिद्विविधं दृश्यंश्राव्यंचेति तत्रसूच्यस्यसूचनाक्रमःपंचविधः तथाचोक्तंदशरूपकेविष्कम्भश्चूलिकांकास्यप्रवेशावतारणेरिति एषांस्वरूपंनिरूप्यते हृतवार्तिष्यमाणानांकथाज्ञानंनिदर्शकः संक्षेपार्थस्तुविष्कम्भोमध्यपात्रप्रयोजितः सद्विविधः शुद्धः संकीर्णश्चेति केवलसंस्कृतप्रायः शुद्धः संस्कृतप्राकृतमिश्रितः संकीर्णः अथचूलिका अंतर्जवनिकासंस्थेश्चूलिकाथस्यसूचना यत्रनेपथ्यगतैःपात्रैरर्थः सूच्यते सैवचूलिका अथांकास्यं अंकांतपात्रैरंकास्यमुत्तरांकार्थसूचना यत्रपूर्वांकांतपात्रैरुत्तरांकार्थस्यसूचनातदंकास्य अथप्रवेशकः हृतवार्तिष्यमाणानांकथाज्ञानंनिदर्शकः प्रवेशकस्तुनीचोच्चैःपात्रप्रयोजितः नीचपात्रप्रयोजकः आर्यकेनप्रयुक्तः अथावतारः यत्रस्यादुत्तरार्थैः पूर्वार्थानुसंगतः असूच्यमंकपात्रैतदंकावतरणमतः एभिः सूच्यंसूचयित्वादृश्यमंकैःप्रदर्शयेत् तत्रांकस्वरूपंनिरूप्यते प्रत्यक्षनेत्रचारितोविदुष्कैःपुरस्कृतः अंकोनामाप्र

343
1996

कारार्थसंविधानरसाश्रयः अथामुखंनिरूप्यते सूत्रधारीनटीब्रूतेमारिषंवाविदूषकं स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपीचित्रोक्त्यायत्तदासुखं प्रस्तावनात्वनत्वस्यात्कथोद्घातप्रवर्तकं प्रयोगातिशयश्चेतित्रीण्यंगान्यामुखस्यतु एषामंगानांस्वरूपंनिरूप्यते स्वेतिवृत्तसमेवाकमर्थंवाश्रयत्रसूत्रिणः गृहीत्वाप्रतिज्ञात्वांकथोद्घातोद्विधैवसः प्रस्तूयमानकालस्थगुणवर्णनयास्वतः प्रविश्यात्सूचनंपात्रैर्यत्र तत्स्यात्प्रवृत्तकं एषायामित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः पात्रप्रवेशोयत्रायंप्रयोगातिशयोमतः वीथ्यंगान्यामुखान्तगत्वाङ्क्य तेवस्तुभावतः उद्घात्यकावलगितप्रपंचत्रिगतेछलं वाक्केल्याधिबलंगंडमवस्यंदितनालिके असत्प्रलापव्याहारमार्गवाक्त्रयादश एषांस्वरूपंनिरूप्यते गूढार्थपदपर्यायमालारूपणश्लोत्तरमालारूपणचाऽद्घात्यकंद्विविधं अबालगितमपिद्विविधं अन्यकार्यंछन्नमनन्यकार्यकारणंअन्यकार्यप्रसंगात् प्रकृतकार्यसिद्धिश्चेतिअमूढतोमथः स्तात्प्रपंचः सूचरंगानुदादितिजाः अत्रतुसाम्यादनेकार्थप्रयोजनंत्रिगतंपूर्वरंगांगप्रस्तावनांगमितिद्विविधं प्रियसदृशीवीक्यंरप्रयोर्यलोभनंछलं साकांक्षस्यापिवाक्यस्यनिवर्तनमुक्तिप्रत्युक्तिर्वाक्केलिर्द्विधा स्यर्धयान्योन्यवाक्याधिक्यमाधिबलंसहसोदितप्रकृतविरोधिगंडंरसवशाऽन्यथाख्यानमवस्यंदितंसोपहासानिगूढार्थप्रहेलिकानालिका असंबंधकथालापोऽसत्प्रलापः अन्यार्थेहास्यलोभकरवचनव्याहारः दोषाणांगुणत्वप्रतिपादनमरुत्वं एतेषांमध्येयथासंभवंकानिचित्प्रस्तावनायांप्रयोक्तव्यानि अत्रदशरूपकाणांस्वरूपंनिरूपंनिरूप्यते तत्र सांगेमुखप्रतिमुखगर्भावमर्शोपसंहृतेः पूर्णप्रकृतिरन्येषामाधिकारिकवृत्तवान् वीरशृंगारयोरेकः प्रधानंयत्रवर्ण्यते प्रख्यातनायकोपेतंनाटकंतदुदाहृतं तत्रनादीस्वरूपंनिरूप्यते अर्थतः शब्दतोवाविमर्शाक्षाव्यार्थसूचनं यत्राष्टभिर्द्वादशभिरष्टादशभिरेवा द्वात्रिंशत्यापदैर्वापिसानांदीपरिकीर्त्यते नाटकादिस्वरूपकाणामादौपूर्वविहितंयादीत्युच्यते वर्णसंहारः द्वादशपदीनांदी अनर्घद्वादशपदीबालरामायणे द्वात्रिंशतिपदी केश्चिन्नांद्यांपदानियमानाभ्युपगतः नाद्यंत रंप्रविष्टनसूत्रधारणरंगप्रसाधनपुरःसरंभारतीवृत्त्याश्रयणंनश्लोकैःकाव्यार्थःसूचनीयः तथाचोक्तंदशरूपकेरंगप्रसाधनंधीरैः श्लोकैःकाव्यार्थसूचकैः अस्तंकश्चिदुपादायभारतीवृत्तिमाश्रयेत् एषाप्रक्रियानाटकस्यैवमुख्या अथप्रकरणं उत्पाद्यनेतिवृत्तंनधीरशांतप्रधानकं शेषंनाटकतुल्यांगंभवेत्प्रकरणंहितत् अथभाणः भारतीवृत्तिभूयिष्ठोधूर्तसाभाग्यसंभवः सूच्यतेवीरशृंगारोविटेननिपुणाक्रिया कात्मिनेतिवृत्तंधूर्तचारित्रवर्णनं एकोंकमुखनिर्वाह्योयत्रभाणः समंमतः अथप्रहसनं यत्रसंध्यंगवृत्त्यंगवर्णनंभाणवन्मतं हास्योरसः प्रधानंस्याद्भवेत्प्रहसनंहितत् तत्त्रिविधंमुखरुतसंकीर्णचेति तत्रशुद्धं षण्ढविप्रप्रतिनटचेटविदूषकं वेषभाषादिसहितंशुद्धहास्यवचोन्वितं अभविष्णु कामुकोक्तव

नोवेषः षडंकांकुकनापसैः प्रहसनाभिनयप्रायंविकृतंतत्प्रकीर्त्यते अथसंकीर्णं यद्वीथ्यंगैः समाकीर्णं धूर्तकुलंगं। अथडिमः
अवदृत्तप्रसिद्धंस्यात्तद्वृत्तयः कैशिकींविना नृनारीदेवगंधर्वयक्षरक्षोमहोरगाः भूतप्रेतपिशाचाद्याषोडशात्यंतमुद्धताः ह
स्यशृंगाररहितोरसारौद्रप्रधानुकाः चत्वारोंकाःसंधयश्चत्वारोमंत्रीवर्जिताः महेंद्रजालसंग्रामसूर्यचंद्रग्रहादयः शोभना
टकवत्सर्वसांडिमः परिकीर्त्यते अथव्यायोगः यत्रख्यातेतिवृत्तंस्याद्धीरोदात्तोनायकोमतः गर्वामशंगाररहित्यडिमवद्रसपोष
णं एकंवारसकार्यंचसंध्यायोगोमहारणः अथसमवकारः यथासुरवेनाटकवत्संधयोमंत्रीवर्जिताः नेतारोद्वादशाप्यत्र
त्रोदात्तरादयः वीरप्रधानाश्चरसास्त्रयोंकास्तेषुचक्रमात वस्तुस्वभावैर्देवादिकृतास्युः कपटास्त्रियः पुरोधरणाग्न्यादि
निमित्ताविद्रवाख्यः धर्मार्थिकामानुगुणास्तिस्रःशृंगाररीतयः प्रथमेंकेनिबद्ध्याकथायामत्रयावधिः यामावधिद्वौ
योंकेनतीर्थंकेधर्यामिका असौसूचकारःस्यात् वीथ्यंगैः कैश्चिदन्वितः अथवीथी यत्रप्राणवदंगानामुत्थंवृत्तिरस्तकै
श्चिकी शृंगारोपरिपूर्णत्वात्सूचनार्थाभिभूयसा उद्घातकादीन्यंगानिसावीथीविधिवन्मता अथांकः यत्रेतिवृत्तंप्रख्यात
प्रधानंकरुणोरसः स्त्रीणांविलासोवाग्युद्धंनेतारःप्राकृतानराः प्राणवत्संधिवृत्त्यादिसउत्सृष्टांकसंज्ञितः अथप्रहसनः मि
श्रमीहासगोवृत्तंचतुरंकंत्रिसंधिकं मत्तांधीव्यांचनियमान्नायकोप्रतिनायकौ धीरोद्धतोस्त्रियंदिव्यांहर्तुकामोचकामकौ
अंधंयुद्धमन्योन्यमाभासरसयोरसयोः एषाप्रकियादशारूपकोक्तरीत्यनुसारेण॥ ॥तत्रसांगनाटकमुदाह्रियते प्र
द्युम्नकोनुकवेदिमागतवतोरन्योन्यमारुरुक्षोः शैलेमेरुहिमाचलप्रभृतिभिर्देवैर्हरेंद्रादिभिः व्याप्ताभाश्चयुगेपरोबुजभु
वापश्चाच्चमेनादिभिःसाध्याभिःशिवयोरपांगसरणिर्वैवाहिकीपातुवः १ एषाहावंशातिपदीनादी अस्यांविवाहप्रहसनयोःशि
वयोर्वर्णनयासकलनरेंद्रव्रतस्यप्रतापरुद्रस्यकाकतीयलक्ष्मीप्राप्तिर्नाटकप्रयोजनरूपाकिंचिदर्थशक्त्यास्वचने नोद्यते
सूत्रधारः समंतादवलोक्यसहर्षं कथमस्त्रितएवसमंतनोरंगमंगलविधिः नथाहि आविष्कुर्वंतिमुरजाः सर्वतः शब्द
माधुरीं सगीतोपनिबद्धावीणाःप्रस्तारयंत्यमूः २ एतद्रंगप्रसाधनं सप्रार्थनं भूभृत्कतामहादेवापतयोयस्यविश्व
तो नरनागाकृतिःश्रीमान्सदेवःश्रेयसेस्तुवः ३ ऊर्ध्वमवलोक्य चिरादनुकूलेनकालेनापगतदुर्दिनानिदिङ्मुखानि
यतःविहरद्राजहंसश्रीर्विलसन्मित्रमंडलः प्रसाधयतिसन्मार्गप्रसन्नःशरदागमः ४ काव्यार्थसूचकान्यांश्लोकार्थां
श्चतुर्थमाश्रयणेनसंप्रस्तुतप्रापनिराश्रितवा पद्यारूपाप्रारतीकथितासविनयमुपरूप्यसभाप्तिमुखमंजलिबंधा॥ १०

345
1998

सोमोमध्यमसुवनभागधर्यविवर्तस्यैकरीछानगरपुण्यराशेः काकतीयकुलदेवताया: स्वयंभुदेवस्यसततमहोत्सवसमासे
दितोसोविद्वासःकलाणिवनाद्यवेदाचार्यस्यपुत्रमभिनयदर्पणामाभिमतरूपकप्रयोगानुज्ञयापरमनुगृण्हीध्वं आकाशेक
र्णदत्वाकिंचूथ यस्मिन्जनमंगलमस्तिवस्तुयस्मैस्वयंभूःस्पृहयत्यजस्रं मच्छात्रयोर्लोचनयोः यथानेश्रृंगाटकंनाटकमा
विरस्तु ५ इतिसहर्षं अस्मन्मनोरथसंपाद्येवपरिषदादेशः यत्प्रतापरुद्रचरितानुबंधः प्रबंधःसामाजिकानांमनसिवर्त
ते अहोसर्वंरूपटितमनुविधात्राधात्रा यतःसभास्वयंभूःपरमेश्वरस्यप्रतापरुद्रस्यगुणायमहार्घाः अहंचनाद्यश्रुतिपारद
श्वास्कंधामुचस्तस्यकवेश्चवाचः ६ प्रशंसासंमुखीकरणरूपाप्रारतीरंगप्रयोचना सविमर्शी कथमस्मत्प्रयोसंगीत
ज्ञारिकाचिरयति प्रविश्यनटी पुरोवलोक्यसस्पृहं किंभारइएरुच्चइमंजिरखोसहाएविहदरतिए अहंसंगीअस्सदुवावि
णादंनरथ्यमुहतूरणीणाबाकिंभारत्याः श्रूयतेमंजीरवः सभायांविहरत्याः अथसंगीतश्रुतिर्वाविज्ञातंनाद्यप्रमुखतू
र्यनिनादः एतत्सामाद्यदेवकाथिप्रयोजनरूपंविगुणप्रस्तावनांग उपसत्य इयंस्मिकोणओओअनुचिट्ठीअदुति इसमस्मि
कोनियोगअनुष्ठीयतामितिसूत्रधारः आर्ये यद्देहेकलहंसनादमधुरंगाख्यामिगीतेध्रुवंलास्यंचारुभिरंगहारवलि
तैराविष्करिष्यामियत्न नाद्यंयत्किलरंगमंगलविधिंसंपादयितुंयथाम्यहंप्रागित्यकृतवतीत्तदद्यनिपुणैर्निर्व्यूढमेवत्वया॥
एतत्प्रियसदृशंप्रियेवीक्ष्यरूपालंभाच्चलनेनं नटीसभयंपओओनदृसमाग्गिसमग्गिकाठविलंबिअं सज्जीकिआखु
एसाकेणरूवेणपओओज्जिउपक्कमिअदु।नाद्यसामग्रीसमर्थीकुर्तुविलंबित सज्जीकृतासखल्वेषाकेनरूपेणप्रयोगउ
पक्रम्यतां सूत्रधारः नन्विदमेवरूपयुक्तमितिपत्रिकांदर्शयति नटीगृहीत्वा संस्कृतमाश्रित्यवाचयति तेजःपर्वायहरयः किं
किंसंबोधनमत्र किमाशीर्वादविषयोविद्यानथकृतिश्चका नटीसविस्मिते निग्गदसुएदंछेआणंअवणं परिहादिकिरि
संउत्तरनिरूपेदुअयो निगृढंखल्वेतच्छोकानांवचनंप्रति कीदृशोऽत्रनिरूपयत्वार्थः सूत्र० अयिसख्यक्तमेवत्र प्रता
परुद्रकल्याणमितिप्रत्ययनएव एषानिगूढार्थानालिका नटी कहंकहाणांणाअंआणामहंअणुबंधमणोहरर खुणाड
अं कथंकथानायकनामधेयानुबंधमनोहरंखलुनाटकं पओवापवादोकिंदेत्तस्मारणोणामकहंजअंतिपुडिआदि।प्रता
पयदोकिंतंतस्यराज्ञः कथंनामजातमितिएडति सूत्राप्रियेश्रूयते नमज्जातंसमुद्दीस्थस्तोयरविमिवोदितं प्रतापरु
द्रइत्याख्यामकरात्काकतीश्वरः अन्यच्चविद्योविश्वैकवीरस्यकाकतीयकुलेस्थितं अवतारमिमंज्ञात्वावीररुद्रंप्रचक्षते।

नटी लोआणंकण्णजुअलस्सआहेएणएदंणामजुअलंसुणीअविचिरस्सनरविज्जाणुवट्टणंफलिदं। जेणलोअमंगलंकाकट्टण
रेंदचरिअंअक्खिणीअई। लोकानांकर्णयुगलस्यभागधेयेनएतन्नामयुगलंश्रूयते चिरस्यनाद्यविद्यानुवर्तनंफलितंयेनलोकमं
गलंकाकत्तिनरेंद्रचरितमभिनीयते एतल्लाद्यप्रसंगेनप्रकृतकार्यावलंबनादवगिलतं। सूत्र० अहोप्रज्ञासंवोयमायुष्मत्याः यदी
यंकवीनांप्रश्नोत्तरमालिका यथाकिलाकिंलोकश्रवसोभाग्यंमंगलश्रवणंमुहुः किमंगलंप्रत्नापांकरुद्रस्यचरितंनुतं एतत्प्र
श्नोत्तरमालारूपमुत्पाद्यकं नटी अज्जपरिणन्तणेणसव्वंसंघडियदि आर्यपरिनर्तनेनसर्वंसंपाद्यते सूत्र० आर्ये त्वयादा
रेरुदारश्रीर्नाद्यसंपदियंमयाप्रबंधलक्ष्मीरित्येवविदग्धभणितिस्पृष्टा एषमिथःस्तोत्ररूपः प्रपंचः नटी येआरिसगुणम
हग्घपआवरुद्दचरिअंकित्तिकरेंतस्तस्सकइणोसंपुण्णोसारस्सइपसावो एतादृशगुणमहार्घप्रतापरुद्रचरितमधिकुर्वत
स्यकवेःसंपूर्णःसारस्वतीप्रसादः सूत्र० नूनवल्लेवूमेव नन्वेषाकविभारत्योवीक्केलिः यथाकिलमानभारतिवत्सर्वंत
वरूपाद्यावेद्यकिंप्रस्तुतंजिह्वाकाकुतिर्वीररुद्रनृपतेःस्तोत्रायसन्नह्यति ज्ञानंतेचिरहंतुवाग्लहरयःसंध्यानटत्सूजटस्तवग
र्भोलितरंगिणीकुलकलारंभप्रियंभावुकाः एषान्योन्यसल्लापरूपावाक्केलिः नटी अम्हाणंइरीसनरेंद्दचरितानुक्कित्तणाद्य
उंबटोभवतिनवेतिसाध्वसेनवेवेपतेमहृदयं।सूत्र० किंचित्सासूयं आः किमुच्यतेचिरवद्याननुमन्यादविद्यासामर्थ्यकी
दृशीपुनरुत्तवर्गीतियोग्यतयाभविष्यति। नटी भंगीअसारस्सम्महणंवउद्दत्यते अथवाधानतयापात्रमारोहण्यत्वार्यः एतदन्योन्यवाक्याधिक्यादधवलं सूत्र० चिरमवहित
एतस्मिन्नन्तरमुपक्रम्यतेश्रवानटकर्तृकश्रवान्तानप्रतिज्ञावनंसंभ्रमोदितमितिगर्भं नटी सम्मितंकहंअय्योधुवंमाएदि
संथमायोश्रवागायति सूत्र० अयिकथमर्थोक्तरूपवत्तरणाद्यविद्येतिद्योषंसाक्षिद्यति एतदुक्तस्यान्यथायोजनरूपमाख्यं
दितं आर्यनूनंश्रवागानोक्तकंनवचेतस्दारस्थनांगीनी। नटी तथाकरोति लच्छीसरस्सइअइअंसाधवलिअंभुवणं
तरंविराअतिविलसंतिकुवलअंसिरिराअस्सयसारणंकुणई लक्ष्मीःसरस्वतीचेदयंधवलितभुवनांतरंविराजते वि
लसंतिकुवलयश्रीराजःप्रसाधनंकरोति आकर्ण्यसरसावेत्रीं गादालिंगनसंभ्रमंप्रत्यक्षरंगलत्क्रोधो ध्रुवंकरोमिसचंप
श्रोत्रैकामृतवर्षिणी एवरसवत्तादसंगतार्थव्याहाररूपोसत्यलापः नटी सोपहासं सउमाराखुएसाअय्यसणिआलिं

347
1946

गसंगपीअणंवेल्लणंसहयि सकुमारारवल्लेषाआर्यस्यनिर्दयालिंगभंगपीडनंसहते एषहास्यलोभकरोव्याहारः सूत्र० स
वीडंरसास्वादेनतरलयेमाद्येतिविपश्चितः तएवभावुकालोके भवंतिहृदयालवः एतद्दोषस्यगुणत्वारोपान्मादवं नटी अ
य्यअणंतरकरणिज्जंनिरूवेदु।आर्येअनंतरकरणीयंनिरूपयतु: सूत्र० नन्वयमिदानींसभाप्रतिदेवः स्वयंभूपरुश्लोकप
ते सर्वांगविलसत्सर्वमंगलालंकृताकृतेः रुद्रस्यमहिमाप्रातिविश्वानुग्रहकारिणः नेपथ्ये भोभोः सत्यंसत्यं सर्वां
गविलसत्सर्वमंगलाकृतिरेवंरुद्रइति सूत्र। सहर्षंकथमुपक्रांतएवास्माकंनाटकानुगुण्येनप्रस्तुतस्यानुगुणनकुशलैः
कुशीलवैः यतरकाकुतीश्वरगुणवर्णनयोग्यतयावचनमिवोपक्षिप्यते अयंकथोद्घातः इयमेवगुणवर्णनात्प्रस्तुतक
था।पुरोवलोक्य कथमेतो। वैतालिकौवितएवाभिवर्तेते एषोयमित्याक्षेपात्प्रयोगातिशयः प्रस्तावनांगं तदेहिआवाहमा
नंतरकरणीयायसज्जीभवावइतिनिष्क्रांतौ। समयोगाप्रस्तावना ततः प्रविशतः कोपिल्यलूतकोवैतालिकौ।प्रथमः सह
र्षं योयंजातस्त्रिलोकीप्रथितसुचरितैकाकतीयान्वयेयंयस्मैश्रेयांस्यजस्रंवितरतिभगवान्देवदेवः स्वयंभूः यस्या
ज्ञासर्वेष्वर्थापतिमुकुटप्रणिश्रेणिकेलीवयस्यासोयंभूपालमौलिर्जयतिगुणमहानरुद्रदेवोनरेंद्रः स्वयंभूदेवश्रेयोवि
तरणरूपवीजन्यासायोपक्षेपयोगं योरुद्रोरजनाचलेस्थितमगाद्धैर्यंगनारिःपुरासोयंसंप्रतिकाकतीश्वरकुलस्त्रैवंगना
रिःस्थिनः स्थानेयुद्धिषमावलोकलनकलामात्रेणभस्मीकृतान्यासन्वैरिपुराणिचित्रमधुनारवङ्कविषधार्यते।प्रथमः
सर्वसाधुसमृद्धिनंअन्यथाकथमस्मेमहाराजायस्मैकुलगुरुमदृशस्स्वयंभूदेवस्तारश्रीश्रियः सत्यहकारिकामुपदि
ष्टवान् स्वयंभूदेवस्यप्रसादरूपस्यबहुकरणात्परिकरः द्वितीयः साधसन्नाश्वर्यंप्रथमवगतंराजहास्यंवयस्येन प्रथ
मः सर्वेकस्यवानविदितमिदंयत्सर्वेमिन्नपिनिजनगरेमहोत्सवमादिशानारुद्रनरेश्वरेणकुलदेवतायाःस्वप्नोपादिष्टा
प्रसादविशेषाःप्रख्याप्यंतएव कुलदेवताप्रसादरूपबीजस्यप्ररोहार्पणनर्पणनिष्पत्तेःपरिन्यासः द्वितीयः अहोनिरं
तरंप्रसादमुखदेवतादेवस्य यथाकाकतीयप्रवेश्यश्रेयांसुनरोत्तरमनुबध्यंतेबीजस्यश्रेयोनुबंधगुणप्ररोह्यप
नहिलोभना तदस्मिन्नेवमहीथसिमहेमहीमंडलाखंडलचंडलमौनेगंडमुपश्लोकाथंतुमावयोरयमेवावसरः।तदे
हिराजकुलंप्रविशावः प्रथमः वयस्यसोप्रतेपुरोधः प्रसुखानमात्यब्रह्मानपिपुरस्कृत्यकल्याणस्वप्नक्रमं मीमांस
मानोन्यतिरथंतरास्थानमधितिष्ठति तद्यावामपितावदेनोगत्वायथावसरंप्रतीक्ष्याबहुकृतिपरिक्रम्यनिष्क्रांतौ

अयंश्रुद्दविष्कंभः ततःप्रविशतियथानिर्दिष्टोराजाचामरग्रहिणीच राजासहर्षंतिशयः परमेश्वरस्य सोमार्कोभिजनंत
दद्यजयतिश्रीकाकतीयान्वयः पातिव्रत्यमुपेतिसांप्रतममीष्वस्माकविश्वंभरा अस्माभिर्निनुदोःप्रसर्तिमधुनाधन्यामन्ना
मन्यतेयत्कर्तव्यमुपादिशत्कुलपतिर्देवः स्वयंभूःस्वयं पुरोहिनाः। महाराजभवादृशाएवपरमर्हंतिनारद्यामहामात्रिश्रादेवस्य
हितोपदेशान्। अथवाकिमत्राभिनवंपुराणाहितोपदेशाः पितुरेवयदित्थंकथयतिनहिधः सेवोपमाचेतिनिर्दिष्टोसामानिति
प्रथामुगात्। तवमानाशिवः साक्षाद्देवागणपतिःपिता॥ एवमेवनत्त अन्यथाकथमीश्वरप्रसादात्तनिरंकुशंस्त्रीव्यक्तिविद्वा
षस्यलोकाधिपत्यं एवंमानुषशंभुनागणपतिमहाराजेनाभ्यंतस्यानुभावस्यसदृशमत्रपुत्रइतिव्यवहारः कृतः तदनु
गुणावरुद्रइत्यारब्धा पुरोधसःसकौतुकं कीदृशीदेवस्यस्वप्नोपदेशापरिपाटी राजासादरं इदंनिवेद्यतां कदाचित्कल्याणं
रजनिसमयेस्मरवदनपुरः प्रादुर्भूतंसयुवतिवपुःसाक्षान्निटिलं स्वयंतीचंद्राभ्यांसहितमुकुटंप्रेक्ष्यकिमपिस्वयंभूदेवो
मावहमिति णोत्थानमभज्ञ अनंतरंस्वप्नएवंवपुषाहंपुरस्कृत्यस्वकुलदेवतयागिरा स्वामिनंकाकतीशानारत्नासनमुपा
हरं चामरग्राहिणी अहोदेवस्यानुसंधानंयत्स्वकुलस्वामिनःसमा
राधनंपुरोधसः किमुच्यतेआविष्टमक्रयःस्वकुलंस्वयंभूदेवकाकतिनरदेवाः राजा ग्रथ्याशिरस्थानकृतस्यप्रणवकुंभस्य
नीयःपरिकल्प्यपाद्यं अर्घीदुसोरःमृणिभिःकिलाहमप्रजयंदेवतमस्मदीयं अथवा विभुःस्वयंभूरयंबुद्धिस्मितांशि
रस्त्वमार्धवधूपलालितां स्वज्ञान्करणाभयदानशालिनाकुनांजलिमाविनयानतानतं यत्किल ऊर्ध्वमस्तकंमध्यम
लोकभाग्येस्मपोविशेषारनघैः पृथिव्याः सम्यक्फलैःसच्चरितैःप्रजानांप्रतापरुद्रोयमहाबलार्णः वत्सकाकतीयकु
लप्रदीप स्वीकृतपुत्रभावनदोहित्रेप्राज्ञमाज्ञया अस्मिन्निधेहिधोरेयगुरुंधुरामिति पुरो सप्रमादं महाराज
काकतीयकुलयोगक्षेमविधानदक्षेणदाक्षायणीपतिनासाक्षादेवमादिष्टेन वाय्यमेवमनोरथः प्रियंकरश्चायं
महोत्साहः प्रजानां तदारोहतुप्रागतिसृष्टोवराज्यप्रतापरुद्रभुजशिखरंसागरमेखलां इत्थंप्रयोजननिर्धारणाकुल
तत्कराजा नदूचनमाकर्णयं नीतिभीरुर्विकस्वरलोचनामेदिन्यांदेवस्यपार्श्वेदृष्ट्वा चामर महाराअस्माद्दि
अंअणुवदमाणाएवसंधराएकुलदेवीओस्वहरिसाविभवो महाराएयंजहृदयमनुवर्तमानायवसंधरायाः १२

344
1996

ऽचितःखलुदृष्टाधिर्भावः एषास्वयंभूदेवस्यवचनाकर्णनेनमोदिन्याःसुखागमेनप्राप्तिः राज्ञा काकतीयकुलश्रेयसांदेवएव प्र
माणमितिनस्याज्ञामयाशिरसिधृता देवाप्यसप्रसादातिशयबलोक्यांनार्हतोभूत इयंमेदिनीप्राप्तहेतोर्बाज्ञस्यस्वयंभूरेव
स्यापरेशांगीकरणात्तमाधानं मंत्रिणः विश्वप्रियकरस्यप्रप्रत्ययः किंतुकाकतीयनरेंद्रद्रोहचित्तमाचारमनुवर्तमानस्यदेव
स्यनगरनिवासेमुख्यंकुलधुरंधरस्यप्रतापरुद्रस्यविश्वरक्षाभरेवाकुपरिसरराज्यधुरानिश्चांतिचेतिरेवदृष्टयोसीमानंस्पृश
त्यस्माकंमनः एतत्करवदुःखभूतंविधानं चामर अच्चरिअंअंकुलामञ्चसहेणुवपवइत्तइहणवउपादिलं आश्चर्यंश्कुलाभा
क्यमुखेनेवपार्वतीवल्लभेनेवमुपदिष्टं एवंबीजविषयाश्चर्यरूपपरिभाव राज्ञासहर्षतिशयं अमात्यान्प्रतिकाकतीयकुलश्रेयः
कल्पनरुप्ररोहःस्वयंभूदेवानुग्रहःसर्वेषामतिश्रवणमहोत्सवःक्रियतां एषबीजप्रकाशनादुद्रेकः मंत्रिणोयदाज्ञापयतिपरमेश्वरः॥
राज्ञाकिमादानीकर्तव्यं पुरोधाः महाराजकिमन्यत् सज्जीक्रियतां प्रतापरुद्रस्यराज्याभिषेकसंभारः एषबीजानुगुणप्रात्त
हनरूपोद्रेकः मंत्री दिग्विजययत्राचक्षाकृतानांसर्वपार्थिवानांवर्णानांस्थितेःसकलतीर्थसलिलैः प्रकाशितस्वयंभूदेव
प्रसादंमहाभिषेकमनुभवतुराजपुत्रः पुरो उचितमनुमंत्रितंमंत्रिभिः राज्ञा तस्त्रैत्रयात्रासाधनानिसज्जीक्रियतांषड्डु
धानिचलानिअहमपिसज्जोभवति एषप्रारंभः इदंबीजानुगुणारंभरूपकरणं एवमारंभवीजसंबंधरूपः सांगोमुखसंधिः
नेपथ्ये वेतालिकोमुखायमाध्यंदिनीसंध्याभवतुदेवस्य लोकालोकगिरिर्दरंतमः सदोहदयोपहंत्वनेनजः पटलंक्रियतिभु
वनान्याक्रम्यसंकीर्तते इत्यालोकनकौतुकीवशीथिलस्त्रीयाधिकारश्रमोभास्वानेषसमग्रदीप्तिरधुनाव्योमाग्रमारोहति
अपिच उद्गायंति शरन्निशाकरस्तोमात्विषस्तत्कणान्क्रीडंत्योमउथाद्विचंदनलतांकुजेभुजंगांगनाः पीत्वान्नतदुदीर्णगति
नाप्रत्यग्रधाराःसधावानाहारतयाप्रभूतयशसः प्रक्षालयंत्योनिजं ७२ इदानीरवतु आघ्रायकिरणान्तु भानोर्यशोमोद
मेदुरान् यतनेकृतिनः सर्वेकर्तुमाध्याङ्किकीक्रियां ७३ आकर्ण्यसर्वाप्रतिसाधयंत्वयमभिषेकाचरणायअहमपितावद
श्वनरंप्रविशामयथोचितमत्थापयतिपरिक्रम्यनिष्क्रांताः सर्वे॥ ॥ इतिकल्याणस्वामिनामप्रथमोंकः॥ १ ॥
नेपथ्येदइदोअज्जोदइदआमः ततःप्रविशतिरुद्रकंचुकी कंचुकी सरुषंचिराययौवनमतिज्ञानयाचरितार्थयाजरयासं
चरिथमादीर्घायुषाप्रतापरुद्रमहाभिषेकमहोत्सवमनुभवितास्मि एषामध्यान्हमध्याकर्णनयाविच्छिन्नस्वकृतार्थस्य
कृनार्थस्यपुनरवमर्शाद्विदुः अपिच पदपरंपरवलनंमांसाचागत्यावचेष्टया अवलोक्यहसन्नारेतस्वामीरुद्रनरेश्वरः

१॥ सविमर्शमाश्चर्यं। काकतीयनरेंद्रस्यराज्ञश्रीमूलवस्मनः युवराजयहानद्यगवाक्षैः सेरभीक्षते एषलक्ष्याः प्रतापरुद्र
गनाभित्वाषाहिल्लासः पुरावलोक्य कथमयंराजपुत्रपरिचारकोदारकः ससंभ्रममभिवर्तते प्रविश्यदारकः अय्यअय्यण
मामि कंचुकी भद्रकल्याणास्यदंशयाः किमतुमतं राजपुत्रस्यदिग्विजयप्रस्थानकाकतीश्वरेणदारकः कहंकहंपिमए अ
णुमदं कथंकथमपिमयानुमतं कंचुकी स्वनामानुगुणंराजपुत्रस्यसज्जीकृतसाधनंमहाराजसपादोग्रहणंनिवार्यस्वयमे
वनेत्रयात्रामुपतिष्ठते दारकः अय्यअणणुद्धरजुच्छपरिस्समोजुवराबाडुक्करोखुदि अंतविअवोकरुहविस्सादि आर्यअ
नलभूतयुद्धपरिश्रमोयुवराजदुर्धरः खलुदिगंतविजयः कथंभविष्यति कंचु भद्रानिरंकुशास्ययंहरेचप्रसन्नयः वीरवि
ष्टोरवतारः नन्वयंवीररुद्राण्याचिंतितमहिमा एषदृष्टादृष्टानुसरणरूपःपरिसर्पः अत्रस्वभूत्रात्रव्याघ्रनालक्ष्यहिंस्र
नयत्रात्र यमनेनलक्ष्यस्यवीजस्याङ्कदृष्टिप्रतिमुखसाधिरयं दारकः एवंएदंअमाणुसोखुसोपहावो एवमेतत्त अमानु
षःखलुसप्रभावः कंचुकी कुत्रदानीराजपुत्रः दारकः काआपिकुलदुग्गादेईसमाराहणणिअअपट्ठाणमंगलकरि
अंअतत्थहणुमंताअलपरंतबहिरुज्जाणानिवेशिअस्कंधावारोअमच्चपरिसु ओइवरादिट्ठइतअणुज्जाणीहिमहंतथ्था
णं काकतिकुलदुर्गादेवीसमाराधनेनविजयप्रस्थानमंगलंकृत्वात्रहनूमदचलपर्यंतेवरिरुद्यानेनिवेशितस्कंधावा
रोमात्यपरिवृतोयुवराजस्तिष्ठति तदनुज्ञानीहिममतत्रप्रस्थानं कंचु० भद्रसाधय अहमपिराजकुलप्रवेशंकरोमीतियुक्तो
चितंपरिष्कृत्यनिष्क्रांतो इयंचूलिका ततःप्रविशतियथानिर्दिष्टःपरिजनेनशः प्रतापरुद्रः किंराज्येनशोभान्मुखंवरंतातकु
शलंकिंनष्टंकिमस्मिन्मुदाहरंतिमहतोदोषानवकूनस्रष्टयः धर्माध्वाखिलसुकृतोचयमुनाकःखंवरंतारवलंकिंने
ष्टंकिंलघोवराज्यमहतेबाल्योत्सवक्रीडतः तद्यंमहाराजपुत्रपरिघमसृणंतभुविन्यदंतेभुविन्नयथाचाविनोदनवि
हरणमहंतद्राज्येनिक्षाभिधानाद्विधूननं मंत्रिणः राजपुत्रसर्वपार्थिनयाकाकतीयान्वयभाग्यसंपदात्वांधुरंधरंलब्धा
नरेंद्राश्चिरमासक्तांधुरंशिथलायतुंन्यवस्यंतिआचारश्चायंकाकतीश्वराणांयद्वीरेयंपुत्रेत्रामोन्मुखत्वंकुलस्वामि
नास्ययंतुचाप्येवमेवानुशिष्टंअनतिक्रमणीयागुरोर्गरीयसीखल्वाज्ञा कलिकालदोषशिथिलांधर्मप्रतिष्ठांनिर्वोढुंवा
ढुंचमहतींमहीधुरंमचतीर्णस्यकाकतीश्वरस्यविश्लोसदासांप्रतंप्रख्यातुं रुद्रः सानुरुधं स्वयंहस्तानट्यनावीश्चु
रोदिव्यमानुषो तयोरन्यतरोराजायुवराजोस्मिसर्वथा मंत्रिणः राजपुत्रसाधारणोयंविनयः काकतीश्वराणांस्व

351
1996

यंभुविमहाराजेएषप्रकृतिविषयरक्षपशमाडमः। परिजनः काअइकुलत्थविश्वतत्थभवंतोसअंभूदेवोधुरंधोरदु का
कतीयकुलस्तविरस्तत्रभवान्त्वयंभूदेवोधुरंधारयतुराजापुत्तापणाराज्जशिरिअंकेआरोवदु राजपुत्राः पुनाराज्यश्रिय
मेकेआरोपयंतु। रुद्रः समंदस्मितंपरिजनमवलोकयति एतत्परिहासवचारूपंनमपरिजनः त्रिरणचरिअत्थामहणिसं
बुनागोत्तभिरिशिहरनिट्ठुरविअडसिलावसईवइरंगणारवाणिएहोदुवासोबाडुम्मिपआपरुद्रस्साजहहरियंदस्साभु
एनरुरुणाहस्सबाडुफ ल आम्मिकाअयित्तछिपडणोयाहम्मितहामहीरहु त्रिरणचरितार्थामहीसंवृत्तागोत्रगिरिशिखर
रनिष्ठुरविकटशिलावसतिवर्वरांग्याक्षोण्याभवतुवासोवाहोप्रतापरुद्रस्यथाहरिश्चंद्रस्यभुजयथारघुनाथस्यबाहु
फलेकाकतिमहीपतेर्वीहोतथामहीरमतांरुद्रः सबाडुस्फुरणमधोमुखस्तिष्ठति एषापरिजननर्मवचनोत्थाप्रीतिनर्मि
द्युतिस्त्रिणः राजपुत्रकाकतीयपुरुषोत्तमस्यनवरणेयहणायस्टहयंतीराज्यलक्ष्मीर्विडंबनेनसहते परिजनः विज्ञाव
धूणमभाहिअंदट्ठणपट्टमियणअविस्समंभारवाणिलडीअकहंविलंबिसहऊउवराहणा विद्यावधूनामधिकंदृष्ट्वापत्यो
प्रणयविस्रंभक्षोणीलक्ष्मीश्चकथंविलंबितंसहतांयुवराजे मंत्री तथ्यमेव स्वतेजसोपरिष्कृत्यप्रधानागारमुत्सुका
प्रतीक्षतेस्वराज्यश्रीर्युवराजसमागमं यन्मंत्रिणांपरिजनस्यचाक्येबद्धानुरागात्प्रकाशात्यगमः परिजनः कहंअंतरि
वोखुएसोमहूसओदिग्गिअज्जुत्ता एकथमंतरितः खल्वेषमहात्सवोदिग्विजययात्राप्रारंभादिगंतयात्राप्रकृतकार्यविलंब
नान्निरोधः मंत्री साधुज्ञं कथंचिदयंत्यंधश्चमस्पतयः अथवाकिंतैः वयमेवापिकेवलंनमंत्रज्ञास्मः किंतुबहुज्ञाः समाराद
पादानाराधितस्वामिनएव। एतन्निष्ठुरवचनरूपंवज्रं प्रविश्यदौवारिकः जेदुजेदुजुवराओएदेखुचमरपडणोपडिहारकभूदे
मिआगेसज्जीकृतंचतुरंगबलावतेनं मंत्रिणः अचिरंशोभतेवज्राय देवा तथानिष्क्रम्यसेनापतिभिः सहप्रविष्टसेनापतय
यथोचितंप्रणम्य स्वामिन्काकतीयकुलतिलकसर्वतोमुखाटोपावाहिन्यः शोभंतेभवंतमनुप्राप्ताएव तदनुग्रहाय
दयालुनाकराक्षेणानिरीक्ष्यंतां एतदनुनयवचनरूपंपर्युपासनं मंत्रिणः राजपुत्रतहिसमाहूयतांप्रतिपक्षनिवारणोया
रणः आलोक्यतांनिरंध्रंपरिपंथिप्रमाथिन्योरथिन्यः प्रस्तूयतांसेनापुरः सरक्रांतसकलस्वसामंतनिजस्वानप्र
स्थानं रुद्र यथाभिरुचितमभात्येत्थइतिगंधगजारोहणंनाटयति मंत्री करेणमहतादिष्टगात्रमितदिशः आरोह
तिगजंवीररुद्रोभास्वानिवोदयं एतत्प्रतापानुगुण्येनविशेषसंबंधवचनंपुष्य सर्वेयुवराजहस्तिनपुरस्कृत्यससंबाधं

किंचित्परिक्रामंति सेनापतयः सोत्साहप्रमाणं स्वामिन्नितोरीयतांरष्टिः धावत्यादातयादाहतिदलितमहीबंधन-- ध्वनि
र्यरूलांजालांबुदांनर्विलसदसिलतांविद्युदुदामदीप्तिः उद्यन्नि साणरणरत्नानिनपटपटा-- त्कृताः प्रारभंतेप्रावृट्लक्ष्मी
ध्वजिन्यः करिकरटतटस्यंदिदानांबुधाराः अन्यतोनिरूप्य बलेचलतिसंभ्रमप्रतिभयेकिंजेतुंदिशाः पुरंदरश्चरिज्ञयेव्यवसि
ताः सहायोद्धुराः चलंतिचिरमत्त्वरः शिरवारणोयथादंतिनोभरावनमद्भुन्नमद्भुजगराजपक्षत्कणाः परिजनः विलोक्यसाध्व
र्ये महंतोरुष्णांतिलिंगसहृदाणेउत्साहो महानवलेषत्रिलिंगभटानामुत्सहः संस्कृतमाश्रित्य उद्यतोमरडामराः प्रति
पदोपाक्षिप्तकोक्षेपकाः स्वेरोद्धूर्णभ्रुंडयः पटुनराकृष्यधनकार्मुकाः भ्राम्यद्भीमगदाः समर्थाविहरत्त्यासाः स्फुरत्सादृश्य
खेलत्यश्वचमूभटाः सवपुषोरोद्रप्रकाशइव मंत्रि अहोतुरंगाम्त्रिलिंगाधिपतेः उच्चक्षिप्याक्षिप्यपादारविंदुरंगान्तिरस्ता
उनाएवधूवोपाश्वात्याथापदाथामक्षिपरणिमवष्टथसंरब्धचूर्णा बालेव्याधूयमानैः प्रतिनृपतिरुयात्साहमुन्नाजयं
ते-----त्यश्वाः सहस्रंत्रमणपरिणामत्यंचधाराप्रपंचाः मंत्रि अहोविदलितपरबलमनोरथानोरथानोभ्रमः नथाहि रथाः
सरभसभ्रमन्निद्विडहमनेमिक्षुतक्षमातलसमुच्चलद्धूलधूलिजालांबुदैः तिरोहितमसूययासपदिभानवीयरथंवि
धायमुखरीभवत्यनिशंना क्षधूर्तिस्वनाः रुद्रः सर्वतोवलोक्यसप्रमोदकथसमयसाधनानिसैन्यानि वहमाणगजाकीर्णा
ङ्गभाणहयाकुल संक्रीडुस्यंदनाध्यक्षैः सुभटैः सैन्यसंपदः मंत्रि० युवराजावलोकनाडंडेलत्सैन्यसागरोवर्तते अभ्यो
पतंतोरभितोमहीभृद्वाहिनीवि--। काकतीयकुलाभाधिरर्षसेरंप्रसिध्यते सेनापतयः यदादिशत्यमात्याइतिसप्रणामं
विजययात्राकुतूहलिन्योध्वजिन्यः सोप्रतंयुवराजस्याज्ञाप्रतिपालयंति रुद्रः सप्रसादममात्यानालोकयति। मंत्रिणः सो
त्साहं प्रतिष्ठंतांप्राचींप्रतिसैन्यानि सेनापतयः यदादिशत्यमात्यादितिप्रस्थानाडंबरेण समंतादवलोक्यसर्वहर्षातिशयं ॥
पवनेनानुकूलेनप्रसारितपटांचुलाः उपुजंतइवाकृष्टध्वजाः सोत्रामणीदिशं संवैसत्राकुनमभिनंदति एषस्थानगुणसश
कुनकथनादुपन्यासः रुद्रः पुरोवलोक्यकथंकाराख्यामुल्लिखितकनकपात्रः समागतएवविप्रवरः विप्रः सविनयमयतः स्थित्वा
प्राथंदक्षिणभुजमुद्यम्यविजयतांरुद्रः राजपुत्रः स्वयंभूदेवमहोत्सवानंतरंबहासुखराशीवादवासिताः काकतीयमहाराज
नप्रेषिताः स्वस्तिमंगलाक्षताः रुद्रः सप्रमाणंगृहीत्वातान्निजोत्तमांगगजमर्धनिचनिधाय आमलास्यतिमंत्रसरणीपा
कांक्षितान्यन्यहर्षाणांचजयोत्तराणितदमूरीषज्ञायास्यादेशः एषब्राह्मणक्षत्रियादिकीर्तिनादूणीसंहारः मंत्रिणः राज्ञ

353
1996

प्रवेशस्वभावनिरर्गलस्यतवभुजार्गलयोरंतायितस्यकियतीभूतलविजयविडंबनापरिजनः विअअलडीपाणियरुणस
मअदिणाविअमंगलरवदाजुवराअस्माभिरसिहीसंतिविजयलक्ष्मीपाणियरुणसमयदत्तादवमंगलाक्षतायुवराजस्यशि
रसिदृश्यंते विप्रः राजपुत्रतत्तादिग्विजययात्राहारिणः पुरुषानातिचिरादेवप्रेषणीयाइतिमहाराजस्याज्ञारुद्रः शिरसिकृत
स्नानस्यनियोगः अमात्यान्प्रति कतिचनभूयंकाकतीयनाथसेवार्थंनिवर्तध्वं कतिपयेविजययात्रापराः प्रावर्तध्वं अमा
त्याः सप्रमाणं यदाज्ञापयति युवराजः विप्रः स्वस्तिविजययात्रिकाः पंथानः संतुराजपुत्राय रुद्रः सप्रश्रयं भगवन्भुजानीति
वयमितः प्रतिष्ठामहेइतियथाचितंपरिष्कुरुध्वंनिष्क्रामंतः सर्वे॥ ॥इतिश्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीविद्यानाथ
कृतोविजययात्राविलासोनामाद्वितीयोंकः॥२॥ ॥ततःप्रविशतोलरव्यहस्तोजयिको एतत्पूर्वंकाकतीयप्रयाणविप्रे
णनिर्दिष्टयोः पात्रयोरुत्तरोकोप्रविशादंकास्य प्रथमः सानुचधाश्चर्यं अहोपतापरुद्रस्यमहिमानुभावः यद्विजययात्रार
म्भमेवव्याकुलीकृतानिद्विषानामपिभूभृतांकटकानिद्वितीयः वयस्यकिमुच्यतेकाकतीयप्रतीपायमश्वाद्यभुजः स्व
यं यद्वज्रकवचायत्नेप्रसादाश्वस्वयंभुवः एषःस्वयंभूदेवस्यप्रसादारूपस्यवीजस्यान्वेषणाङ्कसंधिः प्रथमः अथकु
मममिनीयपुरोवलोक्यप्रोक्तंवेयमध्वनगरीकिंचित्प्रवेश्यनाटिकेन समंततोनिरूप्य अहोनिरतिशयमौदार्यरुद्रनरेश्व
रस्ययदेतेवैतालिकः सर्वतोभोगावलीप्रमुखंचाटुप्रबंधानुच्चैःपठंतिस्वभावसमणीयाः प्रतिरवणपाठयंतिचकुसु-
द्वितीयः सर्वसम्यङ्निर्वर्ण्यसंप्रत्यभिज्ञाश्चर्यमपवार्यसरवपश्य सम्यङ्मागधवंषधारणातिरोभूताअपिक्ष्माभृतः स्वयं
तेप्रभुनारहस्यपिश्चुनेराविष्कृतैलक्षणैः हस्ताग्रैर्यज्ञवज्रलांछनतलैर्विस्तृतैराकारैरमनुष्यमात्रसकलैरुत्तरनो
त्तरैः ६ प्रथम नूनमेतेप्रतापरुद्रसपरपराभ्युद्यावक्षरछत्रीवीचित्तप्रवराहलक्ष्माणः प्राणत्राणार्थमनयारीत्या
काकतीयमहाराजप्रसादयितुमध्यवस्यंतीतितर्कयामि एतत्पुरुतोपयोगिप्रतिराजउपाचरणमभूताहरणंनोचि
तेनपुनःपुनस्तैस्तैर्लक्षणैर्निश्चरामभूरुनादनुमानं द्वितीयं अहोविजययात्राश्रवणकुतूहलितानांराणां यथाआवा
मनुसरंतिपुनःपुनःप्रश्नमालया तत्सरवंप्रकाश्यतांप्रतापरुद्रस्यभुजयोर्विजयोदाहरणं प्रथ० किंचिदुच्चैः भोभोश्च
यताकाकतीयकुलश्लाघाकामधेनुप्रियोदंतः जेत्राकाकतिवीररुद्रविभुनासर्वादेशानिर्जिता० क्ष्मापालाःप्र
स्थीकृताः कृतमिदंनिवरमुवस्तल यस्योद्यद्भुजवेभवेसरभसारोहद्भिषः कामिनीमंजीरध्वनिपूर्णकंदरमुखेष्वा

कुर्वतः पर्वताः ७ एषत्वानुकीर्तिनरूपासागैः इति० सर्वेनूनमेषुकाकतीयमहाराजोनिरंतरंपुरस्कृत्यपुरोधाः प्रवरा
मात्यद्देडाधुवराजविजयमाज्ञासानोगमयतिवासराणि प्रथ ऽचितमुचितंवयस्येन इतो पुरोवलोक्यसहर्षंकथमस्मदी
यवचनमाकर्ण्यनूनंमहाराजायनिवेदयितुममात्यपुत्रः सहर्षसंभ्रमंराजकुलाभ्यंतरंप्रविशतितदावामपिप्रतिहार
भूमिमध्यास्यकाकतीश्वरावसरंप्रतिपालयावइतिपरिक्रम्यनिष्क्रांतोएतद्दितकंप्रतिपादनाद्धर्षतः प्रविशत्यमा
त्यः पुत्रः सप्रमोदंअहोममधन्यतायदीदृशानामहात्मनांनिवेदयितास्मिसंवृतः यन्मयाविज्ञापितः श्रवणप्रियंक
रणेः वाक्यामृतेः स्वप्रसादात्कृतादपिकाकतीश्वरप्रसादात्परंप्रमोदिष्यतेकाकतीयरुद्रयदस्मद
नुरोधार्थंइमानमात्यानिवर्त्यस्वयमेवप्रस्थितः मंत्रिः सबहुमानंमहाराजभवनावलुपितमात्मकुमारः पुरोधस
विजयप्रस्थानात्प्रभृतंनक्तंदिवमुन्मिषंतिकल्पणानिभिन्नानिनाहिजिताएवद्दिशोराजपुत्रेण राजा भुवनाग्रणी
षुएवकाकतीयकुलश्रेयांसिस्वयंप्रदुहतेपरिजनः कइकुलस्यविष्णूर्णसंपुण्यपुण्यणश्लाघ्योअवइण्णोभुवनेक
महोपआपरुद्रो काकतीयकुलस्यकिंनूनसपूर्णेपुण्येनयाश्लिन्नवतीर्णोभुवनेकभद्रः प्रतापरुद्रः राजासोत्कृष्यक
थंचिरयतिवत्सस्यविजयश्रवणमहोत्सवः अमात्यपुत्रः सविनयसंभ्रममुपसृत्यसप्रणामंदेवमध्यमलोकपालयु
वराजप्रतिप्रेषितोवार्ताहारिणीप्रयाणप्रांगणमधिवसतः एषसंचित्यमानार्थप्राप्तिरूपः क्रमः सर्वंसहर्षातिशयं
निरूपयति मंत्रिणः भद्रशीघ्रंप्रविशय अमात्यपुत्रः यदादिशतिमहामात्रिणइतिनिष्क्रम्यसहताभ्यःपुनः प्रविष्ट
पुरुषाप्रणमंतानुपसृत्यदेवविश्वैकजयिनाषुत्रेणवर्धसे बाढमप्रमेयमहिमाप्रतापरुद्रमुनरुष्मा यष्ठोशवृध्य
तिशायितरणाकाकतीयपरिक्रमस्तस्यपराक्रमः राजासहर्षातिशयं अमात्यानवलोक्यमनोरथाश्यामिवचिंतितो
पगताश्यामहार्हपरितोषकंप्रतिपाद्यतांद्विगुणीकृत्यप्रहर्षयोमुखाद्वत्सस्यविज्ञलक्ष्मीप्रगल्भप्रवृत्तांतश्रवणमहो
त्सवेनचरितार्थयामः श्रोत्रातृप्तिं मंत्रिः यदाज्ञापयतिदेवइति भोतिकमुखान्यथाकुर्वंतिएवसामदानचर
णरूपसंग्रहः पुरुषासप्रणामंगृहीत्वामरध्वनिंविधायमहाराजप्रसादमभिनंदनः मंत्रिः भद्रावितएवधुवरा

355
1996

जविहतयः पराक्रमपक्षविनामहाराजसदसः कर्णपूरंक्रियंतां पुरुषोसावधानमवधारयतुराजपुत्रः प्रथमः देवदेवस्यप्रसादेनको
जिनीराजिनीसमिध्यमानस्यवीतिहोत्रस्यविजयप्रसादानेनद्विगुणीकृतोद्यप्रतापरुद्रप्रतिष्ठमानेयात्रारंभमहेघग्रथमि
कानियच्चमूडंबरक्षुण्णक्षोणितलोत्थितेनबद्धुलोपोसोविंध्यहायिनी जेतव्याः सकलादिग्राः स्वविभुतामतः परंधायाधि
कंत्रासाद्वापलायिनोदूरतरान्नेवाभवन्गोचराः अनंतरंच उद्वेलश्चतुरवर्णवीकललोनायंचमूडंबरोनदंदंडुभिगर्जंतंत्रि
पुरजिकल्पानंदढक्कारवः इत्यादिपपटीयसीषुपरितोधाटीषुभासमलंघाषफणास्फविस्मितमथत्रस्तादिगंतरेषि ८॥
पुरोधसः अहोनिरंकुशामोजायतेमंचमूधनीनाद्वितीयः अथयुवराजाज्ञयाप्रथमंमाद्यद्वनादिग्राप्रतिचलितानिसैन्यासि
रथेनाभिमुखेयानेवंरुद्रोविलोक्यमो मध्यतेनायकमित्यर्थः सैन्यरेणोतुराहतः मंत्रिः ततस्ततः द्वितीयः अनंतरंस
नाथगैरवपोरस्त्यान्रुद्रक्षत्रियान्निर्जित्यसर्वपथीननाटापननास्मिन्महतिबलेचलति युद्धायसमनद्यंतकलिंगाः स्फुट
पोरुषाः माद्यद्गिपघटोद्दामसंभ्रमाडंबरोद्भूताः तैः सार्धमंद्राचमूपतीनापरक्रमधनेमत्त्यायोधनं पीत्वामांसोपदंशाद्वि
रदगलद्रक्तमेरेयधारामलोमालिकलग्नेर्दलितनृपवपुःकीकसैस्पष्टदंष्टैः बिभ्रद्वोद्दांघ्रमालांजनितजनभयोभैरवाको
रपारःसंग्रामार्ब्याः कलिंगैर्बलविधिमकरोद्वीररुद्रस्यखड्गः पुरोधसः मानुषवेशतिरोहितेनाथिकाकतीयविप्लवाकिंचिदा
विष्कृतेनिजप्रभावः मंत्रिणः सहर्षातिशयोक्तं अहोपराक्रमातिभ्रमिः प्रतापरुद्रस्यपरिजनः सरीसंखुएदजेन्महाराअ
रुद्दणोरःसरणदप्पणेणकादव्वंनंकाअइकुलअसवीणखमंजकुलदेवदाएसअंभूदेअवस्सपसतिविसेसणीएजुत्तंतरकंकि
अंयुवराएण सदशंरवल्वितंतयन्महाराजपुत्ररुद्रनरेश्वरनंदनेनकर्तव्यं यत्काकतीयकुलप्रसवानेक्षमंयत्कुलदेवनायास्वयं
भूदेवस्यप्रसक्तिविशेषाणायुक्तंतत्प्रलुक्तंयुवराजेन राज्ञासमोदराङ्कदं ततस्ततःप्रथमः अनंतरंछिन्नोद्यद्वैरिवीरप्रति
भटभ्रुकुटीपसंजातराङ्कांतिभ्रश्यत्यनगाभयकरघृतनारेणबद्धांधकारा आसीत्संग्रामवेलाविहरदसिलतोद्भिन्नमत्त
भकुंभप्रोद्यन्मुक्तोद्यनारानिकरपरिहृतः स्वर्धुवश्चक्रचंद्रा अनंतरं युवराजाज्ञया हत्वारातिदिगंतरादिरिगंतरादिजय
प्रख्यातविश्रांतयः पारंपर्यपयोधिकल्पितनयस्तेनास्फुरत्तेजः खेलाकाननरासिगीतविभवंदेवस्यदार्ढ्यक्रमश्रण्वतोह
कुरंध्रसैन्यपतयः प्राप्तादिग्रांदक्षिणां १० तत्रापिच मुनोलोपामुद्रारुद्रदि निकटस्थेपिमहतानघः कलुषपयः सत्पर
जसा इतीवव्यामायमलयपवनादोलितत्रिस्रोतापताकाः सोत्त्यासाः प्रतिपदमनल्पंतनितरां ११ अनंतरं पांड्यप्रभुरवान्त
क्षिणास्यान्क्षितीश्वरान्काकतीयवीरः सचमूपतिनाविशेषसंभाष्यतेः सहप्रतीचीदिग्राचलितः मंत्रिणः साधुसमाचर

नितमात्मनीनंपोऽध्यायपूर्वमेदेवस्यचरणमूलंप्राप्ताः राजाततस्ततः द्वितीयः तच्च पाश्चात्यानांध्वजेषुलिखितमधिकरभरस्तस्यदं
डेक्षुगध्वजेतियश्चंदंतुंडाहतिविहतपरेषांतताक्षिप्तपक्षेः अस्त्रंगारुत्मतंतत्समजनिविजयंथप्रार्थिनानामधसैन्यप्ररुजानारंभ
मन्यन्निजनिविदभुजादंडकंडूविडंबः १२ अनंतरंचजित्वाप्रतीचीमथवीररुद्रः प्रत्यर्थिनारीनयनांबुपूर्णा रेवांसमुनीर्थगा
नानुचकूलतुविनेनुगतवानुदीचीं १३ तत्रांगवंगमालवप्रभृतयः सर्वेनृपालामालित्वायुद्धायबद्धादराःपुरतः प्रादुरभूवन्न
मंत्रि अहोपरमानात्मावेदितोदीच्यानांयत्प्रतापरुद्रस्यापिपरिपंथिनोभूवंति राजाततस्ततः प्रथमः अनंतरंसमनीकनी
भिः परापतंतीराजकानिविलोक्यसगर्वमेवमुक्तंसेनायतिभिः रेरंगनरंभ्रमेरासिसमरोलंपाककिंमुन्यसत्वंगत्वंगासिकिंमु
धाबलरजः काणाकिंकोकणा दूणाप्रापरायणासभवंमहाराष्ट्रास्यमीयाद्वारोवरामिथ्यरीनभिन्नवत्यंध्रक्षमाभृद्वाः ए
तद्दोषसंबंधवचनंनाटकंपरिजनः साधु२चम्मूवादिणंवअणंभणीयाकिरिसंवक्कंदतिहि साधु२चम्मूपतीनांवचः एवंभणि
त्वाकीरन्नामुपक्रांतेतेः प्रथमः किंपथ्यतसैनिकानानिरूप्यपराक्रमः यस्तत्राभवदारुदस्तमरिवलंज्ञानातिभागीरथीयाया
क्षीत्मरूथकारणनिज्ञाहंकारमुद्धरवलंआराद्वीक्ष्यसमयंभ्रूसंभटप्रोद्भूणरवङ्गावलीधारातीर्थमुपत्यदिव्यनरीमारोद्
नोभूपतीन् अनंतत्रप्रतीनात्मनः प्रतिपक्षभूपालानन्वेष्टुकामास्त्रिलिंगसैनिकास्तद्वनेषभाषादिकामाविक्षुर्वाणाः
सर्वनःपर्वतेतिस्मजीवग्राहंगृहीत्वासमानयंतिस्मयुवरांजांतिकं मंत्रिः साधीयान्वलुसैनिकानासुद्यमः एतत्स्रुतोप
योगित्वेनवंचनादधिबलं राजा ततस्ततः द्वितीयः अनंतरंचनरपतयोनिजपरिजनेघकृतविश्वासाः प्रतापरुद्रस्यपाद
मूलमेवशरणमुपागताः परिजनः अहोणरवणिणसझसकाअरंत अहोनरपतीनांसाधूसकारित्वं अयंभयघातिपादना
दुद्वेगः प्रथमः विमुच्यंतेकातरत्वमिति अंगाः संगरभीरवः समभवन्मालाः पलायाः कुलाः काश्मीरास्मरणीयविक्रमकथ
दूणाचिरगीणिश्रियः लंपाकामयकंपमानवपुषोवंगानिरंगीकृतानिषालाः परिधानव्यग्रनिनीसत्वाश्वनीरंहसः अपिच।
कांबोजाः क्षतकुंभिनीपरिचयाः प्राप्तव्रणाः सेवणागोडाःपीडितविग्रहाः श्रितकुलयावाकणाः कोंकणाः लाटाःपाटि
तमूर्तयः परिलसत्कीविद्रुलाः सिंहलाःकाणीटाःपरिभूर्णवेपथुभृतस्तद्रालवोमालवाः किंच भोज्याय्यभुजायुधाक्षत
निजस्त्रीकिलयः केरलापांड्याःखंडितविक्रमाः प्रकटितातिहसैरागुर्जराः पांचालाः प्रणतिप्रपंचितभयाः चाहूक्त
यः कीकृताः कांपिल्लाश्रितवल्लयः कृतयत्नोभंगाः कलिंगाअपि संवेहर्षातिशायेनाटयंति। परिजनः साश्चर्यं अहोवीर
रुद्रसआदरसाइ अतिरूवणाइन्नुन्नावदाणाइ अहोवीररुद्रस्यातिशायितत्रिभुवनातिशुद्धापदानानि राजामहंती

357
1946

प्रतिष्ठामारोपितंकाकतीयकुलंविश्वैकविजयिनावत्सेन पुरोधसः अमूलचूडंफलितप्रसक्तयः काकतीयान्वायदेवता
नां राजाततस्ततः प्रथमः अनंतरंसकलदिग्विजयसमुत्तेजितनतेजोविलासः सर्वनरेश्वराणांतानितान्युपायनानिस्वीकृत्य
समयसैन्यैः सपक्षेमहीभृद्गणैराश्रितेनमहताबलार्णवेनन्यवर्तनविश्वैकवीरावीररुद्रःमंत्रिणः सहर्षातिशायंकुचैदा
नीराजपुत्रः द्वितीयः सांप्रतंकिंकुर्वाणराजलोकान्सर्वानपिसेनापतीन्नगरंप्रलाप्यकतिपयमूलबलपरिवृतः काकती
यवीरः स्वैरगोदावरीपरिहासुरारण्येषुमृगयाकुतूहलीविहरंत मंत्रिणः सविमर्शंमहाराजनूनंत्वयावन्नासन्निवस्कव
तीयोवराज्यमेववुबुभन्यंतराजपुत्रः एषाप्राप्याज्ञादिग्विजयाक्षमनरेश्वरवृत्तांतस्यआपित्वात्यंताकारूपना राजा॥
तदचिरमेवयुष्माभिनारीतव्योवत्सः अनुनेतव्यश्चराज्याभिषेकायमंत्रिणः यदाज्ञापयतिदेवनिष्क्रांताः नेपथ्येसंभ्र
मः भोभोनागरिकाःसत्वरमपसरतदूरं यदिदानीं आलानंतरसान्निपात्यनिगलानुच्छिद्यधूतांकुशोवेगोत्पतितधूर्ग
तः कटतटीनियन्मदोवुरुक्षतिः भ्रश्यत्पण्यपथंवलद्जनहयंतिभज्यंतेवोधपुरंविधव्याकुलयन्मंदरभसःस्वैरंगजयामणीः
एषशंकात्रासरूपः संभ्रमः राजाआकर्ण्यसाभिमतं कथंकटकंव्याकुलयतिकरींद्रः पुरुषः महाराजनूनमिदंनगरंप्रवि
शतांनरेश्वरोपायनानांदिपानांगंधानिलयसंक्रुध्यन्निरर्गलोजातःप्रधानहस्ती पुरोधसःपित्रास्वयंभूपतिनोपदि
ष्टंप्रतापरुद्रस्यमहाभिषेकं निर्विघ्नमापदयितुंगजास्यःकरेणुराजाकृतिमभ्युपेति एषगर्भबीजोद्भेदनाक्षेपः राजा॥
सहर्षं तर्हिचयमपिप्रमदवनद्वारप्रसादमारुह्यगजेंद्रमवलोकयिष्यामइतिउत्थायपरिक्रम्यानिष्क्रांताःसर्वे इतिवीररु
द्रविजयोनामतृतीयोंकः ३ ॥ ततःप्रविशतिधात्रीचेटीचधात्रीसरोषं हंजेएआरससहस्सकज्जपरिआउले
महःसचेधिसआत्मविराअणिकेणसमंतुण्णीदाहंजे एतादृशसहस्रकार्यपर्याकुलेराजकुलेमहोत्सवेपिसकलापि
रज्जमीकेनसमंत्वयानीता ईरिसमहग्घाईभूसणाईकंतोचोरिआइकरुणाजाणीअंतुएदासीअपुन्नीए ईदृग्महाघो
णिभूषणानिकुतश्चोरितानिकथंनज्ञातदास्याः पुत्र्या सअलादिसोजेउण्णचउरंगसामंतपरिवारोपआवरुद्दोणआ
वरुद्दोणआवरुद्दोणआरंभयविद्दोसकलादिग्गेजित्वाचतुरंगसामंतपरिवारः प्रतापरुद्रोनगरंप्रविष्टः कुलटेदपव
दाएपमत्तीएमहाराअस्सअण्णायपुरोहिदाणंअणुरोहेणअमच्चाणंअणुवरोणनणपओणंभाअहएणरज्जोणीएतपा
विसेसेणअम्हारिससपरिअणस्समकिंअपरिपाएणअत्थुपगअमहारज्जाहिसेयोयेणनुवरावोसंजावो कुलटे

देवनायाः प्रसक्त्यामहाराजस्यक्षत्रियापुरोहितानामनुरोधेनामात्यानामाख्यानामनुवर्तनेनप्रजानांभागधेयेसोप्यारक्षपो
विशेषेणअस्मादृशस्यपरिजनस्यसकृतपरिपाकेनअभ्युपगतमहाराज्याभिषेकायुवराजः संजातः यद्वेविएआइणी
मंमङ्गसवापाउलिअंमोत्तूणकथिदा एवमपिएकाकिनीमामुद्दोत्सवव्याकुलितामुत्काकुत्रस्थिताअनेनरोषवशान्नि
यनाप्राप्तिप्रदर्शनमुखेनबीजस्यावमर्शादिमत्रीसंपिःचेटी गतरोषप्रख्यापनादपवादोगं चेटी सामिणिअपराहसहे
हिंतिपादयोःपतति स्वामिनिअपराधंसहस्वेतिपादयोःपतति धात्रीसभ्रूभंगं दासीएउत्तिपटंचलेणसंपदंसणंपरिम
ज्जसिदास्याःपुत्रिपदांचलेनसंप्रदर्शनंपरिमार्ष्टिर्जयसि जंपणामेणईरिसापराहंसिदुल्लसि यत्प्रणामेनईदृशापराधंशि
थिलयसिएषरोषसंभाषणरूपःसंपेटः चेटी ईरिससहावदेवदुमं ईदृशस्वभावेभवत्वंनाणिक्कारणकोविणीभवदि
अणुवदिउंअहंणवज्जानानिष्कारणकोपिनीभवतीमनुवर्तितुंमरुन्नपर्यासा सरोषशिरःकंप वक्रशीलदल्लीएलूलकं
णणासंतुमंबंधिअकाराद्यरक्षाआरंकरेमि वक्रभ्रुकुटिडुल्लिलितलूनकर्णनासांत्वाबध्नाकारायहसाजिनीकरोमिइतिब
धनंनाटयतिएषबंधनरूपोविद्रवः चेटी सभयकंपसामिणिरक्खिहं२ असरणंणिरपराहुइमंजणं स्वामिनिरक्ष२ अज्जार
णंनिरपराधिनमिमंजनंतुहएतिअ एहिडिबाक्कएसमंगलंतिएअहबलात्कारेणनीदानावएनिकयाहिडंबाश्रमंगकं
त्याअहंबलात्कारेणनीतातत्थपडिउलंदेवंपसादअंतीएविलंबिदंकिकालि तत्रप्रतिकूलंदेवंप्रसादयंस्याविलंबिलं
किंकरोमि धात्रीसरोषहुंकारंएसारिसराअउलमङ्गसवउझिअहिडिंबाचअगंडसेलंकिंतिमछअंताडिज्जइमं
दभाइणाणं एतादृशीराजकुलंमहोत्सवमुज्झित्वाहिडिंबाचलगंडशैलेषुकिमितिमस्तकंताडयतोमंदभाग्यथाएषरु
रुनिरस्कारंरूपोद्वेगइवः चेटी सामिणिसहहिविलंबिअंस्वामिन्निसहस्वविलंबितंतुएकादशमंगलोचआसिध्य
णिवदेमिति इतिवपुषाप्रणमतित्वयाकर्तव्यंमंगलोपचारंशीघ्रंनिवर्तयामीति धात्रीसप्रसादंहंजेउट्ठेहिहंजेउत्ति
ष्ठएषाविरोधशमनरूपाशक्तिः चेटी सहर्षमुत्थायहस्तावलंबनंदत्वादेहिदेहित्थभवदिनन्नीइतः ततः तत्रभव
तीधात्रीकिंचित्परिक्रम्यपुरोवलोक्यचकहंएसोपडिहारधवेससंसणणिग्गओकथमेषःप्रतिहारःप्रवृत्तःसंसर्ग
मनिर्मथनापश्वासणणोविमहासिहिहिसेजसमओ तस्मात्त्वयासत्वरंमहाभिषेकसमयः तेनराउत्तस्समंगलनी
राअणंदिवपेक्खिणिवदेउअंमंतरंपविसहइतिनिष्क्रांते तेनशून्यत्रस्यमंगलनीराजनदीपपंक्तिनिर्वर्तयितुंअ

859
1990

भ्यंतरंप्रविशावइतिनिष्क्रांतेप्रवेशकः ततःप्रविशति प्रतिहारःसाटोपंपरिक्रम्य द्वारिनरपतिकुलकलकलमसहमा
नः सावधानंकनकनेत्रलतामुद्यम्यरेरेनरेश्वराः इतिव्यूहमुपायनीकृतमसुंकुर्वंतुपथीवऊयेस्योद्यद्धनद्धंहतेनेद्य
दिकाघंटाध्वनिः श्रूयते दूरेचास्करथाश्वमेतदखिलंक्षयस्यातिसमर्दतोनिष्क्रामत्यविश्राञ्चनागरकुलेनस्थिरमाचि
ष्टते १ एषातर्जनोद्वेजनरूपाद्युक्तिः किंचिदुच्चैः भोभोकुलामात्यबलाप्रधानाधिकारिणोजनाः पौराश्चसंश्रूयंतां
एषारुद्रदेवस्यमहाराजस्याज्ञा यथाकिल पूर्वैःकाकतिवंशजैर्नरपतिभिःसम्यग्धृतायाचिरंक्षयंयथामानुषशंभुनागण
पतिक्षोणीभुजाभूत्वा येयंमद्भुजयाकुलाद्रवसतिंविस्मारितामेदिनीसेयंसंप्रतिवीररुद्रभुजयोर्यानुप्रतिष्ठांहरां २ एषास्ववज्ञानामकीर्तनारुद्रकीर्तनारूपःप्रसंगः पुनः सावधानंपरिक्रम्य अधिकृताः किमिदानीमारभध्वे ॥
किमुपक्रांतः स्वयंभूदेवसमाराधनविधिः क्वचिदन्नाः पुरदेवनाथोबलयः किमभ्यर्चिताः सर्ववर्णादृढाः क्वचित्प्रसाधि
तोमहाभिषेकविधिःकिंसज्जीकृतानिकनककलशेषुतीर्थसलिलानिकश्चिदर्थणमुपनीतान्युत्तमोपकरणानिकिमं
गलमुद्भूर्तेसावधानान्योतिर्विदःक्वचिदलंकृतास्त्रिलिंगिनगरीमार्गादृश्यंतेदानींवरुमतीपाणिग्रहणोचि
तमंगलाचारवेषः प्रतापरुद्रःकाकतीयमहाराज्यलक्ष्मीमहांतंपुरेवर्ततेतत्वरध्वं। अन्यतोगत्वासभ्रूक्षेपमालोक्यक
कथराजानोनिवरमंतिकिंचिदुपस्तृत्यभोभूपालयथावकाज्ञामाध्वंसज्जीकुरुध्वमुपायनजातंनहथासंमर्दसहंमम
वेत्रयष्टिः एतदवमानरूपंखलु समनादवलोक्यसगर्वातिशयंअहोवणिहंतत्रिजगताक्षितिक्षितामुद्दलंसमर्दनि
वारयितोममप्रभविः अथकाकतीयदौवारिकाणांसमयोचितमवराजनिकारणंएषस्वशक्त्याविष्कृणरूपोव्यवसायः
प्रविश्यपरिक्षेपेणदौवारिकः साक्षेपंअरेकेनखल्वसमयविदाभूपतयोनिवारितारः महोत्सवदिदृक्षवः सर्वप्र
विशंतुप्रथमः सरोषंअथकाकतिकुलप्रतिहारमामसमयवेदिनमुद्[illegible]नीयः भवतुयायावाकोवाभवान्॥
प्रवेष्टव्यानरपतयइतिमहाराजस्याज्ञा एतत्प्रतिहारयोरन्योन्यरोषसरब्धवचनरूपंविरोधनं प्रथमः किमनेनसमस्त
कलहननावत्प्रधानागारद्वारवेदिकामध्यमध्यासीनंपुरोहपुरस्कृतंयुवराजमेवोपसर्पणीतिपरिक्रामति द्वि
तीयः यथादिष्टमनुतिष्ठामीतिपरिक्रामतितः प्रविशतियथानिर्दिष्टः प्रतापरुद्रोमंत्रिणश्च पुरोधसः काकती
यकुलतिलकयुवराजोनमवनालोलयेवदिग्गजाविजितारत्यभीसम्यगधसत्यान्नीयंकिंचअद्यान्वयः

काकनीभूपतीनांप्राप्तस्त्रिलोकीप्रथिनांप्रतिष्ठां राजन्वतीभूरियमद्यजानावीतोपसर्गाःसकलाःप्रजाश्चैषामिङ्वङ्गादि
श्रेयःकथनात्यरोचना मंत्रिणः सूर्यसोमान्वयामात्यमहनाहींधरीकृता अस्माभिरिनकुवीणेःकाकनीयकुलस्थितं
॥३ एतत्प्रकृतानुगुणप्रशंसनाद्विवचनं पुरोधसः राजपुत्रसञ्ज्ञीकृतेयंमत्प्राहाभिषेकसामग्रीकाकनीयनरेश्वरक्रमा
दाधिष्ठितंभद्रासनंभवदधिरोहणंपरीक्षतेतत्परिपालयस्वयंभूदेवानुग्रहीतोमहाराजस्यात्। एतत्कार्यसंग्रहरूपसमु
त्थानं प्रतापरुद्रः तर्हिकुलदेवतांस्वयंभूदेवंनमस्कृत्यगुर्वाज्ञांवोढुमिच्छामि पुरोधसः सदृशोयमाचारः काकनीयकुल
प्रदीपस्यभवतः किंतुप्रत्यासादितमहाभिषेकसमयः तदचिरेणविधिहृतकर्तव्येनराजपुत्रेणावगंतव्यवयमितः कर
णीयशेषपरिपालयामःरुद्रः यदादिशंतिकाकतीयान्वयप्रत्याथितारइत्युत्थाययथोचितंपरिक्रम्यनिष्क्रांताः सर्वे॥ इ
तित्वरितमहोत्सवानामचतुर्थंकः॥ ४॥ ततःप्रविशतिज्योतिर्विदः ज्योतिःससंभ्रमं परिक्रम्यभोभोस्त्वरध्वं तत्रपु
रोधसः कुत्रवामंत्रिणःसमानीयतांस्वयंभूदेवसमाराधनासक्तचित्ततयाविलंबमानोराजपुत्रः एषप्रत्यासन्ननरोवर्त
तेमहाभिषेकमुहूर्तः एतदुत्तरं कस्यपूर्वंकानुगतत्वादेकावनरणसविमर्शोश्वर्यंअहोविश्वातिशायिनीकाकनीयकु
लप्रतिष्ठा यतः ओदेष्टाकुलप्रतिदेवतासभगवान्यस्यस्वयंभूशिवोयमञ्जीकुरुतेपराक्रमार्जितः क्षोणीपतीनांगणः
यस्मैचस्पृहयत्यशेषजगतीतंवीररुद्राह्वतेविख्यावरक्ष्यमहाभिषेचनविधिंनंदंतिसर्वेजनाः १ एषः स्वयंभूदेवो
पदेशनरेश्वरविजयप्रमुखसंध्यादिबीजार्थानामहाप्रयोजनीभूतमहाभिषेकार्थतयायोजनीनिर्वहणसंधिः नून
मद्यनी स्वप्रेष्यासूचितमाज्ञापालयंतकुलोद्वहं नमात्यतमुदः शंभोर्विभोरस्याभिनंदतः २ एषमुखसंधिःप्रसिद्धस्य
स्वप्नोपदेशरूपस्यबीजस्यापगमनात्संधिः कल्याणीसकलाभिप्रेतसरणिः क्षमःप्रसादेवतानिर्भ
राद्विजनृपामाशीर्गिरांनायतिः आरूढाःपदमुन्नतंग्रहगणाःश्रेयान्मुहूर्तःशुभोनक्षत्राणिशिवंकरणेशुभदाश्चा
न्येनिमित्तोदयाः ३ तत्प्रत्यासन्नराजपुत्रानयनायप्रतियंतिव्यामहेएषप्रकृतकार्यमार्गणांनिरोधः सत्वरंपरिक्र
म्यपुरोवर्तिलोकंचमहर्षसंभ्रमंनन्वागतएवायंप्रतापरुद्रः विप्रैर्मंगलसूक्तपाठमुखरैरालोक्यब्रह्मोद्यतंभूपालः
करसंभृतोपकरणैरात्तरमात्यात्मजैः श्लाघ्यैर्बंदिजनैर्दिगंतविजयश्लाघासमुद्घोषणोत्सृष्टैर्वर्गैश्चयथोचितंपरि
वृतोनारात्रनीघोगिभिः ४ तद्यथाचारुभमेवगत्वासमुचितमाचरिष्यामइतिपरिक्रामतितततः प्रविशतियथानि

361
1996

र्दिष्टः प्रतापरुद्रः मंत्रीसविनयंअंत्रिनोभूत्वाकाकनीयकुलतिलकइतरजनःइदंराज्यलक्ष्मीशुद्धानंप्राधानागारंप्रविशतुस्वा
मीनविलंबाहीः कुलदेवतायामनोरथाएतत्पट्टरूपबंधकार्यस्यासेषणाकथनंज्योतिर्विदः किंचिदुच्चैः भोभोः कुलामात्याः
सन्नह्यध्वमुपाहरध्वंसर्वंचिनद्रव्याण्युपाध्वंसरानसप्राप्तःसमुद्भूतएषविजयः कल्याणमयत्वनिः यस्मिन्नार्यमहाभिषेक
विभवैक्षोणीप्रतीतानिखलक्ष्मापालांचिरमन्वशाद्गणपतिर्भूभृत्कुलग्रामणीः ५ एषज्योतिर्विद्भिरनुभूयमानार्थख्यापना
न्निणः परिजनः श्रुत्वाकहंपञ्चासंणेविमुक्तेकिंविलंबिअदसहामच्चैहं कथंप्रत्यासन्नेपिकिंविलंबितेमहामात्यैः मंत्रिणः
उपसृत्यकिंनाथविस्मृतागुर्वाज्ञानाथमचमरोनरेश्वरस्यविज्ञापनाकर्णनस्यमहाराज्यामेवानुगृह्यंतामसौ रुद्रःशिरसि
कृतेवरंखलुनाथस्याज्ञाकिंतुनोपदिश्यतेपुनरंतरंकरणीयं तत्प्रकृतानुगुण्येनान्यैरभाषणापुरोधसः सविनयंससंभ्रम
मुपसृत्यस्वकृतमहाभिषेकः कनकवेदिकामारोहतुरुद्रः देवमहाराजपर्यायेणभवद्भुजाशिखरमारोहतुमेदिनीरुद्रः तथा
भवत्विनिवेदिकामारोहतिनृपासूप्रणाममंगलवेदिकांपरिचार्यविजयतांकाकनीयकुलस्वामी एषनरेश्वरपर्युपासनात्प्रसादः
परिजनः किलोक्यसंभ्रमादकोतुक उद्यत्पद्मकणअसाणुसहस्रसरसीघ्रुमेरुकणभतडमरुदंडपक्षिचक्रवाहिणंचक्रहरो
श्वकणअवेदिंआरुढोपआवरुद्रपूर्वपर्वतंकनकसानुंसहस्ररश्मिरिवसुमेरुंकनकतटंमहेंद्रइवपक्षिचक्रवर्तिनंचक्रधरइवक
वेदिकामारुढःप्रतापरुद्रः मंत्री काकनीश्वरसमारुह्यतामिदंभद्रासनंअमीपुरोधसोमहाभिषेकायतीर्थसलिलपूर्णंकनक
कलशान्धारयंति रुद्रस्तथाभवत्विति स्वयंभूदेवंकाकनीयदेवंश्वघणमन्त्र सिंहासनंसमुपविशति पुरोधसः त्र्यंबकेण
सारंभकृतसलिलान्कनकलशानमात्यहस्तेघृविधायसादरं प्रतापरुद्रनृपतेकाकनीयकुलोचितः प्रजानुरंजनैः क्षोणी
पालयाचंद्रतारकं इत्याशीर्वादंसाधुवाद्यमानपाणियहणकोतुकत्वरमाणमहाराज्यलक्ष्मीमेनारसिंहितानुमोदितस्व
यंभूदेवप्रसादसहस्रोपबृंहितंकाकनीयकुलश्रेयः प्रस्तावनाहिंडमचिरावलंबितधरणीभारखिन्नानाफणिपतिप्रभृ
तीनांप्रहर्षक्ष्वेडाविडंबितधरंप्रतिष्ठामंगलंकाकहलीकोलाहलमनोरमंमहाभिषेकमुद्भूतंप्रशंसिनंकनकघंटिकानि
नादमनुसंदधानाः सत्वरंप्रतापरुद्रमभिषिंचंति एषवाछितार्थप्राप्तेरानंदः एकनोवतालिकाः सहर्षानिर्वायमुच्चैः हुला
काःविबुधश्रवः प्रसूतिभिः कल्याणवार्तामतनोतकाकतिवीरुद्रनृपतेराज्याभिषेकोत्सवः अथारभ्यः कलिः कृतः कृ
तयुगंराजन्वतीमिदंदिवाःपूर्णाहविर्भुजरुदधनाथयंकृताथरिकृताः अन्यतोवेतालिकाः आरूढवरवीररुद्रनृप

नौसिंहासनंरोसिनुस्तस्याक्षितिपालमौलिबलिभिःस्वछंदमारोहति लोकांस्त्रीनधिरोहतोनिरवधीकीर्तिप्रतापोहगदारोढं
निचविंध्यभूधरनरान्प्रत्यर्थिनःपार्थिवाः दक्षिणतोवेणालिकाः गायंतीरनुमोदनेनिजवधूः शोषःशिरःकंपनैर्लक्ष्मीप्राणय
तेद्यकउपपतिर्वक्षश्छलादर्शनात् दिग्नागाश्चकरेणुकाश्चमणाकुर्वंत्यनुव्रज्ययादोह्याकाकतिवीररुद्रनृपतोविश्वभरां
बिभ्रति उत्तरतोवेत्रालिकाः प्रस्थेभ्यःकुलशैलतामपिहरंतोबलानोमहाकुलेभ्योपिफणिभ्रतामधिपतेर्भोसहस्रादप
कूर्मेंद्रस्यचकर्परादपिजगद्विख्यातसारान्नोबाहोसंप्रतिवीररुद्रनृपतेः प्राप्तप्रतिष्ठामही एषसर्वदुःखशमनात्समयः॥
मंत्रि अहोप्रभावःकाकतीयान्वयस्य यदिदानीं प्रतापरुद्रस्यमहाभिषेकपथः कृतायनिपतंतिराज्ञां प्रणामनम्रशिरः क
तथानेःकुत्सितः स्वस्वपदाभिषेकःपुरा काकतीयकुलानंसराज्यलक्ष्मीयंचरणास्त्रगियंमुत्तंसीक्रियतामितिपदबंधमाच
रंति सर्वेप्रमोहातिन्यायंप्रियंनःप्रियनः एषप्रकृतिकार्यस्थिरीकरणात्स्तुतिः मंत्रिः सर्वतोवलोकस्याकः कोवभोः आनीय
तांछत्रंचामरयुगलंच प्रविश्यप्रधानप्रतीहारः यदाज्ञापयंतिमहामात्याइतिपरिक्रम्यतान्युपनयंतिप्रांतवर्तिनानरपत
येःभेत्यातानिसादरंगृहीत्वायथोचितमाचरंति पुरोधसःसरुषातिन्यायं श्रूयतेबरुवोमहान्नृपतयःकिकुर्वाणसमस्तभू
पतिगणश्चीवीररुद्रोयतः एतदखिलानिशाथित्वमुखेनप्रकृतकार्योनुमोदनमाभाषण तादृशानीरवलु येलकाकतीयनृप
राज्यविलासचिन्हंयच्छायायावरूमतीविजहातिनाप छत्रेणतेनकृतलक्ष्मीवीररुद्रमुक्तातपत्रबिसवाः सहृदाद्विषश्च
एषराज्यप्राप्तिहेतुभूतछत्रोपकरणाकार्यदर्शनात्सूचभावः मंत्रि सविनयमुपसृत्यनाथकाकतीयलक्ष्मीपतिसनाथाः स
र्वेः प्रकृतयः सराजानंत्वांदिदृक्षंते तत्साप्रतंमहाराजानोप्रसादयंतुदेवः पुरोधसः काकतीश्वराणामाचाराःयथागलाभि
षेकानंतरंप्रजानांयोगक्षेमपरीक्षणं राजा यदाज्ञापयतिधर्मविदइत्युक्तिष्ठति काकतीयवृद्धाःससंभ्रमंमंत्रेः प्रक्रांतमुर्व
पतिमौलिरत्नैः कुर्वंतुनीराजनमंबुजाक्ष्यः प्रातरुद्रस्यजगत्प्रदीपप्रतापनीराजनदिदृक्षुरवस्य नृपतयःशिरस्यंजलिबंधा
अहोवरिताश्चीसांप्रतमास्माकीनेक्षुष्मता यथारत्नवीरगनुभूयतेयतः नीराजयंत्यंध्रपुरीरमण्यः प्रवीरनाम्नेवरवीर
रुद्रे चशृंगनागोन्नतिराजन्यस्तारागणैर्भरुभिवस्फुरद्भिः सर्वंजयशब्दंकुर्वंति मंत्रि महाराजकाकतीश्वरसंज्ञकृतं
सिंहासनंसर्वतः परिक्रम्यमिदंमहाराजमंडपंसूनाथीक्रियतां प्रतीहारःससंभ्रमंपुरोभूत्वादंडइतइतः राजा सगौर
वंपरिक्रम्यमहाराज्यासिंहासनमारोहति सर्वेप्रणम्ययथार्हमुपविशंति प्रतीहारःसमस्तांश्चनपरिक्रम्यसाभिमा

363
1876

नंप्रापय पांड्यायेभवसेवणक्षितिपतेपश्चाद्भवद्यौवतस्वामीसंप्रतिवीररुद्रनृपतिः सर्वान्क्रमाद्वीक्षते नृपतयःप्रणम्य
यथार्हमुपविशंति पुरोधसः स्वस्तिकाकतीयकुलावतंसकुलावतीर्णायसोपर्णकेतनायमहामहिम्नेद्यसभ्रभाणिका
कतीयान्वयेसनाथानित्रीण्यपिजगंति शासितर्यविनीतानानंरंद्रत्वयिशासति मध्यस्थस्यास्यलोकस्यचिरेणान्वर्थतां
मना राजासविनयं स्वयंभूदेवानुकूलानांभवदाशीर्वादानांफलमिदंकाकतीयक्षत्रियंयद्वर्तते मंत्रि राजन्प्रतापरुद्रपूर्व
षांकाकतीयानांभागधेयविभूतयः एवंरूपाविवर्तंतेयत्कुलालंबनंभवान् पुरोधसः नकेवलंकाकतीयानामेषपुण्य
परिपाकः अपितुसर्वेषांलोकानां प्रविश्यप्रतीहारः देवसर्वाःप्रकृतयोवर्णवृद्धान्पुरस्कृत्यप्रतीहारमाध्यासंते मंत्रि शी
घ्रंप्रवेशनंप्रतीहारःयदाज्ञापयंतिअमात्यादिनिष्क्रम्यतांभिःसहप्रविशंति ततःप्रविशंति वर्णवृद्धाः वृर्णवृद्धाराजानं
सरुषमवलोक्यवरः प्रतापरुद्रोयंवधूरुषाविस्फुरा यथाघटयितादेवः स्वयंभूःसहस्राक्षं एतत्स्वयंभूदेवस्वयंसंधान
त्वानदृनप्राप्तिरनुमानं सविनयमुपसृत्य स्वामिन्विश्वंभरावल्लभप्रतापरुद्र सर्वाशीःफलविश्रमैकवसतिर्वातवा
शास्महेयद्वाविश्वविभोस्वयंभुविशिवेनस्तब्धनामाशिषः किंचित्संविभुर्भवानपिस मोगोरीश्रियोवच्छशांकार्कमि
मांभुवंकृतयेरक्षेत्युवारक्षतां मंत्रि स्वामिन्नेतेस्वायंभुवाःसाध्यः राजासादरप्रणमति अन्येसुरर्षातिन्यायमयत्नः
स्खलितामाहाराजकाकतीश्वर यस्त्वद्गोत्रमरुत्तरस्यनगतांत्रातुःस्वयंभूविभास्तनादृक्चरिताद्भुतंमहिमभिः स्वीयैर्धृतौ
याभवत् देवासोगणपेश्वरप्रतिकलस्फारप्रसादान्मुखान्नस्तुकुलमंडनस्यमहतीपुत्रात्तराज्यश्रिय राजन्येतगणपती
श्वरसूरयः राजासादरंनमस्करोति अपरमप्रश्रयसमोदं स्वामिन्त्रिलिंगदेशपरमेश्वरस्य येदेवास्त्रिभिरषयातिमूह
नीरव्याप्तित्रिलिंगराज्यधानेषाकाकतिराजकीर्तिविभवैः कैलासशैलाःकृताः देवास्तेप्रसरत्प्रतापमधुराश्रीशैलकाल
स्वराद्राक्षारामनिवासिनःप्रतिदिनत्वच्छ्रेयसंजायतु पुरोधसः राजन्नेकत्रिलोकनगरवासिनामहाद्विजास्तएते राजाय
थोचितंवदते मंत्री साधीयानाशीर्वादक्रमस्तथोचितंसर्वानुपवेशयंति पुरोधसः सोल्लासं राजन्नेकत्रिलोकनगरीव
लक्ष्मी सारुरुक्षाश्रवमंदवंचमहतीयेदृक्कुलेविश्रुतेतेजातेलघुनीगुणेविनयिनिश्रीकाकतीयान्वये भूपालेषुसलक्षणा
पथशसोः रणार्कचंद्रश्रियोः प्राप्यानुग्रहमर्जितेषुचनरत्येतेलभंतेस्थितिं १९ राजा सर्वान्पश्यति पुरोधसः यथोचितं
सर्वानुपदेशयंतिप्रकृतः विजयतांप्रतापरुद्रमहाराजन् भूपाः संतुविरायसंश्रणमहेमास्वकुलालंकृतीरामोयंनजगा

मलोचनयुथंतेनैवयं आयतांवरवीररुद्रान्पतनस्यावतारांनरंवीरेत्यैवंचरितार्थतांरुद्रमहतीमन्हायगाहामहे २० मंत्रि।
स्वामिन्यथार्हणयामाननीयाःपौराणांश्रेणयः राजा सानंदोदार्यं त्यागतुराजशब्दोयंममेवाज्ञाकरेकल्पः राज्यापयाय्यवि
भवः सविसाधारणोहिनः २१ सर्वेसप्रमोदंसहश्रोयंप्रसादः काकतीयकुलतिलकस्यभावनः राजा प्रसीदत्वभगवान्
यंभूदेवइतिपुरोहितापवर्जितकनककलशसलिलधारापुरः सरंसलभोगसमयान्यामान्सप्रश्रयादरंसत्कारविप्रसाद
रीतिभन्यथामपिनगरवासिनांयथाप्रधानसंभावनामाचरति नृपतयःसामात्यानुगेधउत्थायमहार्घाणिगजतुरगरथा
भरणविशेषानुपायनानियथावकाशमुपनीयविरचिनांजलयः स्वामिन्काकतीयमहाराज त्रायस्वत्यनुवादएवंसुव
नत्रीणेकवद्धत्रेतत्वदृत्याइतिसिद्धसाधनमिदंविश्वेकनाथेत्यादि त्वद्भैवसतिगतास्मत्तइतिचस्मृष्टार्थमंत्रादरः कृत
स्वाखिलविष्टपस्यमदृशंकिंवत्रविज्ञाप्यते २२ राजा सप्रसादमात्मानुलोकयति मंत्री राजन्येतेसामाकंवंश्यानय
रनयोमहतांमहेतिनेतनस्वेषुस्वेषुप्रतिष्ठापनीयाःप्रख्यापनीयाश्च राजा तथेतिनरपतीन्यथोचितंसंभाव्यप्रस्था
नमाविशति राजानःसहर्षानिशायप्रणम्यकाकतीश्वररूपावलोकननिर्वर्तितप्रयाणमंगलादरंतदविदूरणायुतंतथा
नदाज्ञयाकृतमहायानिष्क्रानाःप्रकृतयःचिरमनुसर्तव्याः काकतीयनरेश्वरपरिपालनपरिपार्श्वमहाराजनेतिनिष्क्रा
नाःपुरोधसःसाश्चर्यप्रत्यभिज्ञानं चिन्हान्यस्यपदाब्जयोःपिशुनयंत्युवश्रयोयास्यतांपाणिसंचयतःसचापकुलिशा
बुद्धाहलीलांभुवः नेत्रेणारदपुंडरीकविशदेलीलावतारंहरेरारब्धातस्तदनुरूपसिद्धवचनप्रत्यक्षमीसामह २३ राजास
विनयव्रीडाक्रमसाध्यंस्वयंभूदेवमूर्त्तेनराणांभूदेवनानांभवतामनुग्रहस्य पुरोधसःसादरं महाराजकाकतीश्वरकुल
वासनावासिनयापरंप्रसेदिवान् परःसहस्रप्रमोदप्रसादान्मुखस्वयंभूनाथः किंतेभूयःप्रियमुपकारांतुण्णावाक्यस्य
मात्मिरूपामहतिः राजा सप्रणामादरं काकतीयधुरायाभवद्भिरंमेवस्वयंभूदेवेनतथापरिमलःएषाशुभसंसनरूपान्न
शक्तिः भूरलप्रसन्नसमस्तसस्याइत्यादि इतिपंचमोंकः ५ ॥इत्यलंकारशास्त्रेनाटकप्रकरणंसमाप्तं॥ ॥
अथसंवेद्यप्रबंधानांजीवभूतस्यरसस्वरूपंनिरूप्यते विभावानुभावासात्विकव्यभिचारिसामग्रीसमुद्भासितः
स्थायीभावोरसः तथाचोक्तंदशरूपके विभावैरनुभावैश्चसात्विकैर्व्यभिचारिभिः आनीयमानस्वाद्यत्वस्थायीभावा
रसस्मृतः भावस्यस्थायित्वंनामसजातीयविजातीयानभिभूततयायावदनुभवस्थानं तथाचोक्तंदशरूपके सजातीय

यविजातीयैरतिसंस्कृतिमूर्तिमान् यावद्संवेद्यमानःस्थायीभावउदाहृतः अथरसविशेषाः शृंगारहास्यकरुणैरौद्रवीरभया
नकाः बीभत्साद्भुतशांताश्चरसाः पूर्वैःप्रकीर्तिताः १ एतेस्थायीभावाः रतिर्हासश्चशोकश्चक्रोधोत्साहौभयंतथा जिगुप्सा
विस्मयश्चमाः स्थायीभावाःप्रकीर्तिताः अथविभावः कथ्यतेनत्वरसोदनकारणं अलंबनोद्दीपनात्मासद्विधापरिकीर्तितः २
रससमवायिकारणमालंबनविभावः इतरत्कारणजातमुद्दीपनविभावः सचचतुर्विधः तथाचोक्तंशृंगारतिलके आलं
नगुणश्चैवतच्चेष्टानदलंकृतः तटस्थश्चेतिविशिष्टाश्चतुर्थोद्दीपनक्रमाः आलंबनगुणारूपयौवनादिरुदाहृतः तच्चे
ष्टायौवनोद्भूतहावभावादिकामना नूपुरांगदहारादितदलंकरणमंतं मलयानिलचंद्रोद्यानसटस्थाःपरिकीर्तिताः अ
थानुभावाः कार्यभूतोनुभावस्यात्कटाक्षादिःशरीरजः परगतस्मरवृद्धःस्वादिभावनयाभावितांतःकरणांतसत्वतोभावाः
सात्विकाःस्तंभप्रलयरोमांचास्वेदावैवर्ण्यवेपथु अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौसात्विकाःपरिकीर्तिताः अथव्यभिचारिभावाः
सात्विकाःस्तंभप्रलयरोमांचनिर्वेदग्लानिशंकास्यासूयामदश्रमाः आलस्यंचैवदैन्यंचचिंतामोहस्मृतिर्धृतिः॥
व्रीडाचपलतांहर्षआवेगोजडतातथा गर्वोविषादऔत्सुक्यंनिद्रापस्मारएवच ४ सुप्तिर्विबोधोरुषश्चत्यवहित्थम
थोग्रता मतिव्याधिस्तथोन्मादस्तथामरणमेवच ५ त्रासश्चैववितर्कश्चविज्ञेयाव्यभिचारिणः त्रयस्त्रिंशदमीभावार
रसस्यसहकारिणः ६ तथाचोक्तंकाव्यप्रकाशे कारणान्यथकार्याणिसहकारीणियानिच रत्यादेस्थायिनोलोकेता
निचेन्नाट्यकाव्ययोः ७ विभवाश्चानुभावाश्चकथ्यंतेव्यभिचारिणइति लोककार्यकारणसहकारित्वाद्वत्वाच्याना
यिकानायककथक्षुज्जाक्षेपनिर्वेदादयः काव्यनाट्ययोस्तुविभावानुभावव्यभिचारिशब्दव्यपदेश्याभवंति शृंगारवी
ररुद्राद्भुतानांलोकोत्तरनायकाश्रयत्वेनपरिपोषातिशयः अतएवशृंगारस्यस्त्रीदिविषयत्वेनोज्ज्वलत्वं यथोक्तं
एकत्रैवानुरागश्चेत्तिर्यङ्मनुष्यगतोपिवा योषितांबहुनाश्लिष्टश्चेद्रसाभासस्त्रिधामतः व्यभिचारिभावानामुदयेनप्रशा
म्यदवस्थापरस्परविरुद्धरसाश्रितभावयोःस्पर्धयासंबंधेनान्योन्यापमर्दकतयाबहूनांसमावेशेनचातुर्विध्यं ७
तथाचोक्तंदशरूपके भावस्यशांतिरुदयः शांतिःशबलतातथेति यथाक्रमंस्थायीभावानांस्वरूपमुदाहरणंच॥
तथासंभोगविषयइष्टाविशेषोरति यथा शृंगारैकरसनिःसरोस्तुजगदानंदैकनिष्यंदसूरिदुरितध्वांतविभ्रमक
वसतिर्जागर्तुपुष्पाकरः संत्वन्येपिगुणप्रसाधितदिशःकिंतेरशेषोन्नताज्ञातः काकतिवल्लभोममपतिः कामस्य

कामोत्सवः विकृतिरसनादिजन्योमनोविकारोहासः यथा विभ्राणांकबरीधृतांजनदृशः कृत्वाकुचोत्तरिमोस्त्रीवेषान्
शिकाकलीदूनरेप्रच्छन्नरूपान्पान् दृष्ट्वाक्षोममपास्यवक्षसिकुचावाकृष्यनीवीस्पृशोहीहीकष्टमितित्यजातिवपणा
श्रेणीषुधूर्ताविटाः ८ इष्टजनवियोगादिनात्मनिदुःखातिभूमिःशोकः यथाधातानिष्करुणोसिविक्षयंसिकंच
न्यांचारीरक्षितंतवाभिभावागृहाःकृतास्तानमरुःकल्पितोहानाथाः पतिताःप्रतापनृपतिक्रोधाचिंतादिदुर्घो
षानांतदनुपमश्रमैरहोजातंखलुमावरं ९ शत्रुकृतापकारेणमनःप्रज्वलनंक्रोधः यथारेरेशोवणकस्मवायमनिदं
पूर्वोद्यगर्वोमहालुंचीर्णारत्नुयेनगोतमनदीप्राप्तासिमृत्योर्मुखं एषाकाकतिवीररुद्रइतिकिंनाश्रावितप्राक्षरीप्र
त्युभयत्रातिपुरुषार्थिवंमहाभूतग्रहाद्यादिनी १० लोकोत्तरवृकार्यषुस्वेयान्त्रयत्नउत्साहः यथा क्षुब्धस्वाधिपुरसंभ्रम
श्रिभुवनत्रासेऽयासुवंतः सन्तत्रेधापिपर्वतेषुपरितोगंडोपलान्वर्षितु शक्ताएववयंनिवारणविधौक्षुद्रक्षमास्तुत्यस्या
यानः कथनंतिकाकृतविभोर्गजतिसन्येभटाः ११ रौद्रंसदृशनादिभिरनर्थाशंकनभयं यथा दूराकाकर्ण्यविश्वप्र
रमरमहसोवीररुद्रस्यजेत्रप्रस्थानारंभभेरीनिनदमरिनृपाः भूर्णकम्पेश्वरांता. आरुह्याद्रीन्विद्रावनायदनमपिभरु
कंटकाकृष्टकुंतास्त्रायध्वमुंचतिप्रतिनृपतिधियापादपान्प्रार्थयंते १२ अथानादोषसंदर्शनादिनिग्रहणंतु
गुप्सा यथा विश्वउग्रस्निग्धकर्पेमहतिनिपतितोद्भूनमातंगदेहश्रेणीलब्धप्रवाराप्रवहदुरुवसामज्जरक्तप्रवाहः।
राशीभूतास्थिकूटस्फुटितनिकटान्त्रिसरद्विस्मगंधकुर्वत्यायोधनार्व्याभयमवनिस्तावीररुद्रेणसृष्टाः १३ अ
पूर्वार्थसंदर्शनोच्चित्तविस्मारविस्मयः यथा। औनत्यमहदन्यमहितः कोप्यषगंभीरिनाकाप्यषासराणिः प्रताप
यंत्रासोरन्येवृबाह्वोःप्रथा सर्वेनूतनमेवरुद्रनृपतेर्जानेनतन्निर्मितोसामर्थ्यीचतुराननेनकियतीकिंदक्रमाकल्पि
ता १४ शमोविरागयादिनानिर्विकारचित्तत्वं यथाकिलब्ध्वचतुराननेनमहतीमायुप्रथांगंडतालब्धासंपदमप्यन
न्यसंगमामिद्रेणकिंवाकृतं इत्यास्तांतरुपल्लवाःसुकृतिनोनाज्ञानतवाद्यमध्यापल्लवमंध्रनाथतिलकंविश्व
मशंबिभ्रति १५ अथशृंगाररसस्यालंबनविभावोयथा लावण्येकरवनिर्घृतरचनास्त्रीत्यप्रतिज्ञावधिः शृं
गारप्रतिभूर्विलासविषणिः कंदर्पघंटापथः नारीणामधिदेवनाचतरुणीसेयंकिमन्येगुणैरस्यामन्मथमन्मथः
प्रियतमः श्रीवीररुद्रोनृपः १६ उद्दीपनविभावाः यथा उरोमात्रोत्सेधंभवदपिविलासेरभिनवैः

367
1996

त्रिभुवनमिदंव्याकुलयतिं स्तनाभोगस्फीतंयदिकिलभवेत्कारवलुकयाभवित्रीकिंचान्यद्विजितमरिखंघुष्यधनुषा
१७ अनुभावोयथा स्मरस्मेरान्मंदस्मितमधुरसौरभ्यसुभगान्मनोव्रीडोजाड्याप्रणयतरकल्लोलभरितान् कृतानै
कस्कंधान्मनसिजसहस्राणिसृजतःकटाक्षान्वामाक्षीकिरतिपरितोरुद्रनृपतिं १९ अथसात्विकानांस्वरूपमुदा
हरणंच स्तंभस्यानिष्क्रियागात्रंरागभीत्यादिसंभवं काअयिपुरोधियाआधाररत्नंविनेरुद्रकंदर्पं मादनत्रारोत्कीर्णइकास्त्रितानिश्चलांग्यः।।
२० प्रलयः करवद्दुःखाद्यैर्बाढमिद्रियमूर्छनं यथा जिअमअणरूपद्दमारोसाहिएसाचीररुद्दणिवचंदो मंदद्दणिमज्ज
इसुछाएइदिअगामाजितमदनरूपसारःभरिवएषवीररुद्रनृपचंद्रः यदृष्ट्वानिमज्जतिमरछीथामेंद्रियग्रामः करवाद्यति
ग्रायाज्ञानारामाचारामविक्रियाः रागरोषभयदिभ्योवेपथुर्गात्रवेपथुं द्दयोरुदाहरणं द्ददआलिंगणनिर्भरकंपावद्दुवि
औअसणणागीठग्गिरईअंतरिठिदमअणसरीपुलअराज्झमण दायितालिंगनानिर्भरवेपावधूवियोगजीर्णांगी ऊरुस्तनम
लिनमदनद्वारास्फुलकंठस्तेन नपुर्नलोऽहमः स्वदारतिर्धर्मः श्रमादिजः श्रण्वंतीप्रियसंदर्शोद्यंयसः काकतीन्द्रोतुः २१ स्म
रराजाभिषिक्तेचस्त्रिन्नांगीवामलोचना विषादमदरोषादवर्णान्यत्वंविवर्णीता २२ यथावारणाहचंद्रधवलंतुज्ज्वलगुणै
साद्भुतस्मरंतो ए।अंगाइंपाडुराइंएवंज्जा आदसामाप् नरनाथचंद्रधवलान्स्तवगुणान्साधुसंस्मरंत्याः अंगानिपांडु
राणिद्दानींजातानिरथामार्यः अश्रुनेत्रोद्भवंवारिदुःखरोषप्रहर्षजं २३ यथा वीररुद्रनृपतीतपांड्यमग्नेपथोनिधौ ।
अन्येष्टमिवतद्योषिदश्रुधारापप्रगायते मंदंगद्गदभाषित्वंवेभ्यर्थंप्रमदादिजं यथा विअणंमीषियेणसमस्वामस्वामस्वर
भणंतीए एक्कोमअणंगोअछद्दुआभणिआणाविज्जेनेप्रियेणासमक्षामक्षामाक्षरंभणंत्याः एकोजानात्यनंगार्थवधाभ
णिनानीअथव्यभिचारिणांनिर्वेदादीनांस्वरूपमुदाहरणंच द्दरवेष्यनित्वबोधादिनिर्वेदानिष्पत्तत्वधीः. तत्रविनाश्रुनिः
श्वासदीननाःसंभवंतिच यथा सहिवःपूरणेकिंअंकिंदद्दरीअमलयजंठाउंउणाझिमरंजसंकरहिआणाहिपआवरु
द्दंआसविकरुणंकृतंकिंकरुत्यामलयजंनिश्वतु गुणान्गिरिशरंयत्नाःस्मराभिमानयप्रतापरुद्रेचा अथग्लानिः ग्ला
निर्बलस्यापचेयोवर्णक्षरतिकारणं यथानल्लकंवहदुमहीतंधरयिभुजोपअवरुद्दस्सा तांहअण्णधरतिसाहसिआ
दुब्बलगोत्ति त्रैलोक्यंवहतिमहीधरायतिभुजः प्रतापरुद्रस्यहृदयेनधारयंतीसाहसिकीदुर्बलाग्यास्मि अथशंका॥
अनिष्टमागम्याप्रक्षात्रांकरोषादिकारणं यथा णउणअण्णातिमहिअएचअलरखओकिपअउमिजणाणसद्ध

गीणोहिंडुलहहि।नज्जानात्वन्यइतिप्रयाहृदयएवपरिचयःप्रियस्यकृतः किंप्रयास्मिजननांसर्वोगीणोःपुरुषैः अथास्मरया परो
त्कर्षामस्त्रियुत्वमस्यापरिकीर्तिना यथा जहिनाजाएगुणेहिरूप्पेणअमङ्किंमहिआ जनंपआवरुद्दोबहुमण्णईआअ
हवंतं अभिज्जात्यागुणेरूपेणममकिंमहीअधिका यत्नात्प्रतापरुद्रोबहुमन्यतेभागधेयतत्र अथमदः मदिरादिकृतोमोह
र्षव्यक्तिकरोमदः यथा णणइअअसंगअछहसइअअमइअराअअमरिआलिंपिआचिनामदराएपरवसाएवहस्यामणिः।
भणत्यसंगनाथहसत्यमंदरागमरिनाक्षी प्रियाचिनामदिरायापरवशापश्यामागी अथश्रमः श्रमःखेदोश्वरत्यादिजनितखेदो
दिक्षुमिकृत यथा ओअच्चईअपिएकीसकरतगुआगआआसंनमसिसअजलेकिंरुलुअिअगराआसिः आगछत्यद्यप्रि
यकस्मात्कुर्वेनीगतागतायासानाम्यसिस्वेदजलैः संदरिलुलितांगरागागि अथालस्यं मंदोद्यमत्वमालस्यकृत यथा प्रकी
र्त्तित यथा आस्तांमगाख्यागहकृत्यवार्तासांगोपचारेष्वपिमंदयत्नः कतव्यमप्रियतमस्ययत्कृत्यान्तनबुद्धालंकारयतिस्म
रस्तत्र १४ अथदैन्यं सत्त्वत्यागादनोद्धत्यंदैन्यंकार्पण्यसंभवं खिण्णउण्णण्णापगओरुकसरिअणाविलंबहु ममहणामा
मिच्चदंसिरवअचिरलहईसितिआनेतुनरनाथगतः खलुसर्वजनोबिलंबते मन्मथनमाभिचेद्रात्रिोदयाचिन्त्यइतिदैन्य
अथचिंता इष्टानभिगमाध्यानंचिंताशून्यत्वतापकृत् यथा संणिहिअंविगुरुजननपश्यतिएष्टापिनालपतिएषाविमार्गति
गतिगतिहृदयस्यप्रियानुबंधस्य अथमोहः मोहस्तुमूर्छनंभीतिदुःखावज्ञातिचिंतनेः यथा कथमपिगमयित्वारात्रिं
घंदीर्घविरचितनवबधाग्रथयित्वाबहुनीः चिरयतिहृदयेशोप्रासुभिश्चंद्रपादैरभिरुनसकलांगामरिक्तनाकामरतांगी १५
अथस्मृतिः पूर्वानुभूतविषयज्ञानस्मृतिरुदाहृता यथा प्रतापरुद्रस्यसुजेवसंत्याक्षीण्यानपः कीदृशमजितंस्यात् स्पष्ट
सकृद्यनमदीयमगंप्राप्तारतिविधकुरुवज्रलेप १६ अथधृतिः धृतिश्चिन्तस्यनस्मृत्याज्ञानाभीष्टागमादिभिः यथावीर
रुद्रनपतोद्यत्वाद्दुर्भेद्यत्रिसुवनैकधुरिणं साधुसाधुकृतकृत्यमसित्वमन्यसजगदेषममारं अथव्रीडा चेतः संकोचने
व्रीडानंगरागरूपवादिभिः यथा तथासमालोकनकौतुकानामनारथेरंध्रपुरागनाना विलोकिनेरुद्रनपेभवंतिपर्यसनस्पा
णिविलोचनानि १६ अथचपलता चपलंत्वमदखानरागद्वषादिसंभवा यथा दृष्ट्वारुद्रनरेंद्रंतरुलतराक्षीविलासमुद्रह
सा कलयतिमौक्तिकहारंस्खलितचकर्णोत्पलंबाला १७ अथहर्षः प्रसक्तरुत्सवादिभ्योहर्षस्तदाहृदंपकृत यथा।
यत्सर्वसरसीषुपद्मकुलव्याजानपः सचिंतवक्षोजोयुवयोस्तदद्यफलितंनानोरुताथौयुवा रत्नाकाकतिवल्लभेनभ
वनोरुषास्तवक्षस्थली कस्तूरीद्रवगुणीभवत्यरिमलाकल्हारमालायतः १८ अथवेगः इष्टानष्टागमाज्ज्ञातआवे

367
P 1772

गश्चित्तविभ्रमः यथा निःसाणध्वनिमाकलय्यसहसाहेलाविहारोद्यतंद्रष्टुंकाकतिवीररुद्रनृपतिंप्रत्ययकौतूहलाः
अधीलंबितमंडनाप्रतिपदंव्यत्यस्तहृद्यांजवादारोहंतिस्कृवणीसौधवलभीभ्रंगाणिपौरस्त्रियः १९ अथजडता जाड्यम
प्रतिपत्तिःस्यादिष्टानिष्टारामोद्भवा यथा समायातेनाथेप्रमनसिगहारंध्रनृपतौवपुःसौंदर्यश्रीविजितमदनोदारयश
सि वभूवंतस्तोषव्यतिकरवशेनापचरितुंपुरस्तादालीनांनचलतितथानोविरमति २० अथगर्वः अन्यधिःकरणाद्गर्वआ
त्मोत्कर्षाबलद्विजः यथा कोवात्रास्मद्गुरुणासमयोमादृशामीदृशानांकीदृग्वैरंप्रतिधरणिभृत्वरकीटेष्वमीषु इत्यावेश
प्रतिभयभुजारोपदुर्वारगर्वाः संकीर्णंतेरणांगुविभटाकाकतींद्रस्यनेतुः २१ अथविषादः विषादश्चेतसोभंगउपायाभा
वचिंतनेः यथा एसेमिमणाणिमुहातुमंतत्तणवलहलंग माउंझिअणोगछउमअणोसहसिकिणुकादव्वं २२ अथ
यामिमनइतिमुधानन्मांमुत्कावल्लभेलघुनामामुंझित्वानगछतिमदनः सखिकिंनुकर्तव्यं कालाक्षमत्वमोत्सुक्यमनस्ता
पत्वादिकृत् यथा अंधपुरभामिणिजणोकाइपसाहिअणतुवरंनो रुद्रनरिंदागमणोविलंबितुसहइकिंतुअंधपु
रभामिनीजनोअंगानिप्रसाध्यत्वरमाणः रुद्रनरेंद्रागमनेविलंबितंसहतेकृतेण अथनिद्रा निद्राचित्तनिमीलनं।।
रिवणअदिट्ठदाइअंबदुंआ आलिंगंडकउचोअ उवादरमीलिअछिगअणंमिकरेपिसादई स्वप्नदृष्टदयितंवभू
यालिंगितंकृतोद्योगा पश्यतदरमिलिताक्षीगगनेकरोप्रसादयति अथापस्मारः आवेशोमरुद्रःखादिरपस्मारोग
नापकृत् यथा दृष्ट्वास्वप्नेकुपितवदनंकाकतीयक्षितींद्रंहाहारक्षत्यसकलगिरः संभ्रमोत्थानभाजः धावत्यंतर्वण
क्षुविलुठंत्याद्धयंत्यात्मबंधूनाराद्भूतानपरिपुगणाव्यस्तनायरेण २३ अथसुप्तिः सुप्तिर्निद्रासमुद्रेकः यथा विश्वे
करक्षणुषिकाकतींद्रनिश्चिंतनाप्राप्तबनोमुरारः तल्पीचंद्रातपबधिनोपिडुधांबुधिर्नवामिनातिनिद्रां २४ अथ
विबोधः विबोधश्चेतनाबाप्तिर्जृंभाक्षिपरिमार्गकृत् यथा प्रतापरुद्रनृपमौलिरलविश्वभरारक्षतिन्नारक्षतारो खिलं
भ्रमाणाःपरितः प्रजानांभाग्यश्रियस्तत्क्षणमुन्मिषंति २५ अथामर्षः अमर्षः सापराधेषुचेतःप्रज्वलनंमतं यथा।।
अरेभूपाश्चापान्मयतशिरसंस्युन्नमयतप्रस्तुताः स्वस्त्रीणामहमरुमिकावीरवरणे त्वरंतेनःखड्गाः प्रविदलनकेल्वा
मितिभटारणाग्रेगर्जंतीप्रकटितरुषारुद्रनृपतेः २६ अथावहित्था हर्षाद्याकारसंगुप्तिरवहित्थेतिकथ्यते यथा गो
रीमहिलाणंसोऊणपआवरुद्दचरिआई आलिहइओणसमुहंमुद्दाचलणेणमहीदेवी गोप्पांमहिलानांश्रुत्वाप्र

तापरुद्रचरितानि आलिखत्यवनतमुखी दुश्चारणेनमहीपृष्ठं अथोग्रता दृष्टेपराधेचंडत्वमुग्रतातर्जनादिकृत् यथा॥
प्रियमानीयमानिन्याः विरहातिनिवार्यता यदेतस्याः कटाक्षोत्कापतिरिदुर्मषीकृतः २९ अथमतिः तत्त्वमार्गानुसंधाना
र्थनिर्धारणंमतिः यथा कोसत्त्वमहीअलेचद्यो द्धे अविरुद्धणरणाहोजस्सविकरथ्यसाइं अगाइमिअंकाराअणंति कः
संज्ञायोमहीतलेचंद्रप्रतापरुद्रनरनाथः यस्यकरस्पर्शीरंगानिमृगांकरलंति अथव्याधिः मनस्तापाद्यभिधाज्वराधिर्यो
धीरिष्यते यथा प्रतापरुद्रस्यादेशान्निर्गतैः प्रत्यर्थिनारीजनदेहजन्मा स्मरज्वरोद्यानहिमवत्तदेशान्मृतैर्व्यनीहारकथा
न्करोति अथोन्मादः उन्मादस्तुल्यहेतुत्वचेतनाचेतनेष्वपि यथा प्रतापरुद्रस्यजयप्रयाणाभेरीध्वनोमूर्छतिदिङ्मुखेषु॥
त्रासाकुलाश्चांतिमुपेत्यवृक्षान्पृच्छंतिमार्गांत्रिदशभ्रमिपालाः ३० अथमरणं मरणंमरणाथंस्तुप्रयत्नः परिकीर्तितः॥अ
थापिअविरहेंअसहंतिबद्धुआणिआर्नाविअंउपरवंतिसवरज्जेहंदाहिणपवस्सननुसमप्पेवेइं प्रियविरहमसहमानाव
धूर्निजजीवितमुपक्षांति सेवंतेन्मादक्षिणपवनस्यतनुंसमर्पयंति साक्षान्मरणस्यामंगलत्वान्नोदाहरणमुचित अथ
त्रासः अकस्मिकभयाच्चित्तक्षोभत्रासःप्रकीर्त्यते यथा पअणकुविअचिरणाविबद्धुअसोऊणघणघणाघणाअं इइ
अंसरहंसवलिआआलिंगइवेपमाणाणि प्रणयकुपितात्वरिणापिवधूःश्रुत्वाघनघनस्तनितं दयितंसरभसंबलिता
आलिंगतिवेपमानांगी अथवितर्कः संदेहाकलानानंत्यंवितर्कःपरिकीर्त्यते यथा गुणेस्तत्रासक्तंमम हृदयमन्यन
गलितंसखीभिर्नीलोचिक्षिपतिरसोडुलंभइति उपायःकोवास्यातदभिगमनेगुह्यतिमनः किमान्कोयंकारंकुरुतद
धिरंतर्व्यतिकरः ३१ तत्रसात्विकानांव्यभिचारिणांचानकरसाधारणत्वान्नविशेषमुपेक्ष्यमुदाहरणंकृत तथा
शृंगारसर्वेषामनुप्रवेशः संभवति हास्यग्लानिश्रमचपलत्वहर्षाद्यनुसंधानसंभवः करुणेमदधृतव्रीडावीत्सुक्य
ग्लानिर्वनान्येसंभवंति वीरेद्रग्लानिश्रांकालस्यैदन्यचिंता व्रीडावेगजडतामदविषादनिद्रासन्निपातापस्मारावहित्थाव्या
धुन्मादत्रासानभवंति वीरेरौद्रेवंनिर्वेदोधिकः भयानकेअसूयामदधृतिव्रीडाहर्षगर्वनिद्रास्मृत्यबहित्थाश्रयताम
भिर्दनान्येभवंति बीभत्सेअद्भुतेचचिंताव्रासादयोयथासंभवमूह्याः शांतेनिर्वेदधृतीसंभवः अथशृंगारचेष्टानि
रूप्यते भावोहावश्चहेलाचमाधुर्यधैर्यमित्यपि लीलाविलासोविछित्तिविभ्रमः किलकिंचितं मोहायितंकुट्टमि
तंविब्बोकोललितंतथा कुतूहलंचचकितंविहृतंहासइत्यपि ३२ एवंशृंगारचेष्टास्युरष्टादशविधामता तत्रासां

371
1996

स्वरूपमुदाहरणंच रसाभिज्ञानयोग्यत्वंभावइत्यभिधीयते रुद्रनरेंद्रस्यगुणेजाअइबालत्तम्मिविसंभलरवेइदयपुल
इओयुवइतणोजोवनेमाडं रुद्रनरेंद्रस्यगुणानुगायतिबालत्वएवविस्रंभं लज्जतेदरपुलाकितोयुवतिजनोयोवनेनगा
तुं अथहावः एषरतिविकारस्याद्भावोहावः प्रकीर्त्यते यथा अत्रैवेषपुलकितइति अथहेला सम्यक्रतिक्रियोभावो
हेलेतिप्रतिपाद्यते यथा माहाइरस्सविपुडंइअमधेकुणासिवल्लहंहिअएघासिजइतुभावोवसंगीणेहिपुलएहिं मामवलु
कस्यापिस्फुटइतिमुग्धाकरोषिवल्लभंहृदये गोप्यंतनवभावः सर्वांगीणः पुलकः अथमाधुर्यं आभूषणेपिरम्यत्वमा
धुर्यमितिकथ्यते यथा जिनंत्रैलोक्यलावण्याप्रकल्पाहरिणेक्षणा किंतुभूषयितुंधत्तेभूषणानीतिमेमतिः अथधैर्यं
चित्तोद्यलघनंनामधैर्यमित्यभिधीयते यथा कुलबहुआणंजुज्जइमज्झुआलंघणंरवुविसमेवि रुद्दणरेंद्दगुणाण
हिअआहरायकेणुकादंबाकुलवधूनांनयुज्यतेमर्यादालंघनंखलुविषमेपि रुद्रनरेंद्रगुणाः पुनर्हृदयहराः किन्नुकर्त
व्यं अथलीला प्रियानुकारणंलीलावाग्भिर्गत्यादिचेष्टितैः यथा पेछंतिसहिजाएसालच्चिरणोपआवरुद्दस्स आरि
आईअणुकरंतिरणरिखुपदृच्चआजआपश्यतएषालक्ष्मीराज्ञः प्रतापरुद्रस्यचरितान्यनुकुर्वतीराज्ञीरवलुपतिव्रताजाता
अथविछित्तिः विछित्तिरतिरम्यत्वंस्वल्पेरभिविभूषणैः यथाकस्मकएकेणकअंकाजइघुरआणुसरेरं साहारणभूसा
एजसहिनेलाक्करमणिज्जं कस्यकृतेकेनकृतंकाकतिपुरस्त्रीणांसौंदर्यं साधारणभूषणप्रियसखित्रैलोक्यरमणीय
अथविभ्रमः तत्कालिकोविकारस्याद्दोलासौदयितेक्षणे यथा सस्नेहंपश्यत्याः प्रकृतिसुभगंरुद्रनृपतेर्हरत्वत्स्य
ग्धहृदिवधूललितादोपमधुरारंभप्राद्भावाद्यगपद्धृदयत्सात्विकमहोभगाश्यास्तारुण्येकुसुमशरशिल्पंविजयते अ
थविभ्रमः विभ्रमस्त्वरयाकालेभूषाद्यानांविपर्ययैः यथास्नेहणसाहिमुहादोदिअसोविरवोत्तिसंभमेणवहू हत्थेसुणउरा
इंचलणेरुकुणइवलणईश्रुत्वासरवीमुखादिवसोविरतइतिसंभ्रमेणवधूः हस्तयोर्नूपुराणिचरणयोः करोतिव
लयानि अथकिलकिंचितं गर्वाश्रुहर्षभीत्यादेः संकरः किलकिंचितं गल्लेतिणरणाहविअणमिपडंचलेमिअछियो वे
वइतणूविणञइभूउडिअविगईआवआगण्हातिनरनाथविजनेपटावलंभगाश्याः वेपतेतनुरपिभ्रकुट्याधिगंडशव
ल्ल अथमोट्टायितं मोट्टायितंस्यादिष्टस्यकथादोभावसत्वनं भट्टुराइरुद्दनइचरिआइवरिक्कुएणणुरुणंतीए तणु
गोवणेपणआडोजहभावोणतेहपुलएहि मधुराणिरुद्रनरपतिचरितानिध्यायन्भण्वेत्या तनुगोपनेनप्रकटोपथा

भावोन्नतथापुलके: अथकुतूहलितं संभ्रमेदपिस्करवाधिक्यरतोकुतूहलितंमतं यथानिर्मयारमनोभवोत्सवकथाविस्मापकोऽ
जपरंगर्विस्मितमानसोप्रियमवीमालोक्यजातचषा वेद्यात्यनिजमात्मवल्लभकृतांरागांधतांजानतीसद्यानग्रमुखेंदुवद
नाक्षाणीलिरवंनीस्थिता अथविव्वोक: मनाक्प्रियकथालापेषिवोकोनादरक्रिया यथा लक्ष्मी: सप्रनिर्मरविहरतीक्षो
णीभुजालंबनक्रीडानेवजहातुकिंचसततंवाणीमुरेरवलतु ज्ञातरुद्रनरेश्वरस्यबुद्धिविज्ञातपूर्व: प्रियव्याहार: कृतमे
वदूतमदनश्चापायसन्नत्वंतु अथललितं सुकुमारांगविन्यासोललितंपरिकीर्त्यते यथा पदन्यासक्रीडारागिनूपुरा
मंजीररवानसहलंब्याबलात्करवलयनिक्वाणसुभगं स्मितज्योत्स्नावीचीतरलवचनंरुद्रनृपते: पुरंध्रीणामासीदत्पुर
हसितमेवाविलसितं अथकुतूहलं कुतूहलरम्यदृष्टोवापुलंपरिकीर्त्यते यथा वीररुद्रमधिरुद्रमिंधुरंरुद्रमंध्रनगरं
पुरंध्रियः कुर्वतेरचितसंक्रमत्तरास्फंगसप्राशिरवगंधिराहणं अथचकितं चकितंभयसंभ्रमः यथा आवेद्यानायानं
स्वमकथितमात्मापिहरितुंहनादुपत्याश्चकितचकितोदंचितरशः विलासानुद्वेलानुदितमदनाक्षीक्ष्यसलनोस
थेवप्रत्येतुंपुनरवनिपालः स्पृहयति अथविहृतंप्राप्तकालस्यवाक्यस्याकथनक्रिया प्रतापरुद्रस्यभुजानरेंद्रोकुल्हा
रमालामसुनास्सज्ञाति स्तनद्वयंपत्रालिपिलिरवंनीसरवीवधूःपश्यतिसाभिमानं अथसहितं आकस्मिकंतुहसितंयोव
नादिविकारजं यथा जहजहसइमिअखिजोवणलंसिविभामुद्धरं नहनहकुसुमधुराविअसंतिपिअसआसाअ
यथायथाहसतिमृगाक्षीयौवनलक्ष्म्याआक्षिप्तानामधुरं तथातथाकुसुमधुराविकसंतिप्रियस्यआयाच अथश्र
गारस्यअंकुरितत्वयत्रचित्तत्वकुसुमितत्वहेतवोदृश्यावस्थानिरूप्यंते चक्षुप्रीतिर्मनःसंगसंकल्पोथप्रलापिता जाग
र: काश्यमरतिर्लज्जात्यागोथसन्वर: उन्मादोमूर्छनंचैवमरणंवरमंविदु: अवस्थाहादृशमनाकामन्नास्त्यनुसारतः
केचिदत्रावस्थादृतिकथयंति आसांस्वरूपमुदाहरणं आदरादृशंनंचक्षु: प्रीतिरित्यभिधीयते यथासहिएसोरुद्दणि
वाणअणाणंअतक्किअसओओअमणोवसुन्निमेनोचंदोघमुक्कऊंछणोऽएणो सविण्णरुद्रन्पानयनयोरतर्कितात्म
वोजातः मदनदृवसंतिमाश्चंद्रदयमस्कलांछनः पूर्ण: मनःसंग: प्रियतमेनित्यचिंतस्यविभ्रमः यथासद्रमहणवि
लग्गइरुद्रनरेंदंमि कीसकुविआसि तेणअहंविविमुक्काहलावोतुलसकावत्ता सुदाममभनोविलगतिरुद्रनरेंद
कस्मात्कुपितासि तेनाहमपिविमुक्तामरव्योयुष्माकंसकाशात्तो मंकल्पोनाथविषयमनोरथउदाहृतः दरहसित

323
1996

गमिआइंसिणेहाणिद्धाइंराअभइआइंरुद्दणिवइविएलोअणाइंक आणुमन्निवडंति दरहसितगर्भितानिस्नेहस्निग्धा
निरागसारिनानि रुद्रनृपविलोकितानिकदानुमयिविपतंति प्रलाप:प्रियसंश्लिष्ट:गुणालापउदाहृत: यथा तहाणि
ऊणातहमुद्धरोतहसहओतहअसोममसहावो एकोरुद्दणिवएणइअइरागोठवोटमाहुलाणं तथानिपुणास्तथा
मधुरस्तथाचसोम्यस्वभाव: एकोरुद्रनृपएवइतिगोष्ठीप्रौढमाहुलानां नागरस्तविनिद्रत्तं गमिअंकिंहेचिदिणंच
दाअवद्दसहाणिसाहीहअअणाविपुरिवअसणारिदाविणिवाविणोएइ गमितंकृथंकमपिदिनंचंद्रातपदु: सहानि
शादीर्घा मदनोपिपुरिवतन्नारोनिद्रानिन्नपापिनोएति कार्श्यमंगस्यतानवं यथाचंद्रास्यकथमंगुलीयकमिरंकेयूरि
नेतसरिवप्रेमाणांप्रेयसिवभवेः सरवलुकोभूमेः सपत्नीयतः ज्ञातमानिनिकाकतीयनृपतोसक्तालिसत्त्वाशुभश्यामांगस
किलास्तिरांमयतनात्वाचशालस्तनी अन्यत्राप्रीतिरतिः दूसेइचंददिट्ठीइमलआनिलस्समाहतवुसवपरमुहीसासु
हअनुमकिंणुमंतासि: दूषयतिचंद्रादृष्टिनिंदतिमलयानिलस्यमाहात्म्यं उत्सवपराङ्मुखीसासक्तभगत्वंकिंनिमन्त्रयते व्री
डात्यागोयथा। लंघिअमहिलासमयंतहभणिअमअणदुविणीतदोए। जहसोअणुगुरुअणोओसइदविलज्जितेओदूर
लंघितमहिलासमयंतथाभणितंमदनदुर्विनीतया यथा श्रुत्वागुरुजनोअपेसरतिविलज्जितोदूरं तापाधिक्यंज्वरोमतः
यथामाहसंविरावआरावदुआविरहज्जरेणगुरुणा वाणीरुदणरिसरक्कारवद्रनरेश्वरकांक्षतिवदर्शनामृतं उन्मादमू
र्णयाः प्रादेवादाहरणंकृतं मूर्छात्वाभ्यंतरीक्षतिर्बाह्येंद्रियनिमीलनात् चिंतयंतिरुणानरेंद्रदुहिअंठिअम्मिअउ
ण करणाइंवाहिराईवसंतिअभंतरवसणाएचिंतयंत्यानरेंद्रदृष्टहृदयस्थितंमृगाक्ष्याः करणानिवाह्यानिविशंतिअभ्यं
नरमिवभून्यायाः अथशृंगार: सचद्विविध: संभोगोविप्रलंभश्च संयुक्तयोश्चसंभोगोविप्रलंभोवियुक्तयोरितिशृंगारति
शृंगारतिलककथितं संभोगपरस्परालिंगनसंभाषणावलोकनचुंबनाद्यनेकव्यापारसमयस्वेनानत्यादेकविधत्वेनग
णनाकृता।यथा रहःप्रत्यासन्नहृदयेनरुद्रनृपतोनिहन्तामानाज्ञाविरलमपिलज्जाविलसितं किमन्यतेगोप्यंबाहिरबहि
रानंदमसृणःस्मरावेशः कोपीप्रियसखिनृपेणकृयतिमो विप्रलंभः पुनःपुनरभिलाषेर्ष्याविरहप्रवासहेतुकत्वेनचतु
र्विधः अभिलाषोनामसंभोगात्प्रागनुरागः यथा अन्योन्यभावणमनंगविलासगोष्ठीव्याख्यानसार्धमपदानिमनोरमा
नां प्रेमानुबंधमुदयद्गुलानुरागलक्ष्येनरुद्रनृपतेरवलोकितंवा नायकस्यान्याशक्तिभावाचितविक्रियाईर्ष्यातया

विप्रलंभोयथा लक्ष्मीस्त्वद्विलोचनाच्चपसति सेर्ष्यात्वदालोकनेवक्त्रस्तपिसरस्वतीनरहतेसाकंत्वयाभाषणं लीलाकर्म
णिविघ्नकृत्वयिमहींबाकुरिंछतीकाकनीक्षोणींद्विनाहकेकवातिस्कभंगेमानेनकिंतास्यसि। विरहोनामलब्धसंयोगयोग
वांछकयोः केनचित्कारणेनपुनः समागमकालनिक्षेपः यथा अंगेषुजृंभाणेनिविभूषणानांत्यत्यासमागोपिमुद्भूतेशाभी॥
रसस्यस्कंदामांपरिकमेरीतिरानायनारुद्रनृपः किमन्यत न्यूनादेशांतरकृतित्वप्रवासः तेनविप्रलंभोयथा सत्यंस्फुरद्रत्न
पतिर्निखिलनृपालेरभ्युत्सवेषुसकलभानहिवल्लभानः इत्थंकलिंगसुरराजविरहातापादंगानियांतितनुतांदिवसाश्रु
गांतिरसाभासोयथा प्रसादगर्भवलभीषुकपात्यायारावतीरमणचुंबितचंचुकोटी आधिर्मिवत्करतकूजतरक्तकंठीमा
लोक्यकाकतिविभुः स्मितमातनोति भावादयोयथा मुग्धकस्तववर्तनहृदिमनाङ्नभवनान्यः शपिसख्यतस्यकिमत्रका
र्यमपरंकिंनन्मसत्रादरः कोन्यस्तत्यतिविवरणनिपुणोनानातिकामाधिकः प्रेयान्रुद्रनृपस्तवेति कथितानमानना
दूभूः अथलज्जायाउदयः भावशमोयथा लक्ष्मीस्त्वपुनरुन्नमस्तवपतिः श्रीवीररुद्रोनृपः सख्यामंबुजविष्टरस्यसदृशोया
शश्वित्सभृतः तस्मात्कृत्रिममध्यसाप्रतमिदंवीक्ष्यमनस्यमनागित्यालीप्रणतांविलोक्यविकसद्वक्त्रांबुजामानिनी अत्र
कोपस्यप्रशमः भावसंधिर्यथा प्रतापरुद्रस्यदिगंतनेत्रयात्राप्रभूतेपटहप्रणादैः प्रियानुलापेश्वतयाभटानारामांचवृंदा
वृतमंगवासीत् अत्रवीरशृंगारकृतयोरुषयोः संधिः भावशबलतायथा निदंत्वयकुलस्त्रियः प्रियतमोत्सवः स्फुरंकेन
नवाभाग्येनानुमतेनकिंगुरुजनैः कावासखिप्रष्यते किंलोकस्यभवेत्यसिद्धमचिरात्स्वंदमंकंदारांश्यामिस्थिरताकदी
हृदिभवेद्यानव्यएवप्रियः अत्रोत्सुक्यादीनांशबलता अथरससंकरस्योदाहरणं तत्रशृंगारकरुणयोः संकरोयथा॥
आमन्मेपिमहोत्सवकथमिहप्रवासंव्रजेपारुष्यंकथमावयोर्विघटनंकोवाविधिः कांक्षति इत्थंस्वप्नविवारितप्रियतमप्र
स्तानबुद्धिस्तोबुध्यामऊर्तिकाकतीयनृपतेः प्रत्यर्थनारीजन रौद्रीभूतमयोः संकरोयथा वीतानांसोपदंशाद्दिरदगल
गलद्रक्तमेरथधाराभनाभिनिष्पत्तलग्नेदलितरिपुवपुः कीकसैः स्पष्टदंष्ट्रः विघ्नद्रोद्यत्रमालाजनितनननभयाभेरवा
कारधारः खेलत्यायाधनोर्व्यांत्रिभुवनजयिनोवीररुद्रस्यखड्गः स्वमन्यदपियथासंभवमुदाहार्यं अत्ररसानांयकाश्र
तत्वयदिपरंनिपुणनरणचेष्टयातथाविधकाव्यश्रवणबलेनचसमाजिकजनैः साक्षाद्व्यते नगतस्यापिरसस्यास
भ्यभावनयापरत्वनिरतिशयानंदजननमविरुद्धं अतएवमालत्यादेशद्वेष्योयोविघ्नात्रप्रतीतोरावणादिशद्वेष्यो

375
1996

पेशाचुमात्रप्रतीतोस्मृत्यारूढेमततद्योविद्वेषेणसामाजिकाश्रयत्वमपिविरुद्धं नटस्याचुकरणमात्रपरतयानेवरसाश्र
यत्वयोग्यता तस्यभावकत्वाभ्युपगमसामाजिकत्वभवअनुभावादीनांप्रकाशनंतुशिक्षाभ्यासंपाटवेनघटते रसानांपरस्प
रविरोधिकविप्रोदाकिंसमाश्रयणेनैवैकत्रसमावेशानविरुद्धः विरोधक्रमश्रृंगारतिलकेकथितः शृंगारभीभत्सर
सौतथावीरभयानकौ रौद्राद्भुतौतथाहास्यकरुणौवैरिणोमिथः रसाद्रसोत्पत्तिरपिसमता तथाचोक्तंशृंगारतिलके
हास्योभवतिशृंगारात्करुणोरौद्रकर्मणः अद्भुतश्चतथावीराद्भीभत्साच्चभयानकः इति० व्यभिचारिभावनातन्नरसानु
गुण्यमेवप्रतिपादितंशृंगारतिलके तथाहि शंकास्मृतिभयग्लानिव्याधिश्चिंतास्मृतिर्धृतिः औत्सुक्यविस्मयावेगव्रीडो
न्मादोमदस्तथा॥विषादोजडतानिद्राबहित्थाश्चापलंस्मृतिः इतिभावाःप्रयोक्तव्याःशृंगारव्यभिचारिणः श्रमश्चपरुषत्वानि
द्रास्वप्नोग्लानिस्तथैवच शंकास्मृत्याबहित्थाचहास्यभावाभवंत्यमी संत्रासोमरणादन्यंग्लानिश्चैवभयानके॥अथस्मारो
विषादश्चभयशंकासंनिमंदः उत्साहश्चेतिविज्ञेयाभावाबीभत्ससंभवा॥आवेगोजडतामोहोहर्षोविस्मयस्मृतिः॥
इतिभावानिबद्धव्यारसज्ञेरद्भुतेरसे॥दैन्यंचिंतातथाग्लानिर्निर्वेदोजडतास्मृतिः इतिभाव्याधिश्चकरुणेवाच्याभावा
भावविज्ञानदैः हर्षोस्मृतस्तथागर्वउत्साहोमदउच्यते॥चापल्यमुग्रतावैरौद्रेभावाःप्रकीर्तिताः अमर्षःप्रतिबोधश्च
विनर्कोथमतिर्धृतिः क्रोधास्मृत्याचसंमोहआवेगश्चोपहर्षणं गर्वोमदस्तथौग्रत्वभावावीर्यभवंत्यमी रसःसर्वेषुसंपू
र्णः स्निग्धनेरसांतरमिति भारतीयोक्तियथापद्यैकएवरसः तथापिमहाकविप्रसिद्धारससंकरःस्वीक्रियते तत्रर
सादरप्राधान्येरसवदाद्यलंकारोभवति रसनिबंधेप्रेयोलंकारः रसाभासभावानांसनिबंधेऊर्जस्वलंकारः भावशां
तिनिबंधसमाहितालंकारः तथाभावोदयादयोपि एतदलंकारसर्वस्वप्रपंचेनोक्तं॥रसभावाद्यबलनातदाभासात्मक
समानांनिबंधनेरसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितानि भावोदयभावशांतिभावसंधिभावशबलनाश्चेथंगलंकाराइति॥
तेषामुदाहरणलंकारप्रकरणेभविष्यति गुणालंकारश्रीस्तत्परिकरोभावविभवः स्फुरत्प्रौढभावक्रमगहनवैचित्र्यात
रमतिः सरसवाङ्नवंवानिबिडयतुरनोः सहृदयोत्तमज्ञानदात्मापरिणमतिरूपारिसभरः रसोवाक्यार्थः सन्कि
विलसतिपदार्थाः पुनरमीविभावाद्यायस्मिन्किलसथतिविश्रांतिसुचिता ततोभावएवक्रमसमुदितान्योन्यविभ
वारसीभावं विप्रत्यचपटनांततवद्व भावशांधिनिवर्धमानविभवरत्यादिकेसिंधुवल्लोलाइवसंभवंतिविलयं

एवच

चार्यानिभावासुद्भः निर्वेदाद्यपभोगभावितिनिजास्वादातिरेकोरसोलोकेस्यादनुकार्यएवकथितोनाट्यरासाजिके
इतिरसप्रकरणं॥ ॥अथकान्यजीवितनिरूपणानंतरंतदुपस्कारहेतूनांगुणानांसम्यग्विवेकायदोषानिरूप्यंते तत्रो
षसामान्यलक्षणं दोषःकाव्यापकर्षस्याहेतुः शब्दार्थगोचरः शब्दार्थमात्रत्वात्काव्यस्यतदपकर्षहेतूनामपिदोषाणां
शब्दगतत्वेनार्थगतत्वेनचद्वैविध्य तत्रपदगतदोषः अप्रयुक्तमसमुष्टार्थमसमर्थानिरर्थकं नेयार्थच्युतसंस्कारसंदिग्ध
चाप्रयोजकं क्लिष्टंगूढार्थकंग्राम्यमन्यार्थंचप्रतीतिकं अविमृष्टविधेयांशाविरुद्धमतिकृत्तथा अश्लीलपुरुषचानद
द्याःसप्तदशाःस्मृताः एतेषांस्वरूपंचनिरूप्यते।यदुप्रयुक्तकविभिरप्रयुक्तंतदुच्यते प्रकृतानुपयुक्तार्थमसमुष्टार्थंतदुच्यते
योगमात्रप्रयुक्तंयदसमर्थंतदुच्यते पादपूरणमात्रंयत्तन्निरर्थकमुच्यते स्वसंकेतप्रसिद्ध्यर्थंनेयार्थंपरिकीर्त्यते शब्दशा
स्त्रविरुद्धंयच्युतसंस्कारमुच्यते तदप्रयोजनंयत्स्यादविशेषविधायकं क्लिष्टंतदर्थावगतिदूरदूरायनाभवत प्रयुक्ता
प्रसिद्धार्थगूढार्थपरिकीर्त्यते ग्रामस्यव्यवहारैकप्रसिद्ध्याग्राम्यमुच्यते यद्दृष्टप्रच्युतहीनादन्यार्थधीर्यस्मादुद्भवम
तिक्रमंत अश्लीलंतद्भंगत्याजिगुप्साव्रीडाकारणं पुरुषंनामभतद्दृश्याद्धितंपुरुषाशरः अत्रवन्यरत्नानांशुचस्त्रीणां
वचनेषुदोषाउदाहृियंते अप्रयुक्तंयथा निमुखादेवनाःसेवंनेनोदुश्यवनादयः अरण्यागहमधिष्ठायपर्यायहीनकाव्यना
अत्रदेवनादृतिपुल्लिंगप्रयोगः दुश्यवनइतिदूरपरत्वेनकविभिर्नप्रयुक्तं अपुष्टार्थंयथा व्यष्टाधीर्धवाङ्नाममीषा
मीरत्नीरत्नां कथमहामहधिकधिक्कुटिनंहंतनीवितं अथव्यर्थवाङ्दृश्यानामितिविवक्षितेष्टाधीर्धदृशानामित्य
पुष्टार्थं एतदेवाविमृष्टविधेयांशस्योदाहरणं बाङ्दृश्यवेय्यर्थेविधेयेनस्योपसर्जनत्वंप्रतीयते असमर्थंयथा विहा
यवसधामेनोचतुरंबंधुरावृतं कनुगंतव्यमस्माकंध्यरण्येष्यमरखाखितिः अत्रनलधिपरश्वभाद्युधरपदमसमर्थं
अनर्थकंनेयार्थच्युतसंस्कारसंदिग्धानियथा विहायचगहास्तान्वेव्यत्यसनवद्दृत्तयः कदाभविष्यतवासः कंटकक्षु
महीभृतां अत्रवैइतिनिरर्थकं व्यत्यसनवद्दृश्यनवनप्रतीतिः स्वसंकेतमात्रायायतेतिनेयार्थः अप्रियव्यंतरतिभवे
शात्मनेपदित्वंशब्दशास्त्रविरुद्धमितिच्युतसंस्कारः महीभृतांवासमुदृत्यनेनराज्ञानगरस्यवासउपपर्वतानांनिन
वेषुइतिसंदेहात्संदिग्धं अप्रयोजकंक्लिष्टंयथा हंतवातीमहाब्रह्मघटनात्माकुलात्मसु नभस्वदृश्यानारातिजा
ग्रामविरोधिषु अत्रनभस्वदृश्यानाः सर्वासेषामरातिध्वजाग्रविरोधिषु अत्रनभस्वदृश्यानाः सर्वासेषामरातिध्व

र्गरुडः सएवध्वजेयस्येतिविग्रहः रत्नस्यायजदृश्यस्यविरोधिषुपर्वतेष्वित्यर्थप्रतीतेरतिदूरत्वात्क्लिष्टं पर्वतेषुवचनंस्मरव
वहमितिप्रकृतेवन्मघटनात्प्राकुचलात्मसिनिपर्वतत्रोषणस्यासुपयोगत्वादप्रयोजकं गूढार्थग्राम्यान्यार्थमिश्रयो।
शोणिताजदृशः कामंक्षामगल्लकटिस्तलाः विदग्धहृदयाःशोकवस्यस्युर्हिराजकन्यकाः अत्रशोणितपदस्यरुधि
रेप्रसिद्धस्यपाटलवर्णपरत्वेनप्रयोगाद्गूढार्थं गल्लकटिशब्दोकपोलजघनपरत्वेनग्राम्यप्रयुक्तौ विदग्धहृदयाइतिवि
शेषणंदग्धहृदयस्यवाचकत्वादन्यार्थं अप्रतीतिकंयथा मन्वादेशाःकृगताःकुलाचार्यैरुदीरिताः अत्रमनुशब्दो
मंत्रपरत्वेनमंत्रशास्त्रमात्रप्रसिद्धमितिअप्रतीतिकं अंबिकामरणस्याघ्रिसेवाव्यर्थाभवेत्कथं राज्ञामकार्यमित्राणांवि
नाशसमुपेयुषा अत्रांबिकामरणशब्दान्मातृसंभोगकरणप्रतीतिः अकार्यमित्रशब्दाकृदकार्येषुप्रतीतिः वियोग
दुःखपरतयाप्रयुक्तान्याशप्रतीतिरितिविरुद्धमतिकृत् अमंगलव्रीडाजुगुप्साप्रतीतिकरत्रिविधमश्लीलं यथा अस्मिन्प्र
तंपदावासःकदानुःसंभविष्यति नीचसाधनमेतेषांपरोत्सर्गकजीविना अत्रप्रेतपदावासशब्दात्प्रेतलोकवासप्रतीते
रमंगलत्वं साधननीचमित्यनेनतुच्छमहेनप्रतीतेर्व्रीडाकरत्वं परोत्सर्गकजीविनामित्यनेनधोवायुप्रतीतेर्जुगुप्साकरत्वं
पुरुषयथा कुतःकांतारदृनीनांकांतीर्थीर्थित्वमस्तिनः अत्रकांतीर्थार्थित्वमितिपुरुषवर्णारब्धत्वं अथवाक्यदोषाः
रसहीनंक्रमभ्रष्टंविसंधिपुनरुक्तिमत् व्याकीर्णवाक्यसंकीर्णमपूर्णवाक्यगर्भितं द्युभिन्नलिंगवचनेद्वेवन्यूनाधिको
पमं मयतुंदोपतिभ्रष्टमशास्त्रीयमरीतिकं विसर्गरूपमास्थानसमासवाच्यवर्जितं, समासपुनरात्तंचतथासंबंधवर्जितं॥
पनत्सकर्षमधिकपदंतत्रमसंभवत् चतुर्विंशतिरुच्यतेदोषावाक्यसमाश्रिताः एषांस्वरूपमुदाहरणंच शब्दशास्त्रह
तंवाक्यशब्दहीनंतदुच्यते यथाशत्रुवाक्येषु नसंश्रुणुमहेंद्रदृहंतमाज्ञानिमंत्रितं येनकाकृतिभूमतुः सर्वाहित्वाह
तावयं अत्रहिनंनश्रुणुमहेंद्रदृयप्रयोगदोषाविष्काराद्वाक्यमेवदुष्टमितिनपददोषत्वं काकंसूर्यस्यऋधातोरात्मनेप
दित्वेकर्मणोनुपादानान्नियमात् अथक्रमभ्रष्टं क्रमभ्रष्टमवदार्थः शब्दोवायत्रसंक्रमः यथा प्रभवेत्काकतीद्राथतुर
गात्करिणोयदा उपायनमकुर्वाणंवयंदैवेनवंचिताः अत्रकारिणोयदा तुरंगानतिवक्तव्येव्यत्क्रमेणोक्तं तुरंगापेक्षया
कारिणामुत्कृष्टत्वात्कारिणइत्यर्थक्रमभंगः शब्दक्रमभंगोयथा कानांमंगणानास्वासुकाकातीयस्यरूपतेः यशः
प्रतापयोमग्नोसूर्यचंद्रमसावपि अत्रयशप्रतापयोः चंद्रसूर्यौमग्नाविति शब्दक्रमेऽर्चितेयथाक्रमेनोक्तः यशः प्र

नापयोः सूर्यचंद्रमसोमग्नावितिसमुपदान्वयेयथायोग्यमर्थान्वयेसिद्धेशब्देनार्थक्रमविरोधः अपितुशब्दप्रयोगएव
क्रमभंगः अथविसंधिः विसंहितोविरूपोवायत्रसंधिविसंधिमत् यथा शौर्याणिईदृशान्यासनदृष्टैश्वर्यैश्चकवागते।।
शौर्याणिईदृशानीतिविसंधिः दृष्टैश्वर्यमितिवैनिरूप्यसंधिः अथपुनरुक्तिमत् शब्दार्थयोरनुक्तेयत्तद्वाक्यपुनरुक्ति
मत् यथा जीर्णकाननसंजीर्णविंध्यकाननवृत्तयः अत्रकाननसंकीर्णकाननवृत्तयइतिपुनरुक्तं अन्यथाकीर्णं व्याकीर्णं
तद्विमुक्तीनांव्याकीर्णातुमिथोन्वये यथासरवार्थनामहीपालावतंध्वकाकुत्तीश्रितुः आज्ञासुरसिविभ्राणाःशिरसि
कोद्रुमद्रुकांविभ्राणाइतिसंबंधः अथवाक्यसंकीर्णं वाक्यांतरपदैः कीर्णवाक्यसंकीर्णमुच्यते यथा मानेनमहतास्मा
भिर्वनेवक्रेणतिष्ठति विंध्यस्यजीवितंतन्नोज्ञातमद्यतृणरुतं अत्रमहतामाननेनयतृणंवक्रेणरुतंनदीविंध्यस्यवनेतिष्ठतो
नोजीवितंज्ञातमितिवाक्यद्वयपदान्तामुन्योन्यसंकीर्णता अथापूर्णं अपूर्णतद्वैद्यवचनसंपूर्णः क्रियान्वयः यथा शैलेंद्र
स्माकमावासावयंन्येतद्वसितावयं मरुद्बंधुमनश्वास्मान्यश्यंधाताप्रमादतः अत्रशैलवासान्वयदूतीन्यश्यन्तिविं
वक्षितसंबंधोनसंपूर्णं अथवाक्यगर्भितं यद्वाक्यगर्भितंयस्यमध्येवाक्यांतरंभवेत् यथा ज्ञात्वाप्यध्रुवंद्रव्यत्यक्तोधा
म्निमतिदुःसहं यद्वानलंघ्यतेदेवंतास्मिन्निपतितावयं अत्रातिदुःसहंक्रोधाग्निंज्ञात्वापितास्मिन्वयंनिपतितादैतिवाक्य
मध्येयद्वानलंघ्यतेदेवमितिवाक्यांतरमनुप्रविष्टमितिवाक्यगर्भितत्वं अथभिन्नवचनं यत्रोपमाभवद्भिन्नवचना
द्भिन्नलिंगका तद्भिन्नवचनंभिन्नलिंगंचाकुर्मनाधिणः द्वयोरुदाहरणं समुद्राइवगंभीरमनोयादवभूभुजः गिरिणो
वोधनपतिध्वजिन्याकलुषीकृतं अत्रसमुद्राइवगंभीरमितिभिन्नवचनं गिरिणेवध्वजिन्येतिभिन्नलिंगकं यत्रोपमानम
धिकंन्यूनंवास्याद्विशेषणैः तत्रोपमाधिकंपूर्वन्यूनोपममतःपरं द्वयोर्यथाक्रममुदाहरणानि क्षामःक्षामसुखाःकांता
काननेमालवेशितुः श्रीमेनघवद्ग्लानाः पद्मोत्पलबलाविला अत्रक्षामक्षामसुखानांकांतानांकांतानसदृशानभूतास
मनूदीष्णस्यानपद्मत्वमात्रंवक्त्रेम्लानोत्पलविसाविलारत्याधिकं न्यूनोपमानंयथा हारांगरागसुभगानरबुधयंतथा
नथेवनिझैराकीर्णाविभातिधरणीमतः अत्रहारस्यानेनिझैराउक्ताः अंगरागस्यानेकिमपिनोक्तमितिन्यूनोपमत्वं।
भग्नउदोयतिभ्रष्टयथा लुदाभग्नवचोयत्रतद्भग्नउदाहृतः यत्रस्थानयतिभ्रंशस्तद्यतिभ्रष्टउच्यते यथा विंध्यार
ण्यकनकुटुंबरक्षस्यकिंभद्रंभवतिजनस्यामादृशस्य अत्रविंध्यारण्यरक्षितृतीयवर्णयतिभंगः पदांतवर्णस्यगु

319
1996

स्वाभावालंदोभंगः अथाशरीरंक्रियापदेनरहितमशरीरंप्रकीर्त्यते यथा हंतनिष्करुणोधाताक्रीडतोमणिकुट्टिमे काननेकं
दकाकीर्णेस्थितान्यांड्यग्निश्चनभून् अत्रक्रियापदंनानिहितंएतदवानन्वाख्यदूषणं अथारीतिकं रसानुगुणारीति.
यत्रारीतिकसच्यते अत्रक्रियापदंनानिहितं एतु यथा। अरवंरवंरवंदुर्वीरादारगलिनिरर्गलाः हावंधुवर्गाःसर्वेपिकृता
नातिथयःकृताः अत्रकरणेनुचितकर्णाडंबरः अवविसर्गलुप्तं ओत्संज्ञोयोविसर्गस्य सकलुप्तविसर्गकं।यत्रविसर्गो
बहुधाओत्संज्ञोपवाप्राप्नोतितद्विसर्गलुप्तं यथा व्यर्थमनोरथोयोनाज्ञातावासोध्रुवंसरो म्लानादीनायथाभिन्नावनी
तेषांदृश्यावयं अपदस्यसमासतत्समासोयत्रनोचितः यथा कुतोवेमुखमस्मासुब्रह्मण्याःपुरुषात्मनः स्युदयतरा
श्चाम्यद्भ्रुकुटीकुटिलाननाः अत्रवधसेकुध्यतेनृणामुक्तेनसमासः किंतुकरिवचनेसमासइत्यपदस्यसमासः।अथ
वाच्यवर्जितं नोक्तंस्याद्यत्रवक्तव्यंतदाहुर्वाक्यवर्जितं यथा दुर्दशांप्रतिपन्नानामस्माकंजीवनंमृतं अत्रदुर्दशांप्रतिपन्ना
नामपीत्यस्योक्तेरवक्तव्यानोक्तः समाप्यपुनरादानेसमाप्तपुनरातंकापतत्प्रकर्षेनत्प्राप्तुः प्रकर्षायत्रविश्रब्धः द्रुमारुढा
हरणं धावन्मृगेषुसंभ्रान्यत्करीषूद्यतरक्षुषु विंध्यारण्येषुतिष्ठामः क्षुद्भद्रलूकपक्षिषु अत्रविंध्यारण्येतिष्ठामइति
समाप्यक्षुद्भद्रलूकपंक्तिधृतिपुनरादानात्समासपुरातंकं तथाभ्रान्यत्करिषूद्यतरक्षुधावन्मृगेधृतिवक्तव्यनत
थोक्तव्येनतथोक्तमिति पतत्प्रकर्षसंबंधवर्जितंतत्याद्यत्रेष्टेनान्वयोहतः यथा भद्रासनादिरुषदः छत्राणिचमही
रुहः दुर्दशाराज्यमूर्धाभिषिक्ताःपुनरहोवयं अत्राराज्येभद्रासनादिरुषदृष्टतिसंबंधोनोक्तः यत्राधिकपदोक्तिःस्यात्
त्राधिकपदंमतं यथाविमुक्तावलभेरेतावनातेगुर्जरस्त्रियः सुधांशुमंडलाकाशरूपक्रमविपांडुराः अत्रस्कंमंडलाका
शादित्येतावतापरिपूर्णरूपक्रमविपांडुरादत्यधिकं प्रक्रांतनियमत्यागेभग्नप्रक्रमदृश्यते यथा गुहागह्वाणिशाचरा
बाधवाविंध्यभूपुरी सरितोदीर्घिकाः कृष्टभाक्रीडाःकाननानिच अत्रचतुरचनांपरतयापक्रमेविंध्यभूःपुरीत्येकव
चनेक्रमभ्रष्टं अथार्थदोषः अपार्थव्यर्थमेकार्थसंशयमपक्रमभिन्नंचैवातिमात्रंचपुरुषंविरसंतथाहीनाधिको
पमेस्यातांअसदृशोपमतथा अप्रसिद्धोपमंहेत्वभूत्यंचनिरलंकृति अश्लीलंचविरुद्धंचतथासहचरच्युत एवम
ष्टादशप्राक्तादोषाअर्थसमाश्रयाः एषांस्वरूपमुदाहरणंच समुदायार्थशून्यंतदपार्थंपरिकीर्त्यते यथा कुतःस
ष्यदपानद्यःकावार्तावोलमंडले फणाःसहस्रंशेषस्यभारःकतिकुलाचलाः अत्रनकश्चिद्वाक्यार्थः प्रीयते।।

यत्प्रयोजनश्रुद्रंस्यात्तद्यर्थपरिकीर्त्यते। यथा निर्मलकुलमुद्दलंशौर्यंचप्रार्थनंयशः किमित्यंप्रपतेः पादपीठंपाड्यानुसेवते
अत्रनिर्मलंकुलमित्यादिप्रशंसासेवाकर्तव्येत्युपदेशोनायुज्यते उक्ताश्चिन्नार्थकंयत्स्यादेकार्थंतन्निगद्यते। यथा विशीर्णशत
धाचेतोमूर्छितान्वीक्ष्यबालकान् शिशूनिचेतनद्वारवंडितंज्ञातशोमनः अत्रपूर्वोत्तरार्धयोरभिन्नार्थत्ववाक्यार्थसंन्यायोय
वनत्संज्ञायवदिष्यते करिकुंभोत्तनावद्यचलतोक्षामतागतो स्तनावपुःश्रियस्त्रीणांहसंतुल्यानतागता अत्रकरिकुंभयोः
स्तनयोश्चलतावपुःश्रियंचकर्मकृर्तृत्वसंदेहः अत्रपूर्वापरीभावाभावेनतत्त्यापदक्रमं यथा हंतव्यादायवक्त्राणिनिद्रा
स्यंतवर्णस्त्रियः तृणेस्तत्यतिनस्तस्मान्निक्षयंतस्तथाक्रमं अत्रोनिद्रोत्तरकालभाविनोमुखव्यादनस्यपूर्वकाल
त्वमुक्तमित्युपक्रमत्वं संबंधवर्जितंयत्स्यात्तद्भिन्नपरिकीर्त्यते यथा मूर्तंभालिषुलाटानांनधात्रालिखितालिपिः॥
यदस्माकंकुटुंबानिनिषीदंतिमरुत्तलेनिषादस्यभालतललिख्यभावस्यवचनसंबंधः यत्सर्वलोकाकर्तृतंतद
लिमात्रंप्रकीर्त्यते यथा दावानलंधनंसद्यःक्रियातामर्भकाइमे अत्रफलानियाचमानाबालाश्रूत्प्रत्यतिपुरुषोक्तिः।
अप्रस्तुतरसंपन्नेहूरसंपरिकीर्त्यते। चंद्राननाकटाक्षैर्नःपश्यतामतवर्षिभिः शीतत्वालमितिक्लृप्ताकिरंतश्चोत
सृष्टवा अत्रपुरुषवियोगखिन्नानांस्त्रीणांनुचरैःसंभोगप्रार्थनविरसं हीनंयत्रोपमानंस्यात्तद्धीनोपमंमतं यथा
शुनकैरिवसारंगाभवद्भिर्विहतादिषः कृगतंपोरुषंतदः काननैकनिवासिनां अत्रशुनकैरिवभवद्भिरितिहीनोपमा
यत्रोपमानमधिकंतद्भवेदधिकोपमं यथा अमीषारसरित्तीरबकानिश्चलमूर्तयः महर्षयइवास्माभिरद्यसोपद्र
वाःकृताः अत्रबकामहर्षयइत्यधिकोपमा मदतुल्योपमातद्भवेदद्रोपमं यथा एषविंध्याचलः सांद्रकुंजाद्रुलि
तनिर्झरः भालेक्षणास्फुरद्वन्हिस्निग्धवीटोपहेश्वरः अत्रकुंजोच्छलितनिर्झरस्यविंध्यस्यभालेक्षणोच्छलद्वन्हेरीश्व
रमिथोनसादृश्यं अप्रसिद्धोपमानंतदप्रसिद्धोपमंमतं यथा बाष्पाकुलिन्ननेत्राणिमुखान्यगमदंशुका हिमसृष्टि
तपात्राणिकुमुदानीवनिर्मुदा अत्रमुखानांकुमुदान्युपमानंतयाकविलोकेनप्रसिद्धानि। हेतुहीनार्थकथनंहेतुश्र
व्यप्रचक्षते यथा मुधासुधावनजातमार्गेस्मिन्मोक्तिकाकिते अन्वेष्टुमन्यतोयामिपदवीयंनसक्षुवः अत्रसक्षुवः
पदवीयंनभवतीत्यत्रहेतुनोक्तः अलंकारणरहितंनिरलंकारमुच्यते आप्रायसरसीयामिमुन्मुखेदर्शमेहनेः॥
महोक्षेलंबमानांडविघ्व्याकुलितंवनं अत्रनकश्चिदलंकारः श्लाघ्यविशेषणाभावान्नस्वभावोक्तिः अश्लील

351
1996

र्थस्यकथनमश्लीलंपरिकीर्त्यते अस्यापिपूर्वमेवोदाहरणंपरिकीर्तनं विरुद्धंदेशकालादिविरुद्धंबकुधोच्यते यथादिश्यु
त्तरस्यानेदीयालुदेलोलवणार्णवः मरुदेशेचगंगानःपिपासांशामयिष्यति अत्रोत्तरस्यांदिशिलवणार्णवइतिदिग्विरोधः
मेरोर्गंगेतिदेशविरोधः अरण्यमहिषोदग्रविषाणोदरजन्मनां महत्यंधोपमुक्तानांस्त्रियोगुंजाविभूषणाः अत्रमहिषावि
षाणेष्वमुक्तानांजन्मेतिलोकविरोधः एवविरुद्धांतरमुदाहार्यं मंतसहचरभ्रष्टमतुल्यानांनिबंधन यथा शांत्याश्रांतश्रि
याहीनारीमन्मथेनरतोत्सवः श्रुतेनाधिषणावन्यहत्यानीवनिवारस्त्रवाः अत्रश्रुतधिषणाथंनारीरतोत्सवयोरपकृष्ट
वासहचरभ्रष्टं एवंदोषांतराणियथासंभवमुदाहार्याणि रसभावादीनांस्वशब्दवाच्यताडुष्टैव अथगुणानिरूप्यंते श्लेष
ःप्रसादःसमतामाधुर्यंसुकुमारता अर्थव्यक्तिरुदारत्वंतथाकांतिरुदात्तथा ओजस्समाधिरित्येतावतीयंगुणानांनामनिरुक्तिः
समाधिःसौक्ष्म्यागाभीर्यंसक्षेपोभाविकंतथा समितत्वंतथाप्रौढिरीतिरुक्तिरितिस्मृता एषांमध्येकेषांचिद्दोषपरि
हारकत्वेनगुणत्वं केषांचित्तत्वतएवोत्कर्षहेतुत्वाद्गुणत्वंअन्येत्वनएवचारुत्वातिशयहेतवस्तेपरमुत्कृष्टाः दुष्टतापरि
हारहेतूनांगुणत्वन्नयत्सर्वैःसमतं यत्तुदोषाभावतयापिगुणत्वमिच्छंतितेषामेवसौकुमार्यादयोगुणत्वनसंमताः श्रु
तिकटुरूपदोषनिराकरणायसौकुमार्यंमतं ग्राम्यदोषनिराकरणायकांतिः स्वीकृता अपुष्टार्थनिराकरणायार्थव्य
क्तिरुक्ता न्यूनाधिकपदनिराकरणायसमितत्वंमतंअनुचितार्थनिराकरणायौदात्तंतास्वीकृता विसंधिनिराकरणा
यौढिर्मतं पतत्प्रकर्षनिराकरणायरीतिरिष्टाक्लिष्टपरिहारायप्रसादोमतः अश्लीलपरिहारायोक्तिःस्वीकृता च्युतसं
स्कारपरिहारायसौशब्द्यमिष्टं प्रक्रमभंगनिवृत्यर्थंसमतामता पुनरुक्तदोषनिराकरणायप्रेयानुमतो एवंयथासंभवं के
षांचिद्दोषपरिहारकत्वेनगुणत्वं एषांस्वरूपमुदाहरणंचमिथः संश्लिष्टपदनाश्लेषइत्यभिधीयते बहूनांपदानांएक
पदवदवभासमानत्वंश्लिष्टत्वं यथा श्रीमत्काकतिवीररुद्रमखिलक्ष्मापालमौलिस्फुरन्माणिक्यद्युतिरंजिताघ्रिम
खिलप्रख्यातवीर्योदयं विश्वत्राणविनिद्रमक्षयगुणज्योत्स्नाधिताना हृतव्योमागारमनल्पवैभवमसुस्तोतुंवयंनो
स्महे अत्रपाठसमयेपदानामेकपदवदवभासमानतयाश्लेषः अथप्रसादः प्रसिद्धार्थपदत्वंयत्प्रसादोभिधीयते
यथा प्रतापरुद्रोवोयंभातिलक्ष्मीपतिः स्वयं। येनास्यलोचनफुल्लपुंडरीकमनोहरे अत्रस्पष्टित्यर्थसमर्पणपदत्वात्प्र
सादः अथसमता अवेषम्येनभटनंसमतासानिगद्यते यथा वदान्यतरुमंजरीसरसयःश्रवःपारणगुणाविदधतेस

तांजगतिवीररुद्रनृपस्यो: सुधामधुरमाधरीकरणचातुरीचुंचवोवियच्चरतरंगिणीविहरद्धिमर्मस्पृश्य: अत्रपदंचतुष्टयेपि
तुल्यवदृणनात्समत्वं अथमाधुर्यं याष्टश्चक्यरतावाक्येमाधुर्यंपरिकीर्त्यते यथा यशःश्रियःकाकतिभूपतेर्दृशोनिनंबबिं
बेषुडुकूलरीतय: उराजयोमौक्तिकहारविभ्रमा: स्थिरस्फुरन्नानीकुसुमस्वगुज्वला: अत्रवाक्यपरसमयोपष्टथक्यदत्वप्र
तीतेर्माधुर्यं। अथसुकुमारता सुकुमाराक्षरप्रायंसोकुमार्यंतदुच्यते सुकुमारत्वमानामसानुस्वारकोमलवर्णत्वं अमं
दानंदनिष्यदसंदरीवदनेंदुरुचि: नगरेकाकतीद्रस्यदिवाध्याभातिचंद्रिका अथार्थव्यक्ति: यत्तुसंपूर्णवाक्यत्वमर्थव्यक्ति
वदंतिनां। यथा भाग्यंमुध्यमलोकनिघ्नमधुनायेनास्यसंरक्षितानातंकाकतिवीररुद्रनृपतिनि: सीमशौर्योदय: यद्वा।।
व्रीण्यपिविष्टपानिदधतेधन्यत्वमंशोर्हरेर्यत्साक्षादवतीर्यकाकतिकुलेस्वैरंसमुज्जंसते अत्रार्थप्रतिपादनवाक्यस्यनि
राकांक्षतयापरिपूर्णत्वादर्थव्यक्ति: अत्युज्वालत्वबंधस्यकाव्यकांतिरितीष्यते यथा दानु:काकतिवीररुद्रनृपतेर्नि:
सीमविश्राणनस्याघालंघितकल्पपादपगुणप्रौढप्रतापश्रिय: विभ्राजारदकौमुदीपरिमलसामंतसीमंतिनीगंडाभो
गनिरूढपांडिमधुरंधतेयत्र: प्रायत्र: विकटाक्षरबंधत्वमोदार्यंतल्लिगद्यते यथा जग्ध्वाभूयांसिमांसान्यहमहमिक
याबद्धगार्ध्यान्समीत्यामस्वस्योद्ध: स्तरास्युत्कर्षणभवकटारोद्रोग्रदंष्ट्रात् संविभ्राणाक्षपाटान्रिपुदलितवसा
निष्झरांतर्नदीस्नान्कुर्वत्यायोधनोर्व्यांपथमवनिपतामंध्रसैन्येनसृष्टा: श्लोघ्यविशेषणैर्योगोयस्कसास्याद्धसान्त
ताय यथा वृहन्मानगजाकीर्णहेषमाणहयाकुला संक्रीडत्स्यदनाश्वेलद्भटारुद्रविभोश्चमू: ओज: समासभूयस्त्वं य
था उद्दामद्विरदोद्यदानलहरीसोरथ्यलोलमद्रगश्रोणिनिबद्धसंकृतिकलावाचालिनप्रांकणा: नि:सीमप्रथमानुरम
विभवारंभप्रियभावुकामरतभुविवीररुद्रनृपतेर्द्धद्धहेश्रेणय: सपातिङावव्युत्पात्त: सौवाब्द्यपरिकीर्त्यतेय
था। आत्तामंडलकूलसुद्गहकथेरुत्कर्षवंभवेरक्षन्सप्रजस: प्रजास्त्रिभुवनक्षेमंकरप्रक्रिय: दुष्टानांविनिष्टहेतु
मतुलेराद्धंप्रविलुप्तमूर्णोभून्मासंचरतेयकाकतिकुलेरुद्रावतारोहरि: प्रेय: प्रियतराख्यानेचाटूक्त्यायतादृश्यते य
था दाक्षिण्यंत्वयिदक्षतात्वयिदयाचव्युत्पन्नतंत्वयिप्रागल्भ्यंत्वयिपौरुषत्वयिकलासुपत्वयिश्रीरुत्वयि औदार्यंत्व
यिधीरतात्वयिजगद्धोरयतावत्त्वयिश्रीमत्काकतिनाथपालयभुवंवैरिचिकल्यान्यत्तं औजित्यंगाढबंधत्वं यथा
क्षोणीरक्षणादक्षिणा: क्षत्तजगत्क्षोभादुरीक्षक्रमा: क्षुद्रक्षत्रियपक्षशिक्षणविधावाक्षिप्तकोक्षेयका: उद्दामोद्यम

२८

371
1996

नस्यरुद्रनृपतेर्दोर्दंड्योश्चंडयोगर्जदुन्निगर्वपर्वतभिदादंभोलथ: केलय: समाधिरन्यधर्मस्यथदन्यत्राधिरोपणं यथा।
इछंतीदुग्धसिंधुकुन्नालमनुसरंत्यादराछंकराइंचादृक्ष्यामानयंतीमुदुरमरनदीचंद्रमयेहसंती वेधात्रीयानहंसावलिम
नुरूपयास्वागतंव्याहरंतीलोकेषुत्रिषुभीषुप्रभवतिमहतीवीररुद्रस्यकीर्ति: अंत: संजल्परूपत्वंशब्दानांसोक्ष्यमुच्यते।
अध्यध: परिसंश्लिष्टा: शाकुंजभ्रधातव: सदा वर्तंतेकाकतीद्रेतुकर्तर्यन्यत्रकर्मणि अत्राधिनिष्ठतिअध: करोतिपरि
भवतीतिअंतसंजल्परूपत्वंतस्मात्सोक्ष्यंभवति प्रौढिरुक्त: परिपाक: यथा वीरप्रापप्रभवस्यचंद्रसकुटुंबस्यादृतिरा
स्फोटितंदेत्यारे: प्रतिबिंबनंसकरागरेरिदो: समुन्नेजना: दर्शादे: पुनरुद्भव: सकलरो: सर्वस्वमाविष्कृत्यास्वर्धनोरितिवर्ण
यंतीकवय: श्रीकाकतीयप्रभुं विदग्धमणितीर्यास्याडुक्तिनाकवयोबुध: यथा दिष्टंकमलासनेरणेहंतुंहरुहअचि
न्तचरिअस्माभासंतोवितुहंतुंकुवलछिंपसणेहद्दृष्ट्याकमलासनीराज्ञस्तवस्फुभगचरित्रचरितस्यभास्वानपिवत्व
कुवलयलक्ष्मीप्रथयति यथाक्रमेणनिर्वाहोरीतिरित्यभिधीयते यथा जग्ध्वाभूयांसिमांसान्यहमहमिक
याबद्धगार्ध्यान्समीत्यामस्वस्योद्ध: स्तरास्युत्कर्षणभवकटारोद्रोग्रदंष्ट्रात् संविभ्राणाक्षपाटान्रिपुदलितवसा
निष्झरांतर्नदीस्नान्कुर्वत्यायोधनोर्व्यांपथमवनिपतामंध्रसैन्येनसृष्टा: श्लोघ्यविशेषणैर्योगोयस्कसास्याद्धसान्त
ताय यथा वृहन्मानगजाकीर्णहेषमाणहयाकुला संक्रीडत्स्यदनाश्वेलद्भटारुद्रविभोश्चमू: ओज: समासभूयस्त्वं य
था उद्दामद्विरदोद्यदानलहरीसोरथ्यलोलमद्रगश्रोणिनिबद्धसंकृतिकलावाचालिनप्रांकणा: नि:सीमप्रथमानुरम
विभवारंभप्रियभावुकामरतभुविवीररुद्रनृपतेर्द्धद्धहेश्रेणय: सपातिङावव्युत्पात्त: सौवाब्द्यपरिकीर्त्यतेय
था। आत्तामंडलकूलसुद्गहकथेरुत्कर्षवंभवेरक्षन्सप्रजस: प्रजास्त्रिभुवनक्षेमंकरप्रक्रिय: दुष्टानांविनिष्टहेतु
मतुलेराद्धंप्रविलुप्तमूर्णोभून्मासंचरतेयकाकतीकुलेरुद्रावतारोहरि: प्रेय: प्रियतराख्यानेचाटूक्त्यायतादृश्यते य
था दाक्षिण्यंत्वयिदक्षतात्वयिदयाचव्युत्पन्नतंत्वयिप्रागल्भ्यंत्वयिपौरुषत्वयिकलासुपत्वयिश्रीरुत्वयि औदार्यंत्व
यिधीरतात्वयिजगद्धोरयतावत्त्वयिश्रीमत्काकतिनाथपालयभुवंवैरिचिकल्यान्यत्तं औजित्यंगाढबंधत्वं यथा
क्षोणीरक्षणादक्षिणा: क्षत्तजगत्क्षोभादुरीक्षक्रमा: क्षुद्रक्षत्रियपक्षशिक्षणविधावाक्षिप्तकोक्षेयका: उद्दामोद्यम

नाश्रयत्वमेव तदुक्तमलंकारसर्वस्वे संघटनाधर्मत्वेनगुणालंकाराणांव्यवस्थापनमिति अनयैवभंग्यालंकाराणांकारणांसन्निरूपः स्वरूपभेदः अन्यथास्वरूपभेदस्यदुर्निरूपितत्वात् काव्यशोभाकरत्वमेवगुणालंकारकत्वस्वरूपमुक्तंरुद्रटेन योहेतुः काव्यशोभायाः सोलंकारः प्रकीर्त्यते गुणोपितादृग्गतेर्योदोषः स्यात्तद्विपर्ययइति अतोगुणानांसंघटनाश्रयत्वमेवमुक्तं इतिगुणप्रकरणंसमाप्तम्॥ ॥अथालंकारानिरूप्यंते अलंक्रियतेनेनेतिचारुत्वातिशयहेतुरलंकारः तच्चोक्तंकाव्यप्रकाशे उपकुर्वंतितंसंतंयेंगद्वारेणजातुचित् हारादिवदलंकारास्तेनुप्रासोपमादयः यथाकरचरणाद्यवयवगतैर्वलयनूपुरादिभिस्तन्नदलंकारतयाप्रसिद्धैरवयव्यवलंक्रियते तथेवशब्दार्थावयवगतैरनुप्रासोपमादिभिस्तन्नदलंकारतयाप्रसिद्धैरवयविभूतंकाव्यमुपस्कुर्वंतीत्यर्थः आश्रयाश्रयिभावेनालंकार्यालंकारिकभावोलोकवत्काव्येपिसमनः। चारुत्वहेतुत्वेगुणानामलंकाराणांचाश्रयभेदानुभिदाव्यपदेशाः संघटनाश्रयाः गुणाः शब्दार्थाश्रयास्त्वलंकाराः। तत्रप्रथमंशब्दार्थोभयगतत्वेनत्रैविध्यमलंकारवर्गस्य।अर्थालंकाराणांचचातुर्विध्यं केचित्प्रतीयमानवस्तवः केचित्प्रतीयमानोपम्याः केचित्प्रतीयमानेरसभावादयः। केचिदस्फुटप्रतीयमानाइति समासोक्तिपर्यायोक्ताक्षेपव्याजस्तुतिउपमेयोपमानन्वयातिशयोक्तिपरिकराप्रस्तुतप्रशंसानुक्तनिमित्तेणासंदेहभ्रांतिमदुल्लेखापन्हवोल्लेखस्मरणतुल्ययोगितादीपकप्रतिवस्तूपमादृष्टांतदृष्टांतविशेषोक्तिषुप्रतीयमानवस्तुकाव्यस्यापस्कारकतामायाति।रूपकपरिसहोक्तिव्यतिरेकनिदर्शनाश्लेषोपमेयोपमेयसमत्वेषुत्वेयऊर्जस्विसमाहितभाविकेषुरसभावादिवदक्ष्यते उपमाविनोन्यार्थांतरन्यासविरोधविभावनोक्तनिमित्तविशेषोक्तिविषमसमचित्राधिकान्योन्यकारणमालैकावलीव्याघातमालादीपककाव्यलिंगानुमानुमानसारयथासंख्यार्थापत्तिपर्यायपरिवृत्तिपरिसंख्याविकल्पसमुच्चयसमाधिप्रत्यनीकप्रतीपविशेषमीलनसामान्यासंगतितद्गुणातद्गुणव्याजोक्तिवक्रोक्तिस्वभावोक्तिविभाविकोदात्तेषुसहृदयहृदयाल्हादिस्फुटंप्रतीयमानंनास्ति।अत्रेत्थमलंकारकथ्याविभागः साधर्म्यंत्रिविधं भेदप्रधानमभेदप्रधानंभेदाभेदप्रधानंचेति उपमानोपमेययोः स्वतोभिन्नत्वाच्छब्दैस्तन्नवास्तवं रूपकपरिणामससंदेहभ्रांतिमदुल्लेखापन्हवानामभेदप्रधानसादृश्यनिबंधनत्वं दीपकतुल्ययोगितानिदर्शनादृष्टांतप्रतिवस्तूपमासहोक्तिप्रतीपव्यतिरकाभेदप्रधानसाधर्म्यनिबंधनाः उपमानन्वयोपमेयोपमास्मरणानांभेदाभेदसाधारणसाधर्म्यमूलता उत्प्रेक्षातिशयोक्तीअध्यवसायमूलेविविभावनाविशेषोक्तिविषमचित्रासंगत्यन्योन्यव्याघातद्गुणभावेनविशेषाणांविरोधमूलता।यथासंख्यपरिसंख्यार्थापत्तिविकल्पसमुच्चयानांवाक्यन्यायमूलता परिवृत्तिप्रत्य

373
1996

नीकतद्गुणसमाधिसमस्वभावोक्त्युदात्तविनोक्तयोलोकव्यवहारमूलाः काव्यलिंगानुमानार्थांतरन्यासास्तर्कन्यायमूलाः कारणमालैकावलिमालादीपकसाराः श्रृंखलावैचित्र्यमूलाः व्याजोक्तिवक्रोक्तिमीलनान्यपन्हवमूलानि समासोक्तिपरिकरोविशेषणवैचित्र्यमूलो अर्थालंकाराणांपरस्परवैलक्षण्यंनिरूप्यते आरोपगर्भत्वेध्यारोप्यमाणस्यप्रकृतोपयोगानुपयोगाभ्यांपरिणामरूपकयोर्भेदः आरोपविषयस्यारोप्यमाणरूपसंभवासंभवाभ्यांउल्लेखरूपकयोर्भेदः आरोपविषयस्यसंदेहभ्रांत्यपन्हवैःसंदेहभ्रांतिमदपन्हवानांपरस्परंभेदः साधर्म्यमूलत्वेपितुल्ययोगितादीपकनिदर्शनाव्यतिरकदृष्टांतेभ्यः साधर्म्यस्यवाच्यत्वाद्उपमानन्वयोपमेयोपमाभिद्यंते साधारणधर्मस्यवाच्यत्वगम्यत्वाभ्यांउपमेयोपमाप्रतिवस्तूपमयोर्भेदः वस्तुप्रतिवस्तुबिंबप्रतिबिंबभावाभ्यांप्रतिवस्तूपमादृष्टांतयोर्भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतानांव्यस्तसमस्तसमस्तत्वाभ्यांतुल्ययोगितादीपकयोर्भेदः उपमानस्यप्रसिद्धत्वाभ्यांउपमोल्लेखयोर्भेदः अर्थसाम्यशब्दसाम्याभ्यामुपमाश्लेषयोर्भेदः उपमानुपमेययोर्भेदाभेदाभ्यामुपमानन्वययोर्भेदः उपमानोपमेयभावस्यपर्यायेणयोगपद्याभ्यामुपमेयोपमोपमयोर्भेदः अप्रस्तुतस्यवाच्यत्वगम्यत्वाभ्यामप्रस्तुतप्रशंसासमासोक्त्योर्भेदः॥ वाच्यव्यंग्ययोरुभयोरुभयोःप्रस्तुतत्वेपर्यायोक्तिः वाच्यस्याप्रस्तुतत्वेःप्रस्तुतप्रशंसा।व्याप्तिपक्षधर्मताद्यभावाल्लिंगस्यानुमानाद्भेदः साधारणगुणस्ययोगान्न्यूनगुणतिरोधानेमीलनं अन्यव्यवच्छेदतात्पर्याभावादुदात्तालंकारस्यपरिसंख्यातोभेदः काकुतालीयतयाकार्यसाधनेकारणानारोपनिपातेसमाधिः अहमहमिकयाकार्यसाधनेकारणानामुद्यमेतरेतरयोःसमुच्चयः निन्हवेयस्यवाच्यत्वगम्यत्वाभ्यामपन्हवव्याजोक्त्योर्भेदः अन्येषांभेदःस्पष्टएव।यद्यपिव्याजोक्तिमीलनसान्येषुकथंचित्सादृश्यमूलेषुगणना अथालंकारविभागनिरूपणानंतरंशब्दार्थयोर्मध्येशब्दस्यार्थेतरंगत्वात्प्रथमंशब्दालंकारानिरूप्यंते भवेद्व्यवधानेनद्वयोर्व्यंजनयुग्मयोः आवृत्तिर्यत्रसबुधैश्छेकानुप्रासइष्यते यत्राव्यवहितयोर्व्यंजनयुग्मयोःपौनरुक्त्यंतत्रछेकानुप्रासः यथा महीमहीनविभवधत्तक्षेमकरकरे राजन्यजन्यविजयीराजाराजन्नुणोदयः एकद्वित्राकृतीनांतुव्यंजनानांयदाभवेत् पुनरुक्तिरसौनाम्नावृत्यनुप्रासइष्यते।यथा रेरक्षुद्रमहीक्षितः क्षणमितः श्रीकाकतिक्ष्मापतेर्वरक्षध्वंध्वजिनींदुरीक्षरुषाटांप्राक्षिप्तकोक्षयकोयोक्षध्वंयदिलक्ष्यमक्षयपदंकांतारपक्षेस्थाक्ष्माभृत्कुक्षिचरन्नरक्षनिकरस्त्रात्मरक्षाकुलः यमकंपौनरुक्त्येतुस्वरव्यंजनसं

ग्मयोः छेकानुप्रासेऽप्यनुप्रासेऽन्त्यस्वरपौनरुक्त्यमानुषंगिकं। यमकेतु स्वरव्यंजनसमुदाययोरावृत्तिः तस्यादिमध्यांतगतत्वे
नत्रैविध्यभेदाः तत्रादिरावृत्तमुदाहियते प्रतापरुद्रस्यमहामहिमतेजसः श्रियेऽधातिपरेष्टमहामहिमतेजसः यत्रार्थः
प्रसरेकिंचिद्भासतेपुनरुक्तवत् पुनरुक्तवदाभासोलंकारःसमतामतः यत्रार्थः पुनरुक्तवदाभासतेऽन्वयवेलायामन्यथा
गवतिपुनरुक्तवदाभासोलंकारः अस्यार्थालंकारत्वेपौनरुक्त्याश्रितत्वाच्छब्दालंकारप्रस्तावेलक्षणंकृतं यथाजिल्ल
रिंद्रःक्षितिभुजांश्रीपतिःपुरुषोत्तमः शास्त्रान्सूर्यःस्फुरत्तेजाः काकतींद्रोविराजते शब्दार्थयोःपौनरुक्त्ययत्रनात्पर्यभेदे
वत् सकाव्यातात्पर्यविदालादानुप्रासइष्यते यत्रशब्दार्थयोस्तात्पर्यभेदमात्रेनस्वरूपभेदः तत्रलाटानुप्रासः यथा गु
णागुणास्तेगुण्यतेयेरुद्रनृपमाश्रिताः नीतिर्नीतिरसौतस्यलक्ष्मीर्लक्ष्मीश्चगीयते पद्माद्याकारहेतुत्वेवर्णानांचित्रमुच्य
ते। आदिग्रहणाच्चक्रबंधादयः तत्राष्टदलपद्मबंधोयथा यातायस्यासमर्थाखिलनृतिमिहकनकारोहानसक्तासनस्थासरख
यतुकमलाभ्यासमुज्ज्वलमाया। यामानज्ञासकसंस्थाक्षितिपतितिलकात्तातिरक्तासगेयायोगसक्तारतिज्ञासुकृतिषुफ
लितग्रामसख्यायुतायाचक्रबंधोयथा लक्ष्मीवीक्षितवैभवस्यजगतांनाथस्यभद्राश्रयोदिक्चारध्वनिजप्रतापजनितोभाद्र
डुरोयछतः निखिरुद्रजनाधिपस्यजयिनोभातिप्रकाशंछिराराजत्पालनमोदितात्मनिभुज्यायोग्याश्रितत्वाद्धराभत्रवि
द्यानाथकृतिर्वीररुद्रइतिप्रतीयते नाभेगबंधोयथा। ओजस्येरुद्रदेवेविभवतिमहिमत्याजितान्यप्रतापेविद्यावर्येभिने
तर्थुरुहरिरचितंविश्वविस्तारभाति वैरिव्रातोग्रजंत्येवनमतिमलिनख्यातयोदेहविद्वान्यरध्यवारिक्षितिमतिविबु
धैर्नतुभिस्तानमाज्ञः इतिशब्दालंकारप्रकरणं अथार्थालंकाराः तत्रप्रथममनेकालंकारबीजभूतत्वादुपमानिरूप्य
ते स्वतःसिद्धेनभिन्नेनसमेतेनधर्मतः साम्यमन्येनवर्ण्यस्यवाच्यंचेदेकदोपमा यत्रस्वतःसिद्धेनस्वतोभिन्नेनसहृद
यसंमतेनाप्रकृतेनसहप्रकृतस्यधर्मस्यसादृश्यमेकदावाच्यंचेद्भवतितत्रोपमा। स्वतःसिद्धेत्यनेनोत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः उ
त्प्रेक्षायामुप्रसिद्धस्याप्युपमानसंभावात् स्वतोभिन्नेत्यनेनानन्वयव्यावृत्तिः अनन्वयेएकस्यैवोपमानोपमेयत्वसं
भवात् संतैनत्यननन्यूनोपमादिव्यावृत्तिः यथा उदन्वानिवगंभीरःस्फुरद्वर्णाद्रिरोन्नतः दिग्भद्रेभद्रवक्षोणीधारयः
काकतीश्वर १ अत्रसमुद्रस्फुरद्वर्णाद्रिदिग्गजानामुपमानत्वयोग्यनित्युपमेयं धर्मतइत्यनेनश्लेषालंकारवैषम्य त
थाहि नीराजयत्यंभपुरीरमण्यः प्रदीपजालैर्वरवीररुद्रं चंद्राननागोत्रपतिंरजन्यस्तारागणैर्मेरुमिवस्फुरद्भिः अत्र ३०

प्रतापरुद्रंपुरस्त्रियोनीराजयंतिमेरुंरजन्यइवेतिनोपमा गोत्रपतिमितिविशेषणार्थस्यसाम्याभावात् राजपक्षेगोत्रशब्दे
नकुलप्रतीतिः मेरुपक्षेगोत्रशब्देनप्रतीतिः तथाचंद्राननाइतिस्त्रीपक्षेचंद्रइवाननंयासामितिसमासः रात्रिपक्षेचंद्रएव
नंनयासामिति शब्दमात्रसाम्येननोपमाप्राप्तिःकिंतुश्लेषएव अन्येनवर्ण्यस्यसाम्यमित्यनेनप्रतीपालंकारोव्यावर्त्तते लो
कोयमविशेषज्ञः किंकुर्मःकस्यकथ्यते यत्काकतिकुलेंद्रेणसुमेरुरुपमीयते अत्राप्रकृतस्यमेरोःप्रकृतनराज्ञासादृश्य
मितिप्रतीपालंकारोनोपमा एकदासाम्यमित्यनेनोपमयोपमाव्यवच्छेदः धर्मोधर्मइवेत्यनेनशब्दश्लेषेणधर्मोधर्मसा
दृश्यंप्रतिपत्तइत्युपमेयोपमा वाच्यमित्यनेनप्रतीयमानोपम्यानांरूपकपरिणामसंदेहभ्रांतिमदुल्लेखवापन्हवतुल्ययोगि
तादीपकप्रतिवस्तूपमादृष्टांतमहोक्तिव्यतिरेकनिदर्शनानांविलक्षणयं तथाहि प्रतापरुद्रनृपतेर्मंडलाग्रविधुंतुदः अ
खंडविक्रमोद्दामग्रसतेराजमंडलं अत्रमंडलाग्रविधुंतुदपदयोः सामानाधिकरण्यप्रयोगानुपपत्त्यासादृश्यंलक्ष्यत
इतिनोपमा किंतुरूपकालंकारः तथाहि किमेषनवमोहरित्यतिरभंदसंपदंकिमेषदशाननः प्रजापतिरघूवंसर्गक्रमः
किमेषहरिरुद्धरोद्धरणचंचुरेकादशश्चिरादितिविलोक्यतेजगतिकाकतींद्रोजनैः अत्रकाकतींद्रादिगीश्वरादीनांपरस्प
रभेदप्रतीतिसंदेहनिबंधनानुपपत्त्यासादृश्यमाक्षिप्यतेअतःसंदेहालंकारः काकतीयविभोः कीर्तिर्विभवेचंद्रिकाबुध्याचकोराद्यपि
सि दिवापिचंद्रिकाबुध्याचकोराद्यातिनिष्ठितिं भवकीर्तिर्विभवेचंद्रिकाबुद्धिश्चंद्रिकासादृश्यंविनानसंभवतीतिसादृ
श्याक्षेपात्भ्रांतिमदलंकारः तथाहि लक्ष्मीनिवासगृहमित्यखिलानरेंद्राः गोत्रीयातिभूमिरवनिश्चिरवुर्गः विद्याधि
हारपदवीतिचलद्ध्वजवर्णाः श्रीकाकतींद्रनगरीमनिशंस्फुरंति अत्रनगर्यांतत्तत्पदार्थारोपः सादृश्यात्तेनसंभवती
तिसादृश्यकल्पनादुल्लेखालंकारः तथाच वीररुद्रमहीपालिनयहोमधितन्वति धूमराजिरियभातिनवंस्मरेणुरुत्थिता।
अत्रोत्थिताचमूरेणुमवलोक्यधूमरेणुरित्यध्यवसायेनारोपः सादृश्यमूलएवेतिसादृश्याक्षेपादपन्हवः एवंतुल्ययोगितादि
ष्वपिसादृश्यस्यगम्यत्वान्नोपमाव्यावृत्तिः यथा उदन्वानिवगंभीरःस्फुरद्वर्णाद्रिरोन्नतः दिग्भद्रेभद्रवक्षोणीधारयः
काकतीश्वर १ अत्रसमुद्रस्फुरद्वर्णाद्रिदिग्गजानामुपमानत्वयोग्यनित्युपमेयं धर्मतइत्यनेनश्लेषालंकारवैषम्य त
थाहि नीराजयत्यंभपुरीरमण्यः प्रदीपजालैर्वरवीररुद्रं चंद्राननागोत्रपतिंरजन्यस्तारागणैर्मेरुमिवस्फुरद्भिः अत्र

३९५
१९५

प्रतापरुद्रंपुरस्त्रियोनीराजयंतिमेरुंरजन्यइवेतिनोपमा गोत्रपतिमितिविशेषणार्थस्यसाम्याभावात् राजपक्षेगोत्रशब्दे
नकुलप्रतीतिः मेरुपक्षेगोत्रशब्देनप्रतीतिः तथाचंद्राननाइतिस्त्रीपक्षेचंद्रइवाननंयासामितिसमासः रात्रिपक्षेचंद्रएव
नंनयासामिति शब्दमात्रसाम्येननोपमाप्राप्तिःकिंतुश्लेषएव अन्येनवर्ण्यस्यसाम्यमित्यनेनप्रतीपालंकारोव्यावर्त्तते लो
कोयमविशेषज्ञः किंकुर्मःकस्यकथ्यते यत्काकतिकुलेंद्रेणसुमेरुरुपमीयते अत्राप्रकृतस्यमेरोःप्रकृतनराज्ञासादृश्य
मितिप्रतीपालंकारोनोपमा एकदासाम्यमित्यनेनोपमयोपमाव्यवच्छेदः धर्मोधर्मइवेत्यनेनशब्दश्लेषेणधर्मोधर्मसा
दृश्यंप्रतिपत्तइत्युपमेयोपमा वाच्यमित्यनेनप्रतीयमानोपम्यानांरूपकपरिणामसंदेहभ्रांतिमदुल्लेखवापन्हवतुल्ययोगि
तादीपकप्रतिवस्तूपमादृष्टांतमहोक्तिव्यतिरेकनिदर्शनानांविलक्षणयं तथाहि प्रतापरुद्रनृपतेर्मंडलाग्रविधुंतुदः अ
खंडविक्रमोद्दामग्रसतेराजमंडलं अत्रमंडलाग्रविधुंतुदपदयोः सामानाधिकरण्यप्रयोगानुपपत्त्यासादृश्यंलक्ष्यत
इतिनोपमा किंतुरूपकालंकारः तथाहि किमेषनवमोहरित्यतिरभंदसंपदंकिमेषदशाननः प्रजापतिरघूवंसर्गक्रमः
किमेषहरिरुद्धरोद्धरणचंचुरेकादशश्चिरादितिविलोक्यतेजगतिकाकतींद्रोजनैः अत्रकाकतींद्रादिगीश्वरादीनांपरस्प
रभेदप्रतीतिसंदेहनिबंधनानुपपत्त्यासादृश्यमाक्षिप्यतेअतःसंदेहालंकारः काकतीयविभोः कीर्तिर्विभवेचंद्रिकाबुध्याचकोराद्यपि
सि दिवापिचंद्रिकाबुध्याचकोराद्यातिनिष्ठितिं भवकीर्तिर्विभवेचंद्रिकाबुद्धिश्चंद्रिकासादृश्यंविनानसंभवतीतिसादृ
श्याक्षेपात्भ्रांतिमदलंकारः तथाहि लक्ष्मीनिवासगृहमित्यखिलानरेंद्राः गोत्रीयातिभूमिरवनिश्चिरवुर्गः विद्याधि
हारपदवीतिचलद्ध्वजवर्णाः श्रीकाकतींद्रनगरीमनिशंस्फुरंति अत्रनगर्यांतत्तत्पदार्थारोपः सादृश्यात्तेनसंभवती
तिसादृश्यकल्पनादुल्लेखालंकारः तथाच वीररुद्रमहीपालिनयहोमधितन्वति धूमराजिरियभातिनवंस्मरेणुरुत्थिता।
अत्रोत्थिताचमूरेणुमवलोक्यधूमरेणुरित्यध्यवसायेनारोपः सादृश्यमूलएवेतिसादृश्याक्षेपादपन्हवः एवंतुल्ययोगितादि
ष्वपिसादृश्यस्यगम्यत्वान्नोपमाव्याप्तिः ततःसतःसर्वेभ्यः सादृश्यमूलेभ्योविलक्षणायउपमा साप्रथमंद्विधा पूर्णालुप्ताच
उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यप्रतिपादकानांप्रयोगेपूर्णा एकस्यद्वयोस्त्रयाणांवालोपेलुप्ता पूर्णाद्विविधा श्रौ
तीआर्थीचेति साक्षात्सादृश्यप्रतिपादकयथादिप्रयोगश्रौती धर्मव्यवधानेनसादृश्यप्रतिपादकानांसदृशसंकाशानी
काशप्रतीकाशादिशब्दानांप्रयोगेअर्थी दूअपिवाक्यसमासतद्धितत्वेनत्रिविधे एवंपूर्णोपमाषट्प्रकारा लुप्तोपमा

त्वेकोनविंशतिभेदा तेननुल्यंक्रियावेहतिरितिसदृशार्थेविहितस्यवतेरुपादानेअर्थे नवृतस्यवतीवार्थेविहितस्यवतेरुपा
दानेश्रौती अतएवसादृश्यार्थेविहितस्यवतेः प्रथागधर्मोपादाननान्वयसोकर्यादनुक्तधर्मातद्धितगाश्रौतीलुप्तानामिकल्पवा
दिप्रयोगेत्वार्थिवा अथोदाहरणानि वाक्यगापूर्णाश्रौतीयथा उद्यामोद्यतविक्रमेकृतयुगेबाहोययानेर्यथा त्रेतायांरघु
नाथकस्यमहिमख्यातोभुजाद्वापरेयथुधिष्ठिरस्यविलसद्वीर्यंयथाद्वापरेविस्तब्धायकलीनथेवरमतेश्चरंध
र्मंभुजे समासगापूर्णाश्रौतीयथा भास्वानिवोद्यन्नुदयाद्रिलंबीभद्रासनस्थोवरवीररुद्रः उत्पश्यतामध्रुवराजना
नानेत्राजजाड्यंग्रामयत्यशेषं अत्रभास्वानिवेतिद्रवनसहनित्यसमासः तद्धितगापूर्णाश्रौतीयथा पूर्णेवलेषवद्भो
ग्यगिरिवदिडमहेभवत् भुजप्रतापरुद्रस्यधुरीणभातिमदिनी वाक्यगापूर्णार्थश्यथा तेस्तेर्महीपालनसविधानेस्तैस्तैः
प्रजारंजनवैभवैश्च विराजतेसंप्रतिकाकतीयालक्ष्मीपतेर्दाशरथेःसमानः समासगापूर्णाःश्रौयथा तादृक्यालन
सामर्थ्यसंपदाकाकतीश्वरः हरिदीश्वरसकाशाःशास्तिमध्यमविष्टपंतद्धितगापूर्णोर्थेःयथा हिमाचलवदान्नत्यगो
भीर्यक्षीरसिंधुवत् प्रतापभानुवद्भातिवीररुद्रनरेश्वरः एषूदाहरणेषुउपमेयोपमानसाधारणधर्मसादृश्यप्रतिपादका
निचत्वारिनिबद्धानीतिपूर्णात्वं अथलुप्तोपमायाउदाहरणानि अनुक्तधर्मावाक्यगाश्रौतीलुप्तायथा यथारुचास्वा
मिनिचक्रवाक्यायथाचनीहाररुचोचकार्यः यथाप्रसूनस्रवकेचमर्यस्तथाप्रजाः काकतिवीररुद्रे अनुक्तधर्मासमासगा
श्रौतीलुप्तायथा प्रतापरुद्रदेवस्यपादपीठमनारतं आराधयंतिभूपालाः प्रणतादेवतामिव अनुक्तधर्मावाक्यगार्थलु
प्तायथा काकतिक्ष्मापतेर्जैत्रप्रस्थानपटहध्वनिं तुल्यंदोलिनिर्घोषैःश्रण्वत्सरिमहीभृतः अनुक्तधर्मातद्धितगार्थ
लुप्तायथा प्रतापरुद्रनृपतेर्जगन्महिततेजसः कंदर्पकल्पमाकारंपश्यंत्यंध्रपुरस्त्रियः एषूदाहरणेषुधर्मस्यानुपा
दानं अनुक्तधर्मवाक्षिराधारक्यचालुप्तायथा क्रीडाद्रीयतिगोत्रेशेलक्षिखरेषुस्थानपद्मीयतिद्वीपेषुक्षीरसमुद्रदीर्घि
कीयतिहरिस्त्वेकांतगेहीयतीउद्यानीयतिसीमपर्वतवदारण्यंसपूर्वाचलप्रासादीयतिवीररुद्रनृपतेः स्फारः प्रतापो
दयः अनुक्तधर्मवादिःकर्तृणमुलायथा नृपेषुशिक्षाविधिदंडचारंकानासकुप्यायुध--चारं प्रजासुचालंबनयाशिक्षा
रक्षेत्वमरुद्रनरेंद्रवद्भः अनुक्तधर्मवादिःक्रियायथा रुधाप्रवाहतिसुतमसतांकालकूटंन वीररुद्रनरेंद्रस्यगुणा
ज्यात्क्वाविज्रोभितं अनुक्तधर्मवादिः कर्मणलुप्तायथा पश्यंत्यात्मजदर्शाभिद्रमभरस्तोत्तस्विनीतत्सरवीरदर्शीक्षीरयथो

३१

निधिंप्रियस्फटदर्शीगिरिंराजतंलीलादर्पणदर्शीमन्यमदलंनारादिहारावलीदर्शीरवेलतिवीररुद्रनृपतेः कीर्तिर्जगद्व्यापि
नी एषूदाहरणेषुद्वयीरनुपादानं अंभोनिधीन्दुग्धार्णवीयतीत्यत्रकर्मक्यचिदुग्धार्णवाविवकरोति गोवत्रेलेषुक्रीडा
द्रीयतीयतिआधारक्यचिक्रीडाद्रिवत्वर्तनइति चंद्रमात्मजदर्शोपश्यतीतिकर्मणमुलिआत्मनश्चेपश्यंतीति शिक्षा
विधिदंडचारंचरतीतिकर्तृणमुलिशिक्षाविधिदंडइवचरंतीतिवाक्षीरनदीतद्वितस्यलुप्तत्वं अनुक्तधर्मवादिःकर्तृकाय
था ज्योत्स्नीयंतिस्फुधीयंतिचंदनीयंतिसर्वतः प्रतापरुद्रनृपतेः शुभ्राः कीर्तिमहोर्मयः अनुक्तधर्मवादिःक्यङायथा।
शेषायतेमहीवाढंकल्पद्वारवायतेर्थिनां प्रतापरुद्रोदोर्दंडः कालदंडायतेद्विषां अनुक्तोपमानावाक्यगालुप्तायथा वदान्यो
नान्योस्तिभूमिगतिसमोरुद्रनृपतेःगुणः श्रेणीश्लाघाधिक्षितहरिदीक्षानयद्वासः समंताडुडुतोद्दुरदमदगंधैः सुरभयः कि
यंतेयद्विद्वज्जनमणिगृहप्रांगणभुवः अनुक्तोपमानासमासगालुप्तायथा वीररुद्रसमोराजानास्तिनास्त्यवभूतले। यस्यध
र्मानुबंधेनकलिःकृतयुगीकृतः अनुक्तधर्मोपमानावाक्यगालुप्तायथा लोकेकाकतिवीररुद्रनृपतेरुद्दामभूमस्तुतेः कीर्त्या
कीर्तिकुमुदीधवलयातुल्यनकिंचित्कचित्यन्माधुर्यंविजृंभतेः क्षतविषाग्रीवाविलोक्याधुनाकंठालिंगनमीशितुर्वि
तुतनीरंध्रमदः स्मृता अनुक्तधर्मोपमानासमासगालुप्तायथा प्रतापश्रीतुल्यंक्वचिदपिनभूतनचभवनभावित्रलोक्यांकि
मपिजयिनः काकतिक्ष्मापाः यथालोकालोकक्षितिधरतलेघर्कदृषदः प्रकाशंतेनक्षादेवमुदितरत्वः पश्चिमयाः पूर्वादा
हरणेषुचदान्यानान्यास्तिवाक्षेतिशब्दार्थांचितरणशीलत्वप्रजारंजकत्वसाधर्म्यमुक्तं अनंतरोदाहरणेषुधर्मस्याप्यनु
पादानं एषूदाहरणेषुनप्रतीपालंकारश्चका उपमानस्याक्षेपाभावात् उपमेयाधिक्यंनविवक्षितं यत्रोपमेयस्याधिक्यंविवक्ष्य
याउपमानत्वमुच्यतेतत्रप्रतीपालंकारः अनुक्तवादिःसमासगालुप्तायथा असतामुष्मभानूनांसतांशीनांशुशीतलं प्रत्ता
परुद्रदेवस्यचरितंविश्वमंडलं अनुक्तधर्मवाद्युपमानासमासगालुप्तायथा काकतीद्वीरणेभातिभीमसेनपराक्रमः किंतु
द्दुःशासनाःसर्वेतस्यप्रत्यर्थिपार्थिवाः अत्रभीमसेनपराक्रमइवपराक्रमोयस्येतिधर्मवाद्युपमानलुप्तद्वितलुप्तोपमाएको
नविंशतिप्रकारा अथसाधारणधर्मोपादानेद्वैविध्यं धर्मस्यसकृद्युयमानोपमेयगतत्वेननिर्देशः उभयगत्वेनचथगुणा
दानवा थगुपादानंवस्तुप्रतिवस्तुभावेनबिंबप्रतिबिंभावेनवाद्विधा एकस्यार्थस्यशब्देनाभिधानंवस्तुप्रतिवस्तुभावः
द्वयोरर्थयोर्द्वयोरुपादानंबिंबप्रतिबिंबभावः सकृन्निर्देशोयथा नृपाःप्रणतमूर्धानः सेवंतेकाकतीश्वरं असाधूनांवि

397
1996

नेतारंगुरुंशिष्यादृवाभितः अत्रनरेश्वराणांशिष्याणांचप्रणतमूर्धानुवर्तिसकृदेवसाधर्म्यमुक्तं यथाःसाधनांबिनेतारमिति
राज्ञोगुरोश्चतुल्यधर्मत्वंसकृदेवोक्तं।वस्तुप्रतिवस्तुभावेनहिधानिर्देशोयथा वंशोयंकाकतीयानांवीररुद्रेणभूषितः अन्व
वायःकुकुत्स्थानांरामेणेवपरिष्कृतः अत्रभूषितपरिष्कृतशब्दाभ्यांयेकार्थप्रतीतिर्वस्तुभावः बिंबप्रतिबिंबभावोयथा।।
स्फुरच्छेतातपत्रश्रीःकाकतीयनरेश्वरः हारकारिरिवाभातिश्रृंगसंगीदुमंडलः अत्रश्वेतातपत्रचंद्रमंडलयोःसादृश्यनका
कतीद्रुकवर्णाचलयोः सादृश्यमितिबिंबप्रतिबिंबभावः पुनर्द्विविधमस्यालंकारस्य।समस्तवस्तुविषयः एकदेशविव
र्तिचेति। यथाक्रमंद्वयोरुदाहरणं विभातिभद्रोरिवकाकतीद्रुपुरीविराजत्यमरावतीव पोतःप्रथतेत्रिदशाइवार्धिधन्यमरु
त्वानिववीररुद्रः एषासमस्तवस्तुविषया एकदेशविवर्तिनीयथा क्षिप्तेश्वलद्भिर्धरणीधरेवीतुरंगमश्रेणिभिरुन्मिषद्भी
नानायुधैर्व्योमजलग्रहैर्वाबलंत्रिलिंगाधिपतेर्दुरापं। अत्रत्रिलिंगाधिपतेर्बलंसमुद्रइत्यर्थात्प्रतीतेरेकदेशावर्तित्वं मा
लारूपेणाप्ययमलंकारोदृश्यते कुंदेनिकुमुदंतिहंसंतिहारंतिनीहारंतिक्षपाकरंति केलासंतित्वद्यशः श्रीवनाद्यैर्वी
रुद्रस्यअत्रैकस्योपमेयस्यानेकोपमावप्रदर्शनान्मालात्वं उपमायाभेदाभेदसाधारणस्यसाधर्म्यस्यप्रयोजकत्वं एवमे
दानन्यथासंभवमुदाहार्यं ९ एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेनन्यूनोमतः यत्रद्वितीयसद्भावनिरूपणायैकस्यैवोपमा
नोपमेयभावोनिबध्यतेतत्रानन्वयालंकारः यथा संतुलाकेसकलंकाद्विरलाकरसुधाकराः तथापिवीररुद्रायवीररुद्र
द्वस्वयं पत्नीयेणद्वयोस्तस्मिन्नुपमेयोपमेमता तस्मिन्नित्युपमेयत्वपरामर्शः यथा धर्मोधीरइवश्रीमान्धर्मइवस्थि
तः कामस्तावित्तेकामइवरुद्रनरेश्वरे सदृशानुसंवादन्यस्मृतिःस्मरणमुच्यते यत्रसदृशपदार्थानुभवनसदृशवस्तुत
रपरामर्शस्तत्रस्मरणालंकारः यथा राज्ञाप्रतापरुद्रेणपालितेयंवसुंधरा हरिश्चंद्रनलादीनाप्राचांस्मरतिरूपुजां।अत्रन
लनृकुषादितुल्यपालनप्रवीणतयाप्रतापरुद्ररक्षितारंप्राप्तवत्यामेदिन्यापूर्वेजस्मरणं भेदाभेदसाधारणसाधर्म्यनिबंध
नाअलंकारादिरीतिः संसृत्यारोपगर्भालंकारप्रस्तावः तत्रापिप्राधान्यात्प्रथमंरूपकानिरूप्यंते आरोपविषयस्यात्य
न्तिरोहितरूपिणः उपरंजकमारोप्यमाणंतद्रूपकंमते अत्रारोपविषयइत्यनेनाध्यवसायगर्भस्यौत्प्रेक्षादेर्नारो
पस्यसामुपमादीनांचव्यावृत्तिः अतिरोहितरूपिणइत्यनेनसंदेहभ्रांतिमदपन्हवानांव्यावृत्तिः संदेहालंकारवि

२२

षयस्यसंदिह्यमानतयाविषयस्यनिरोधानं भ्रांतिमदलंकारेत्याभपन्हवेऽपन्हुत्याविषयतिरोधाने उपरंजकमित्यनेन
परिणामालंकारव्यावृत्तिः परिणामेआरोप्यमाणस्यप्रकृतोपयोगित्वेनान्वयेनप्रकृतोपरंपरितचेति सावयवंहिविधं
सावयवंहिविधं समस्तवस्तुविषयमेकसमस्तदेशाविवर्तिचेति निरवयवंहिविधं केवलंमालारूपंचेति परंपरितत्वाश्लिष्ट
निबंधनत्वंहिविधं नयारपिप्रत्येकमालारूपतयाचातुर्विध्यं एवमष्टविधोरूपकालंकारः अथोदाहरणानि यत्रावयवा
नामवयविनयसामस्त्येननिरूपणंतत्समस्तवस्तुविषयरूपकंयथा यत्राप्राहुर्षिवीररुद्रनृपतेर्निःसाणधाराधरैर्वि
क्षेपक्षितिगर्वपर्वतभिदादंभोलिवद्भूजैति यत्रस्त्रीयनयुनांबुदृष्टिरसकृज्ज्ञानानयासर्वतोवर्धतेहरिदंतरेषुजगृहा
नृत्यशाः कदलाः यत्रावयवनिरूपणादवयविनिरूपणंगम्यतेतदेकदेशावर्तिरूपकं यथाप्रसाधिताशावलयांतरालः श्री
यीकरः काकतिवीररुद्रः विकस्वरेवासनयात्रिलोकीगुणप्रसूनैः सुरभीकरोति अत्रावयवानांगुणानांप्रसूनत्वनि
रूपणेननृपतेः कल्पद्रुत्वंरूप्यतेतेनस्मादेकदेशावर्तित्वं यथाच मथिताद्रिवारान्दोर्भुजामंदरभूभृता जाताप्रतापरु
द्रस्यकीर्तिर्लोकाभ्यनोत्यमून् अत्रवरिजनस्यवारिनिधित्वरूपणेनभुजस्यमंदराद्रित्वरूपणेनवजातायाःकीर्तेःसुधा
त्वरूपणमथीद्यापतंतिलोकानाममरत्नचेत्यैकदेशावर्तित्वं यत्रावयवनिरूपणमात्रंतत्केवलं सरसविश्लिष्टनिरवयं।।
अवयवनिरूपणमात्रमपितदेवतत्रकेवलं यथा यद्वारंभविजृंभमाणसभटप्रस्फोडितास्फोडितैर्निःसाणध्वनिभिःस्फुरद्भट
लहोरःकटाहांतरैः क्षुब्धद्यद्धिषुकंपनेषुगिरिषुभ्रश्यत्सुवप्रक्रियस्तन्नीताःकाकतिवीररुद्रनृपतेःप्रत्यर्थिनःपार्थिवाः अ
त्रशरादसोः कटाहत्वंरूप्यते मालानिरवयवंयथा राज्ञामौलिविभूषणास्त्रगमलादिकुंजरस्तोत्र्योस्फारचामरभूषण
धरणिच्छत्रेषुगंगासरित् व्योम्नःक्षौमवितानमुज्ज्वलतरमुक्ताकलापोभुवः स्फारःकाकतिवीररुद्रयशसाजागर्तिवि
स्फूर्जितं रूपकहेतुरूपकंपरंपरितरूपकहृद्यमात्रव्यवच्छेदस्यनसमस्तवस्तुविषयेतभीवः श्लिष्टकेवलपरंपरि
तंरूपं यथा प्रतापवीररुद्रस्यमंडलाग्रविधुंतुदः अखंडविक्रमोद्दामप्रतापराजमंडलं श्लिष्टमालापरंपरितंयथा यद्भाल्ल
समहस्रभानुरसकृत्सन्मार्गचर्याबुधोभ्रश्यत्क्षमिदाज्ञानिःकुवलयालंकारराकाशशी निस्त्रोद्यस्कमनोविकासकर
श्रीः कल्याणसपत्करक्षोणीरक्षुचनाश्रयांबुधिरयंश्रीवीररुद्रोनृपः अश्लिष्टकेवलंपरंपरितंयथा काकतीयस्यउद्धा

ध्येर्यशोलीलामहोर्मयः दिक्कूलमुद्भुजारोपाः खेलत्यभ्रंकषोद्भुयाः आश्लिष्टमालापरंपरितंयथा दोराशीविषभिद्भुयारि
द्भुयारिभुवनश्रेणीमहाबाल्यया शौर्योद्यानलधूम्यथाजयरमायोषिद्विलासभ्रुवा संहृष्यद्धरणीविलासशिखिनीसंवासयष्ट्या
जगत्त्रासादार्गलयाकृपाणलतयारुद्रोनृपः क्रीडति आश्लिष्टमालापरंपरितंवैधर्म्येणसंभवति त्रासांधकारमध्याह्नः क
तवातपरात्रयः जयंतिवीररुद्रस्यरणप्रांगणकेलयः एवमष्टविधस्यापिवाक्यसमासगतत्वेनषोडशरूपकभेदाः संभवंति
॥ आरोप्यमाणमारोप्यविषयात्मतयास्थितं प्रकृतस्योपयोगित्वपरिणामउदाहृतः आरोप्यमाणंप्रकृतोपयोगीत्यने
नसर्वालंकारव्याहृत्तिः तस्यसामानाधिकरण्येवयधिकरण्याभ्यांद्वैविध्यं सामानाधिकरण्येनयथा शाश्वत्त्रसाधनवि
धानकृताभिलाषानम्रैर्भजंतिमुकुटैरवनीपवर्गाः श्रीवीररुद्रनृपतेः ककुभांविजेतुराज्ञामयीस्वजममंदविलासल
क्ष्मी वैयधिकरण्येनयथा किरीटमाणिक्यमयूरवज्रालेर्विधायपुष्पांजलिमर्पयंति फलार्थिनोरुद्रनरेंद्रपादपीठांत
सीमानमारिक्षतीद्राः समासोक्तावारोप्यमाणस्यप्रकृतोपयोगेप्यवाच्यत्वान्नपरिणामतभावः विषयोविषयीयत्रसा
दृश्यात्कविसमनात् संदेहगोचरोस्यातांसंदेहालंकृतिश्चसा साद्विविधा शुद्धानिश्चयगर्भानिश्चिन्वंति संदेहमात्रपर्य
वसायिनीशुद्धा यथा किमेषानवसाहरिस्यतिरमंदसंपत्परंकिमेषदशमः प्रजापतिरधूनसर्गक्रमः किमेषहरिरुद्भू
रणाचंचुरेकादशाश्चिरादितिविलोक्यतेजगतिकाकतींद्रोजनैः निश्चयगर्भायथा कालाहिः किमयंमृणालमृदुलश्लो
गंसधत्तेपुनः कालश्चक्रुटिरेषकिंनुमुखएवोज्जृंभतेसापिनः कालोयानलधूमपङ्क्तिरसाकिंसापुनर्धूयतेवातेनेति
विकल्प्यतेप्रतिपदेरुद्रस्यकोक्षेयकः निश्चयपर्यवस्यायथा किंकल्पद्रुममंजरीस्वजइमेकिंवायुराराय्यः सवर्धनो
रथवाकिमुज्ज्वलनशिश्चेनामणेस्फूर्तयः किंवासिद्धरसोमयश्चिरमितिव्यामृश्यनिश्चिन्वतेसंतः काकतिवीररुद्रन्
पतेः स्मेराः कटाक्षाइति कविसमनसारूप्यादिहयेपिहितात्मनि आरोप्यमाणानुभवोयत्रसभ्रांतिमान्मतः यथा।
काकतीयविभोः कीर्तिर्विभवेव्याप्तदिङ्मुखे दिवापिचंद्रिकाबुध्याचकोरायांतिनिर्वृतिं निगिरद्विषयसाम्यादन्यारो
पेत्वपह्नुतिः तस्यांत्रैविध्यं अपह्नुत्यारोपः आरोप्यापह्नवः छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनंच आद्यंद्वयंयथा
उद्वृत्तश्चतुरंबीकलकलोनापंचमूडंबरोनदंदुंदुभिगर्जितंत्रिपुरजित्कल्पांतदक्कारवः इत्यरुद्रनरेंद्रधाटिभुमही ३३

Vol
1976

भारावनम्रीभवच्छेषाद्रोषशिरः सविस्मितमथाभ्रष्टदिगीशैरपि तृतीयंयथा सत्यंकाकतिरुद्रदेवधरणीनाथछलेनक्षि
तियातुमध्यमलोकपालपदवींप्राप्तः स्वयंभूःशिवः नवेद्मिहमावलोकनकलामात्रेणभस्मीकृतेजीतंवैरिभिरैः कथंकथ
मवाग्भूतंचभूभृत्कृणेः अथयोगरुचिश्लेषैरुल्लेखनमनेकधा गृहीतभेदादेकस्यसउल्लेखः सतांमतः रूच्यर्थयोगो
यथा लक्ष्मीनिवासगृहमित्यखिलानरेंद्राः शौर्यानिभूमिरवनिरित्यरिवीरवर्गाः विद्याविलासपदवीतिचलब्धव
र्णाः श्रीकाकतींद्रनगरीमभिनंद्यंतीति श्लेषेणयथा उग्रः सपत्नेषुगृहेषुसास्वान्नरामः प्रत्नीकेषुरणेषुभीमः लीला
सरलक्ष्म्याः पुरुषोत्तमश्चेत्याचक्षतेरुद्रनृपंकवींद्राः अथाध्यवसायगर्भमलंकारद्वयमुच्यते विषयीविषयिणोरन्य
तरनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिरध्यवसायः साद्विविधः विषयनिगरणेनविषयिनिगरणेनच पत्रान्यधर्मसंबंधादन्यत्व
नोपपत्तिर्न प्रकृतंहिभवेत्प्राज्ञास्तामुत्प्रेक्षाप्रचक्षते यत्राप्रकृतगुणक्रियासंबंधादप्रकृतत्वेनप्रकृतसंभवसात्प्रेक्षा
साद्विविधा वाच्याप्रतीयमानाच संभावनाप्रतिपादकानामनेकप्रायत्वेवमादीनांप्रयोगेवाच्या अप्रयोगेतुप्रतीयमा
ना जातिक्रियागुणद्रव्याणांचतुर्णांमध्येवासाविषयत्वेसाद्विविधाप्रत्येकंचतुर्विधा तेषांभावाभावरूपत्वेनद्वैविध्ये
प्रत्येकमष्टधा अध्यवसायगुणनिमित्तत्वेनप्रत्येकंषोडशप्रकारा निमित्तस्यवाच्यत्वगम्यत्वाभ्यांद्वैविध्यंवाच्योत्प्रेक्षाया
मेव प्रतीयमानोत्प्रेक्षायामिवाद्यनुपादाननिमित्तस्यवाप्रयोगेऽप्युत्प्रेक्षायानिरवलंबनत्वात् तथाजात्यादीनांस्वरूपेणहे
तुरूपेणाध्यवसायविषयत्वेचद्विविधत्वं वाच्योत्प्रेक्षायामपिहेतुफलयोरुत्प्रेक्षाविषयत्वेननिमित्तस्योपादानमेव
तथाहि अनुपात्तसाध्यसाधनत्वेननिर्देश्यानात्वयेपुक्षाति तथासाधनेनुपात्तसाध्यत्वेननिर्देश्योपि तयोरन्योन्यापे
क्षितत्वात् हेतुत्प्रेक्षायांफलंनिमित्तत्वेनतस्यानुपादानंप्रतिहेतुत्वसंगतेतफलोत्प्रेक्षायांसाधनंनिमित्तत्वंतस्या
नुपादानंप्रतिफलेनसंघटेत यथाप्रतापरुद्रनृपतेरपाकेकीर्तिसागरे। भग्नादरीद्राद्धकीर्तिसंगादिवजगत्त्रयी
अत्रोत्प्रेक्षानिमित्तस्यभङ्गस्यानुपादानेसंगादितिहेतूत्प्रेक्षानुद्भाभावहति यथा जयश्रीवासपद्मस्यविका
सायकरानुमान् प्रतिविकसिषात्वङ्मविद्रात्स्वप्रभूभुजः अत्रोत्प्रेक्षानिमित्तस्यभानुमतः प्रवेशस्यानुपादा
नेजयश्रीकमलविकासाएवेतिफलोत्प्रेक्षणमसमीचीनं अंतःस्वरूपोत्प्रेक्षायामेवनिमित्तस्यानुपादानानुपादा
नाभ्यांद्वैविध्यं अंतःश्वेत्यंवाच्योत्प्रेक्षायाः सद्गुणानां उपात्तगुणनिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षा उपात्तगु

णनिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षा उपात्तगुणनिमित्तजात्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षा उपात्तक्रियानिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षा उपात्तक्रियानिमित्तजात्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षा। उपात्तगुणनिमित्तजातिभावहेतूत्प्रेक्षा। उपात्तगुणनिमित्तजात्यभावहेतूत्प्रेक्षा। अनुपात्तनिमित्तजात्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षा। उपात्तगुणनिमित्तजातिभावफलोत्प्रेक्षा। उपात्तगुणनिमित्तजात्यभावफलोत्प्रेक्षा। उपात्तक्रियानिमित्तजातिभावफलोत्प्रेक्षा। उपात्तक्रियानिमित्तजात्यभावफलोत्प्रेक्षा। एवं चतुर्दशभेदाजात्युत्प्रेक्षा। उपात्तक्रियानिमित्तजातिभावफलोत्प्रेक्षा। उपात्तक्रियानिमित्तजात्यभावफलोत्प्रेक्षा। एवं च अनेनैवक्रमेण गुणक्रियाद्व्योत्प्रेक्षापि गणनीया। एवं च। वाच्योत्प्रेक्षायाः षट्पञ्चाशद्भेदाः प्रतीयमानोत्प्रेक्षातश्चत्वारिंशद्भेदा। तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायामपि निमित्तोपादानभेदाद्भेदत्रयमात् निमित्तस्य गम्यत्वेनक्रियारूपत्वेनचारुत्वविशेषाभावादेकत्वमेव गण्यते। गुणक्रिययोरुत्प्रेक्षाविषयत्वं उत्प्रेक्षानिमित्तत्वचाभ्युपगतप्राचामलंकारनिबंधेषुषट्नवतिर्भेदोत्प्रेक्षेति गणनामात्रेचारुत्वातिशयस्फुरणषट्पञ्चाशद्भेदानामत्र। तत्रयथासंभवमुदाहरणानि। उपात्तगुणनिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षायथा कीर्तेः काकतिवीररुद्रनृपतेः सिंहासनाध्यायिनः प्राचांभूमिभुजांयशः पिदधतीरकेदुतुल्यद्युतेः। रक्षादक्षिणराजलाभजनितामंदप्रमोदास्थितात्रैलोक्याद्दहसप्रसेवककुभांप्रांतेषुविद्योतते अत्रप्रभाशब्दाज्जातिरेव चेन्नः त्रैलोक्याट्टहासप्रभायाः कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वान्नोमाशाकवकाशः उपात्तक्रियानिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षायथा वीररुद्रस्यनृपतेः प्रियमादधानैराज्याभिषेकसलिलैः सरसीकृतायाः सद्यः सद्यः समुच्छ्वसितसाद्रयारागरसवाक्षोण्याः प्रमोदपुलकांकुरमंजरीव। अत्रपुलकमंजरीवेत्युत्प्रेक्षायांसरसीकरणक्रियारूपंनिमित्तं। अनुपात्तक्रियानिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षायाययथा। प्रतापरुद्रस्यनरेंदुकांतिः प्रणामभाजांभिपदद्यान्पाणां। लक्ष्मालक्षणविधिनिर्मितायांवर्णावलेर्वाचनदीपिकेव। अत्रदीपिकेतिजातिवचनाज्जातिरुत्प्रेक्ष्यते। अनुपात्तनिमित्तजात्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षायथादिग्जेतुर्विश्वप्रस्तुतमहसोरुद्रनृपतेर्जयप्रस्थानोद्यत्करितुरगसंमर्दजनितांरजः कृत्वायस्तप्रतिबलमस्तूर्यामिवदिवंप्रतापारव्यानन्यान्दिग्विधिधत्तेदिनकरात्। अत्रास्तूर्यामितिजात्यभावः जातिहेतूत्प्रेक्षायथा उदारदोस्तंभसुजयाप्रतापरुद्रस्यविश्वंधरधुरंधरस्याविश्वंभराकोमलशय्ययेवविस्मारितागात्रमहीधरासं अत्रशय्ययेवेति जातिहेतूत्प्रेक्षा जातिहेत्वभावोत्प्रेक्षायथा मेरुकल्पद्रुक्षत्वादिवधातारंविचिंतयन् सृष्टवान्काकनीक्षानिर्व्याजत्यागवै

३४

402
1966

भवं जातिफलोत्प्रेक्षायथानूनंविश्वंभरधारस्तंभीभवितुमाशयनो वीररुद्रनरेंद्रस्यभुजावाजानुलंबिनो अत्रस्तंभीभवितुमिति जात्यभावफलोत्प्रेक्षायथा। पक्ष्मलवधानालोक्यश्चवः काकतीयिनृपतिः प्रायेणामानुषत्वायतृणहृत्तिंसमाश्रिताः अत्रामानुषत्वायेतिजात्यभावस्यफलत्वं क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षायथा श्रीकाकतीयनृपतिद्विषद्गजनानोश्वासोर्मिभिः सपदिमर्मरितांतरालाः तासांनिवासविधये कृतयाचनानाप्रत्युत्तराणिददतीव मरुद्वनांताः क्रियास्वरूपभावोत्प्रेक्षायथा विमुखस्तिकाकतीक्षितीद्रवनसीमापिकवारकरकादनीवमुरीयात् चिकुरेषु विकर्षतिप्रतीच्यानददानेवनिजांतरप्रवेशं अत्रददानेतिक्रियायाअभावः क्रियाहेत्वभावोत्प्रेक्षायथा राज्ञांगवांकुरोद्भेदाः परिम्लानादिनेदिने काकतीद्रप्रतापार्कतीव्रोष्माभिभवादिव अत्राभिभवादिवेतिक्रियाहेत्वभावोत्प्रेक्षायथा कपोलफलकावस्थाः कृथंभूत्वातथाविधो अपश्यंताविवान्योन्यमीदृक्षांक्षामतांगतोक्रियाफलोत्प्रेक्षायथा दर्भोलिसंरंभमहाजिघांयः प्रस्थानभेरीनिनदोध्वभर्तुः लीनानिवान्वेष्टुमरातिवर्गान्विगाहतेन्नोलगुहांतराणि क्रियाभावफलोत्प्रेक्षायथा सीमाद्रिकुंजेषुविहारभाजः सिद्धांगनाः कल्पितचंद्रिकार्घान्श्रीवीररुद्रस्ययशोविलासान्गायंत्यसंस्पृष्टमिवांधकारं अस्मस्पृष्टमितिक्रियायाअभावस्यफलत्वंगुणस्वरूपोत्प्रेक्षायथा। चकास्तिकाकतीद्रस्यकृपालोकनविभ्रमः प्रकृतिष्वपिसर्वासुप्रसाददक्षमरीतिमान् गुणस्वरूपाभावोत्प्रेक्षायथा प्रतापरुद्रस्यमहाभिषेकपयःकणैः नीतलिनाविलांगाः प्रशातभावास्तृणकणीद्गाढभासानिलोल्लेखविभांतिदृष्ट्वा। अत्रप्रशांतेत्यनेनगुणाभावः गुणहेत्वत्प्रेक्षायथा जयश्रियामाश्चर्यनामुपतः श्रीवीररुद्रस्यरणेरुपाणः जयश्रियंवैरिमहीपतीनांससुत्सुकोहर्तुमसह्यवेग अत्रासह्ययेतिगुणस्यहेतुत्वं गुणहेत्वभावोत्प्रेक्षायथा जातावयंसप्रतिवीररुद्रनरेंद्रगोभिरिमगुल्फदग्धा इत्यप्रमोदादितिजीवनेषुमालिन्यमोनिधयोभुंजते अत्राप्रमोदादितिगुणाभावस्यहेतुत्वं गुणफलोत्प्रेक्षायथा आशिषगुणधूमानानेमल्यार्थमिवोत्सुकाः भुजग्यः काकतीद्रस्यगुणान्गातुंसधामुचः अत्रनैर्मल्यार्थमितिगुणस्यफलत्वं गुणाभावफलोत्प्रेक्षायथा॥ अरण्यावासोचितबंधवासक्रमगीर्ववैराग्यमिवाद्वारण्याः त्रिलिंगदेवोश्वरवैरिनार्यः पराङ्मुखालोचनविभ्रमेषु। अत्रावैराग्यमितिगुणाभावस्यफलत्वं द्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षायथा नतीवयस्मिन्परिपूर्णमेतित्यक्तानभः क्षोणितलावनीर्णः आनंदयन्निदुरिहस्वधाम्नाविभातिलोकानिवकाकतीद्रः द्रव्यस्वरूपाभावोत्प्रेक्षायथा अनन्यसाधारण

दानत्वौंडेसद्यः कृताथरिभवदर्थिसार्थे श्रीकाकतींद्रे भुविराजमानेद्योः पारिजातेननिनाङ्कतेव दिवः पारिजाताभावउत्प्रेक्ष्यते द्रव्यहेतूत्प्रेक्षायथा प्रतापरुद्रदेवनक्ष्माभृत्यक्षविजृंभितं समुन्मूलितमामूलादपरेणवज्रिणः द्रव्यहेतूत्प्रेक्षायथा प्रेंता काकतींद्रप्रतापोष्माविलीनांगनमेरुणा अस्फुवर्णाचलेनेवविरिंचिर्व्याकुलीकृतः अत्राप्यस्फुवर्णाचलेनेतिहेत्वभावः द्रव्यफलोत्प्रेक्षायथा दुग्धाणीवज्ञातायवकैलासाच्चलकोदयः स्फुटप्रतापरुद्रेणयशोदिक्षुप्रसारितं अत्रदुग्धार्णवज्ञातायवेतिफलत्वं द्रव्यभावफलोत्प्रेक्षायथा वीररुद्रनरेंद्रस्यजयप्रस्थानसंभवं रजः किंहतदिग्गोलंनिराकान्तमिवोत्थितं अत्रनिराकान्तमित्याकाङ्क्षाभावायेत्यर्थः एवंभेदांतरंयथासंभवमुदाहार्यं इत्युत्प्रेक्षा ॥ विषयस्यानुपादानादविषय्यभिनिबध्यते यत्रसातिशयोक्तिः स्यात्कविप्रौढोक्तिर्जीविता यत्रकविप्रौढोक्त्याविषयतिरोधाननविषयीनिबध्यतेसातिशयोक्तिः तस्याश्चातुर्विध्यंभेदः भेदः अभेदेभेदः संबंधःसंबंधः असंबंधेसंबंधइति कार्यकारणयोर्विपर्ययरूपत्वेनाध्यवसायमूलत्वाद्धेतिरिक्तवक्तुप्रौढोक्तिमूलत्वादतिशयोक्तिरितिकथ्यते तत्रभेदेभेदोयथा स्तानेकस्यतनुतेतः काकतीयकुलोदधेः लक्ष्मीपतिरसौचित्रंयन्मर्त्यमहोत्सवः अत्रप्रतापरुद्रकल्पद्दक्षयोरभेदाध्यवसायः अभेदेभेदोयथा औन्नत्यमहदन्यदेवमहितः कोप्येषमंगस्पृशामाकाप्यन्यासरणिः प्रतापयत्रासोरन्यवबाह्यप्रथा सूर्वेनूतनमेवरुद्रनृपतेर्जानेननन्वस्मिन्नोसामर्थ्यंचतुरानने नकियतीकीदृक्छवाकस्यिता औन्नत्यादर्वास्तवाभेदेपिभेदः कल्पितः स्वतःसिद्धयोढोक्तिसिद्धयोरौन्नत्ययोरभेदेपिभेदाध्यवसायः संबंधःसंबंधाय शिलाश्चित्तारलंतरुमरन्नारवीपश्चरसोवियद्वनुः सर्वज्ञगदपितदादोषविधुरं नस्रष्टुर्वधात्रीतदिदंचतुरश्रीकथमिदंस्रष्टुरंचरुद्रसकलगुणसाम्राज्यनिलयं अत्रविधातृसृष्टिसंबंधःसंबंधउक्तः अतीतब्रह्मसृष्टेर्ईश्वरेणाभेदाध्यवसायः असंबंधेसंबंधोयथा ब्रह्मनूमरुगिरोकृतपिकिमिदंनवविधास्तेमुदः स्वामिन्मुस्यमधिक्रियाद्यफलितायद्धरुद्रक्षतः मिथ्याकिंतुविकत्थसेत्रिजगतत्त्राणायमत्प्रार्थितः श्रीभुः क्ष्मामवतीर्णवानितिकथाजाताहरिब्रह्मणोः अत्रहरिविरिंचयोर्वृथिवगोष्ठामसंबंधोपिसंबंधउक्तः श्रीभुनासहकाकतींद्राभेदाध्यवसायः कार्यकारणयोर्विपर्ययरूपातिशयोक्तिर्यथामातः कथंकाकतिनाथरक्षरयेसरः कामशराः पतंतिति तद्रूपलावण्यजितः स्मरोपिनूनंगतः किंकरतामसुष्य अत्रकार्यभूतस्यकारणभूतास्त्रियदृष्टिपातात्पूर्वत्वमुक्तं ॥ ॥अथोक्ति ३५

405
1996

साम्यादलंकारनिरूपणेतिशयोक्तिहेतुकासहोक्तिर्निरूप्यते सहार्थेनान्वयोयत्रभवेदतिशयोक्तितः कल्पितोपम्यपर्यंतासासहोक्तिरितीष्यते यत्रभेदेभेदरूपयाकार्यकारणयोर्वापर्यरूपयावातिशयोक्त्याएकस्याप्राधान्येनान्वयेपरस्यसहार्थेनसंबंधेउपमानोपमेयभावःकल्पतेतत्रसहोक्तिः प्राकरणिकाप्राकरणिकाविषयत्वादुपमानोपमेयभावस्यसहार्थेसंबंधेनहयोरपिप्रकृतत्वान्नतदात्मना कार्यकारणयोर्वापर्यविपर्यपरूपातिशयोक्तिमूलासहोक्तिर्यथा अंधस्रक्षमाभृत्स्फटसिधाशरणेषुनीलोत्पलपत्रभासः पतंतिकंठेघरिभूपतीनांसाकंस्फुरत्स्त्रीजननेत्रकांत्याः अत्रकृपाणानांतपनोत्तरकालभाविनोदिव्यमाल्यपतनस्यसहकालत्वमुक्तमितिपौर्वापर्यविपर्ययः भेदेभेदातिशयोक्तिः श्लेषगर्भावारुत्वातिशयहेतुर्यथा दिनेदिनेरुद्रनराधिपस्यप्रतापलक्ष्मीरुदयंप्रयाति प्रकाशिनाशेषदिगंतरालविवस्वतासाधमनिद्यभासा अत्रोदयंप्रापयतीतिश्लेषणोदयपर्वताभ्युदययोरभेदाध्यवसायः अथसहोक्तिप्रतिपक्षाविनोक्तिर्निरूप्यते विनासंबंधियत्किंचिद्यत्रन्यस्यपराभवेत्र रम्यतारम्यतावास्यात्साविनोक्तिरितिस्मृता यत्रकस्यचिदसन्निधानाद्दूरस्थस्यस्मरम्यवामवत्साविनोक्तिः साद्वेधारम्याचेति अरम्यतायथा प्रतापरुद्रदेवस्यगुणवर्णनयाविना कीदृशीकाव्यरचनासंश्रुध्वकवीश्वराः अत्रप्रतापरुद्रगुणवर्णनेननविनाकाव्यश्रियोशोभनत्वमुक्तं अनेनकाव्यशोभामिच्छद्भिःकनीश्वरैःप्रतापरुद्रगुणावर्णयित्व्याइतिविधिरेवप्रकाश्यते रम्यायथा कलत्रर्णेनित्यंजयतिजगतीदात्रिजगतोवपुष्मत्यानंदविमलविभवेरुद्रनृपतौ विनालक्ष्मप्राप्यपतिदिवसपूर्णानिजतनुंप्रकाशस्यादिर्दुर्यदिदिविभवेत्सोपिरुजगः अत्रप्रतापरुद्रप्रकाशमानेचंद्रमसः कलंकेनविनाशोभनत्वमुक्तं सकलगुणशालिनः प्रतिपक्षस्यपुरस्तान्नादृशगुणवतयैवरम्यतानान्यथेति विशेषणानांनोल्येन्यत्रप्रस्तुतवर्तिनां अप्रस्तुतस्यगम्यत्वेसासमासोक्तिरिष्यते यत्रप्रकृतविशेषणसाम्यादप्रस्तुतंगम्यतेसासमासोक्तिः तत्त्रिविधं श्लिष्टविशेषणसाम्यंसाधारणमोपम्यगर्भंचेतिश्लिष्टविशेषणनयथा मद्योद्गतदनुरक्तश्रीसद्योविभ्रंथमरवलांपुलकितामुन्वीतनुंबिभ्रतीरागादंघ्रपतेः कृपाणलतिकागण्हातिकंठेअरीन् तद्योद्गतदनुरक्तभावविवशाः संमीलिताक्षाश्चिरंशून्यांतःकरणाभवंतिरवलुतेभावेखिलेकामिषु अत्रविश्लथमरवलांपुलकितामितिश्लिष्टविशेषणमहिम्नाकृपाणलतिकायाचापिकात्वप्रतीतिः अनुरक्तभावविवशाइत्यादिविशेषणद्वारारुद्रणानायकप्रतीतिः साधारणविशेषणेनयथा वीतव्रीडमुपास्तमोनमुदयद्वैस्वर्यं

माविर्भवत्स्वेदनिर्भरगात्रवेपथुमिलन्मूर्द्धोरगत्रस्तद्वाष्पकं संजातप्रलयंचकाकतिमहीनाथेनसंनर्त्तिनाभूपाः शैलगृहा
सूर्यातिविजनेमित्यासमालिंगिनाः अत्रभंगारभयानकसाधारणविशेषणाबलाद्भीत्यासमालिंगिनादीनामनुभावानामपि
कत्वप्रतीतिः औचित्यगर्भविशेषणेनयथा प्रतापरुद्रनृपतिर्धत्तेविश्वंभरा
श्रियं अत्रसमासोक्तेसवैत्रव्यवहारसमारोपएवनविनं सचतुर्विधः लौकिकवस्तुनिलौकिकव्यवहारसमारोपः शास्त्री
यवस्तुव्यवहारसमारोपश्चेतिद्विविधः शास्त्रीयेवस्तुनिशास्त्रीयव्यवहारसमारोपः लौकिकव्यवहारसमारोपइति
द्विविधः एवंचतुर्विधः यथाक्रममुदाहरणानि सप्तांगास्फुरदुद्दामदानलक्ष्मीविराजितः प्रतापरुद्रोभट्टात्मानंनृसिं
हीमनां अत्रलौकिकेकप्रकृतवस्तुनिलौकिकस्यसाक्षीमनामधेयस्यदिग्गजस्यव्यवहारःप्रतीतः तथागुरुप्रमाणे
ननिजेनसद्मास्तिरस्कृतोद्यत्प्रतिपक्षहर्तो प्रतापरुद्रस्यसमित्युदग्रखड्गोमरुत्वंडनपाडितत्वं।अत्रलौकिकेवस्तुनिकेशा
स्त्रप्रसिद्धवस्तुव्यवहारसमारोपः तथाअपूर्वार्थश्लाघागुरुफणितिसारस्यपदवीश्रुतिर्यावत्तंकिमपिकलयंतं
प्रतिपदं प्रबंधश्रीर्वीरक्षितिपतिकवीनांविजयतेबुधश्रेणीर्यस्यांनिपुणमधिकर्तुंप्रभवति अत्रालंकारशास्त्रीय
वस्तुनितत्रशास्त्रप्रसिद्धव्यवहारसमारोपः तथा सालंकारालसद्गुणासगुणारसनिर्भरा भावानुबंधिनीभातिभार
तीकाकतीश्वरे अलंकारशास्त्रीयभारत्याख्यवस्तुनिलौकिकनायिकाव्यवहारसमारोपः समासोक्तिर्विशेषणवि
शेष्ययोर्द्वयोरुपादानाभावाच्छ्लेषाद्विशेषः।उक्तिसाम्येपिश्लेषगर्भत्वंविशेषाद्वक्रोक्तिरुच्यते॥ ॥अन्यथोक्तस्यवा
क्यस्यकाक्वाश्लेषेणवाभवेत्॥ अन्यथायोजनंयत्रसावक्रोक्तिर्निरूप्यते यत्रकयाचिद्विवक्षयाकेनचित्प्रयुक्तस्यवाक्य
स्यान्यथाविवक्षयायोजनाक्रियतेसावक्रोक्तिः उक्तिवक्रत्वंकथंचित्सम्भवत्यपिएवंविधलक्षणासावात्सर्वालंकारेभ्यो
भिद्यते काक्वायथा बहुवल्लभःखलुराजासखितस्याश्रयानिर्भरसक्तिः न्यूनाश्रयोपित्वमात्मानंकिंनुलघूकरोषी
तिकाक्वाप्रतीयते श्लेषेणयथा कस्तेसंदारवंतंहृदिसदाराजाकिमिंदुर्नरक्षोणीमौलितिलकः समुरुरपिकिंनाहरद्दर्पं
विभुः ईशात्वंसखिसत्यमारुरुभगत्वंगात्रसारोद्भवेत्याख्यंखल्वपहारवाचिविरहंकिंचिद्वधैर्य्यस्मरत् स्वभावोक्ति
रसोचारुयथावद्वस्तुवर्णनं यत्रचारुतयावस्तुनाथथावद्वर्णननिबध्यतेसास्वभावोक्तिः मदच्युतानीतिकपोलतालु
मुद्भूतमूर्ध्वास्त्रिपदस्थितेन लोलायहस्तेनगजेनजानीतोनित्यात्ककः काकतिरुद्रदेवः उक्तिसाम्याद्व्याजोक्तिरुच्यते।

407
1996

व्याजोक्तिः मासमुद्रंतंयत्रवस्तुनिगूह्यते।यत्रप्रकाश्यंवस्तुसाम्यगर्भत्वेननिगूहनार्थत्वात्केनचिद्व्याजेनप्रच्छाद्यतेसा
व्याजोक्तिः यथा क्षोणीपाणिग्रहणसमयेसंमदाद्दोमहर्षसर्वांगीणेनृपतिलकः काकतीयान्वयेंदुः धीरोदात्तः शि
शिरसलिलैः किंनुराज्याभिषेकः कर्तव्यःस्यादितिमदुदसन्वीक्षतेमंत्रिवृद्धान् अत्रक्षोणीपाणिग्रहणसमयेजनित
रोमहर्षधीरोदात्ततयाप्रतापरुद्रदेवनमहाभिषेकसलिलद्रोत्यव्याजेनप्रच्छादयतामंत्रिणोवीक्ष्यंते व्याजोक्त्याकिंचित्
साम्यान्मीलनमुच्यते भीलनंवस्तुनायत्रवस्त्वंतरनिगूहनं यत्रवस्तुनावस्त्वंतरंप्रच्छादितंभवतिससीलनालंकारः ॥
सद्विविधः सहजेनागंतुकेनचिरोधानंअगंतुकेनसहजतिरोधानं यथाक्रममुदाहरणं उद्यः काकतिवीररुद्रनृपतेर्दोर्दंडवि
स्फूर्जितेर्युद्धप्रांगणवर्जितेषुपतिषुक्षापिप्रलीनात्मसु विश्वक्षीव्रतरस्मरज्वररुषामंगद्विषद्योषितांसंक्रांतोपिनलक्ष्य
तेयथिमहान्ऊष्माचिरंमानवः अत्रसहजेनरिपुकामिनागतेनस्मरानलोष्मणामार्गवशादागंतुकमनूष्मातिरोधीयते।
यथा प्रतापरुद्रस्यभुजप्रभावादंतर्भयाद्भिभुजामजस्रं श्वेदाश्रुकंपाद्युदयेप्यनंगगाढ्यास्त्रियःप्रेयांसंविश्वसंति।
अत्रभयजनितेनकंपादिनागंतुकेनसहजस्यप्रेमजनितस्यकंपादेस्तिरोधानं सामान्यंगुणसाम्येनयत्रवस्तंतरकृता॥
यत्रैकस्यवस्तुनोगुणसाम्येनवस्त्वंतरंक्यंभवतिससामान्यालंकारः यथा कैलासदुग्धांणवयोर्मिनद्धलक्ष्मीतुषप्र
नरेंद्रकीर्त्तो अत्रयःपुमांसप्रथमंस्वयंतेस्वसेवकात्संभवतोविलोक्य अत्रप्रतापरुद्रकीर्त्योर्जगत्क्षविज्रंभितायांकैला
सप्रभृतीनांतदेकात्म्यं इतरगुणानिद्यायसाम्यान्नगुणउच्यते नगुणःस्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृतिः यत्रन्यूनस्व
गुणंविहायसन्निहितवस्तुनःसकाशादुत्कृष्टगुणः यथा प्रतापरुद्रदेवाधिमरवज्र्योत्क्षाविज्रंभितैः नमनुपतिमा
णिक्यमौलयःस्रुचयःकृताः अत्रप्रणमतांभूपतीनांप्रारागमुकुटाः स्वाश्रोणप्रभांमुक्ताकाकतीयपरज्योत्स्नाग
र्वंधवलिमानमुद्वहंति तत्प्रतिपक्ष्यारतगुणानिरूप्यते।सतिहेतावनदृष्टःस्वीकारस्यानगुणः यत्रसन्निधानरूप
हेतोसत्यप्यन्यगुणस्वीकारानास्ति असावनगुणालंकारः यथा ईशानेसमयाजगत्यटतिते लीलाद्दहासोज्वलद्दत्या
त्रिपुरिनस्तदंगविलसन्मीलद्युतिद्योतिते ब्रह्माणंनिकषाचतत्तनुमिलत्स्वर्णप्रभाभास्वरंपुष्पान्तद्रनरेंद्रकीर्तिविभवः
स्वामेवशुभ्रांछविं अत्रहरिहरविरिंचानांसमपिवर्तिषुजगत्सुतत्तन्नानाप्रभासमयंघनिरंतरंविरूरमाणस्यप्रताप
रुद्रयशसोनिरंकुशः स्वकीयएवधवलिमाविज्रंभते अत्रनगुणंकिंचित्सक्रांतत्वाद्विरोधालंकारोनिरूप्यते आभास

स्तेविरोधस्यविरोधालंकृतिर्मता यत्रप्रथममाभासनयाप्रतीयमानोविरोधः पर्यवसानेपरिक्रियतेसविरोधालंकारः ॥
अत्रजातेर्जात्यादिनासहविरोधे चत्वारोभेदाः क्रियायाःक्रियागुणद्रव्यैः सहविरोधेएकोभेदः तत्रजातेर्जात्याक्रिययाचविरो
धोयथा यस्माकरोपिविलसत्तिनिस्तरामजडाशयोयमुदयश्चः विमलतरवारिधाराण्यासिर्हिरक्षितीशातापकरी अत्रपूर्वो
र्धेजात्योर्विरोधः कनलाकराण्यजडाशयइतिविरोधात् उत्तरार्धेजात्याक्रिययाविरोधः विमलतरवारिधारायाः सता
पकरणेविरोधात् अथश्लेषमूलेविरोधः जातेर्गुणद्रव्याभ्यांविरोधोयथा अमदः सार्वभौमोपिभास्वान्पिकलानिधिः
वीररुद्रनरेंद्रोयमङ्गनानांविहारभूः अत्रापिश्लेषमूलता। अत्रसार्वभौमाण्यमदइतिजातिगुणयोर्विरोधः भास्वान
पिकलानिधिरितिजातिद्रव्ययोर्विरोधः कलानिधेरेकत्वाद्व्यत्त अत्रापिश्लेषमूलता क्रियायाःक्रियाविरोधोयथा।
धर्मद्विषामर्थमुषांचभंगमुसादयन्काकतिवीररुद्रः त्रिवर्गसाधारणगोचरोपिकरोषेति।कामद्विषभावमाद्र। अत्रत्रिव
र्गसाधारणहेतुर्धर्मार्थविरोधिषुभंगकरणंकामारोस्नेहकरणंचेविरुद्धं।क्रियायागुणद्रव्याभ्यांविरोधोयथा एकोजिगीषु
र्विद्वाशेस्यगोत्रवात्सल्यलालसः करोतिकमलोल्लासंराजाप्यध्वनरेश्वरः अत्रजिगीषुविहारस्यगोत्रवात्सल्यमितिक्रि
यागुणयोर्विरोधः अत्रापिश्लेषमूलतेव गुणस्यगुणेनाविरोधोयथा रज्जतोभुवणमिदराजतिसलाहणिज्जासि। रु
द्दणरेंदकहंसारताविअथंदुराजाओ रजयनभुवनमिदराजतिश्लाघनीयासि।रुद्रनरेंद्रकथंसारक्कारिचेपांडुराजाता॥
अत्ररक्तत्वपांडुरत्वयोर्विरोधः गुणस्यद्रव्येणविरोधोयथा ज्वलत्वनापरोद्रोपिकाकतीयनरेश्वरः भूत्वाजेवात्कोभातिवाश्व
द्विश्वप्रियकरः अत्ररोद्रोपिजेवात्कइतिगुणद्रव्ययोर्विरोधः द्रव्यस्यद्रव्येणविरोधोयथा विभातिकाकतीद्रोयंरुद्रोपिचतु
राननः तथापिनिष्प्रपंचोयंपरुषोत्तमः एवंदर्शनेदर्शिताः अथमश्लेषेणापिसंभवति यथा स्वभावशिशिरादृष्टिरपि
काकतिभूपतेः सर्वागतापिनीजातापरिपक्षमहीरुहा अत्रस्वभावशिशिरापिनादृष्टिरितिविरोधः विरोधगर्भालंकारानिरूप्य
ते आधाररहिताधेयमेकंचानेकगोचरं अत्राक्यवस्तुकरणविरोधालंकृतिस्त्रिधा यत्राधारमनरेणाधेयोनिबध्यतेसएको
विशेषः एकोप्यनेकत्रप्रतीयतेसद्वितीयः प्रकृतस्याक्यवस्तुतरकरणेतृतीयोविशेषः यथाक्रममुदाहरणानि मलन
रुद्रदिलीपधर्मपुत्रप्रभृतिनरेश्वरसंश्रितायशः श्रीः अनुद्दितमधुनाप्युपैत्यमेत्रीविलसतिकाकतिवीररुद्रकीर्त्या अत्र
प्राचांभूपतीनांतिरोधानेप्याश्रितायाः कीर्तेरवस्थानं यथाच पश्यतोभयविकल्पः प्रतिनृपाःपश्चात्पुरः पार्श्वयोर

409
1996

प्यंतर्बहिरंधुपार्थिवपतिप्रोक्षिप्तकोक्षंयकैनिःसीमोल्बणधावनव्यतिकरप्रभ्रष्टदोरायुधाः शैलाश्छेलमठंतिकंपविगल
द्धामर्यशोर्थैः श्रियः अत्रभयभ्रांतानांशत्रुभूपतीनांप्रतापरुद्रनृपतिरेकोप्यनेकत्रप्रतीयते यथाच अपारकरुणानिधेः
सदसिवीररुद्रप्रभोः प्रसादमधुरकमालगतियत्रदृष्टिर्जने अतींद्रमतिकिंनराधिपमशेषलोकोन्तिनाकिंकिमधितिष्ठ
तित्रिभुवनस्वसर्वाधिकः अत्रसाधारणापिजनः प्रतापरुद्रप्रसादयात्रोक्तः।किंकिनलगतीति अत्राक्यवस्त्वंतरकरणं।
आधाराधेयवैचित्र्यादधिकालंकारोनिरूप्यते आधाराधेययोरानुरूप्याभावोधिकोमतः यत्राश्रयाश्रयिणोरानुरूप्येना
स्तिसोधिकालंकारःसद्विधः आश्रयस्याल्पत्वानाल्पत्वाभ्यां प्रथमोयथा स्तोकेब्रह्माणंधेर्विपुलतरतयास्थैर्यसंचारस्व
लासंकोचादकरात्रीभवदनरुचोकाकतींद्रस्यकीर्तौ एतेःप्रालेयशैलधीधररजतगिरिस्वर्णदीक्षीरसान्द्रक्षीराब्धिराशि
मुख्यैः प्रकटितमधुनानरुनीभावरूपं अत्राश्रयस्यरोदःकुहरस्याल्पत्वं।आश्रितस्यवीररुद्रयशसोवैपुल्यं द्वितीयोयथा
कापिकापिकलिंगमालवमहाराष्ट्रागवंगादयोभूपास्तादृशसन्यवैभवसमाकांतास्तिलाद्यांतराः लीनाः काकतिवीररुद्र
नृपतेर्व्यूहप्रपंचाश्रयात्तिःसीमबलवारिधेर्विदधतेनकोणंघहो अत्राश्रयस्यप्रतापरुद्रनृपतेः सेनांबुधेर्वैपुल्यं आश्रि
तानामंगवंगकलिंगप्रभृतिराज्ञानीकिनीनामल्पत्वं अथविभावनालंकारः कारणेनाविनाकार्यस्योत्पत्तिःस्याद्विभाव
ना तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते यत्रप्रसिद्धकारणपरित्यागेनकार्यस्योत्पत्तिर्निगद्यतेसाविभावना॥
यत्रकारणसाकल्येसत्यपिकार्यस्यानुत्पत्तिःसाविशेषोक्तिः यथा प्रतापरुद्रेणपराजितानांप्रत्यर्थिनांविंध्यमुहागत्ता
नां तमांस्यरण्येषुसमुद्भवंतितानिघस्रद्यापिनाद्भवंति अत्रतमःप्रादुर्भावस्यप्रसिद्धकारणंरात्रिः तस्याविद्यमानस्या
त्यंतिकेनि अत्रनिष्प्रतापत्वादिनिमित्तमस्त्येवकार्यकारणविरोधप्रस्तावनादसंगतिरुच्यते॥ बंदी।अप्रसिद्धका
रणेत्यादिकाद्यस्यैव। तथाहस्फटिकरणेषुसत्त्वपिजलानुत्पत्तिरिति॥ कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वेसत्यसंगतिः य
त्रैकदेशवर्तिनोरुपकार्यकारणयोर्भिन्नदेशस्थितिर्निबध्यतेसाःसंगत्यलंकारः बिभ्रत्सुधीरगुणैर्वीररुद्रनर
श्वरे भवंत्यतित्तरांचान्येनम्राःसामंतमौलयः अत्रराज्ञोभूभारः अन्यत्रशत्रुजनमनइति विरोधप्रस्तावनाद्व
चित्र्यनिरूप्यते विचित्रंस्वविरुद्धस्यफलस्याप्यर्थमुद्यमः यत्रस्वविरुद्धफलप्राप्त्यर्थमुद्योगः क्रियतेसाविचित्रा
लंकारः यथा प्रतापरुद्रनृपतेरग्रेदूरान्नरेश्वराः अवरोहंतिरुत्तिष्ठस्तानारादुभनगंतं अत्रारादुभवरोहंतीति

विपरीतफलप्राप्त्यर्थप्रयत्नः अथान्योन्यालंकारः अस्यापिविरोधमूलता तदन्योन्यंमिथोयत्रोत्पाद्योत्पादकतामेवं यत्र
रस्परंक्रियाद्वारकमुत्पाद्योत्पादकत्वंतदन्योन्यालंकारः यथा आरोहतारुद्रनरेश्वरेणविराजतेकाकतिराज्यपीठं आरुह्यत
नोज्ज्वलरत्नभाजाराज्ञापितलक्ष्मीमधिकांबिभर्त्ति अत्रप्रतापरुद्रभद्रासनयोरन्योन्यालंकार्यत्वं अथविरोधमूलोविषमा
लंकारः विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिस्तदेकंविषमं अकार्यंयत्रानर्थस्यवाभवेत् विरूपघटनाचासौविषमालंकृतिस्त्रिधा। एक
कारणाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिस्तदेकंविषमं अकार्यभूतस्यानर्थभूतस्योत्पत्तोद्वितीयं विरूपघटनेतृतीयं प्रथमंयथा॥
राज्ञः काकतिवीररुद्रनृपतेः खड्गात्तमालप्रभाडुड्डीनाद्गरुडोतिधवलाकीर्तेश्चियंपश्यता। लोकानामुरवैरिपादकमलाद्ध
तांविधन्निम्नगोऋत्वासप्रतिविस्मयाद्विस्मयादूरमतिप्रामानुभावभनः अत्रनीलवर्णात्खड्गादुद्भुधवलस्ययशसः स
मुत्पत्तिः द्वितीययथा आस्तांजयाद्वारिपुभूपतीनांसंग्रामसीमानमुपागतानां प्रतापरुद्रस्यविलोकनेनभ्रश्यंतिनोवैः सम
मायुधानिसनरोद्योगस्थफलस्यनूकेवलंविजयस्यानुत्पत्तिर्यावज्जीवितंत्रंवारूपानथोत्पत्तिरपि तृतीययथा कंभूपाला
स्तारुन्धिभवमहनीयप्रकृतयः ककचेयकांताद्वेस्तिरश्चिवद्वैतेकनिलया इतिप्रेक्षंप्रेक्षवनसुविरिश्चलद्रनृपतेप्रतापश्चा
घंनेशबरपुरवीराः प्रतिदिशं। अत्रमहानगरीनिवासयोग्यानांराज्ञामन्त्रिणांवनप्रदेशानांविरूपानांसंघटनं एवंवि
रोधगर्भालंकारानिरूपिताः अधुनाविषमवैधर्म्यात्समंनिरूप्यते सासमालंकृतिर्योगेवस्तूनोनानुरूपयाः वस्तून्यान्या
नुरूपपदार्थसंघटनाक्रियतेससमालंकारः। यथा बिज्जाओसअलाओलद्धीएसमप्पआवरुद्दम्मिसंघडिउणसुसरिस
होइकअल्लोसूअक्खा विद्यायाः सकलायालक्ष्म्यासमंप्रतापरुद्रे संघट्ट्यसकसदृशंभवतिकृतार्थः स्वयंकृत्वा अत्रप्रता
परुद्रेणसफलविधातालक्ष्म्याश्चयोगः अथगम्यमानोपम्यालंकारवर्गप्रस्तावः प्रस्तुतानांनथान्यथाकेवलधर्मतु
ल्यतः औपम्यंगम्यतेयत्रसमतातुल्ययोगिता अत्रकेवलप्रस्तुतानांकेवलाप्रस्तुतानांवासमानधर्मसंबंधाद्योपम्यं
गम्यतेसातुल्ययोगिता प्रस्तुतानांयथा भद्रासनाध्यासिनिरुद्रदेवतत्कीर्तयश्चद्विषदंनाश्चअनारतभ्रांतिविशेषभा
जः प्रतिक्षणंपांडुरतांभजंते अत्रकीर्तीनांद्विषद्रंगनानांचप्रकरणिकत्वं पांडुरतांभजंतइतिसमासधर्मः अप्राकरणि
कानांयथा कूर्मेंद्रपन्नगाधीशहस्तिकुलाद्यः मिथोनिःसारतांभजंतइतिसमासधर्मः अप्राकरणिकानां काकतीरुद्र

411
1996

हीभूति अत्रकूर्मेंद्रप्रस्तुतानामप्राकरणिकत्वं निःसारतांप्राप्ताइतिसमानधर्मः अत्रगम्यमानोपम्यंनवास्तवंकिंतुवेवक्षिकं
प्रस्तुतानांप्रस्तुतानांतुसामस्त्यतुल्यधर्मतः औपम्यंगम्यतेयत्रदीपकंतल्लिगद्यते यत्रप्रस्तुताप्रस्तुतानांसमस्तानामेव स्व
समानधर्मसंबंधेनोपम्यंगम्यतेनहीकांतस्यधर्मस्यादिमध्यांतगतत्वेनत्रैविध्यं आदिदीपकंयथा भारएणलेणअजुअंरङ्ग
उलदेएणसारिणाणेआदारातावज्जणिणाकलिजुअलंवीररुद्देण भातिनलिनकृतयुगंरघुकुलदीपेनत्रोरणावेता द्वाप
रंतपोजन्मनाकलियुगंवीररुद्रेण। अत्रयथानलरामधर्मपुत्रैः कृतत्रेताद्वापराः शोभंतेतथाकलियुगंवीररुद्रेणशोभते
इतिऔपम्यंगम्यते मध्यदीपकंयथा भारहीएजलहिरन्नहोणहाविपुण्णिमाचरो। रूवीएकमलप्पबोकीर्तीएषआवरुद्दो
ओभागीरथ्याजलनिधिंविराजतेज्योत्स्न्याचंद्रः श्रुत्याकमलप्रभवः कीर्त्याप्रतापरुद्रश्च। अत्रभागीरथ्यादिभिः समुद्राद्
योयथातथा कीर्त्याप्रतापरुद्रोराजतेइत्यौपम्यंगम्यते अंत्यदीपकंयथा सरलोअंसरणाकूणरलोअवीररुद्दणरणाहो।
फणिलोकंफणिनाथोरक्षतिनिसद्रवाद्वूगं यथासरलोकफणिलोकोसरनाथोरक्षितातथावीररुद्रणसरलोकोरक्ष्य
तइत्यौपम्यंगम्यते अथपदार्थगतालंकारद्वयानंतरंवाक्यगतमलंकारद्वयंनिरूप्यते। यत्रसामान्यनिर्देशः पृथग्वाक्य
द्वयंयदिगम्योपम्याश्रितासास्यात्प्रतिवस्तूपमामता॥ यत्रवस्तुप्रतिवस्तुभावेनसामान्यंवाक्यद्वयेनिर्दिश्यतेतेनग
म्योपमाप्रतिवस्तूपमासाधर्म्यवैधर्म्याभ्यांद्विधा यथमायथा। मंथानाचलएवैकः क्षमः सिंधुविलोडने प्रतापरुद्रए
वैकः शक्तः शत्रुविलोडने यथासमुद्रविलोडनेमंथानाचलः क्षमस्तथाशत्रुविलोडनेप्रतापरुद्रः शक्तइत्यौपम्यगम्य
ते द्वितीययथा प्रतापरुद्रएवैकः पटीयान्जनरंजने चंद्रादृतेक्षमोन्यथाशत्रुंजनान्यश्चकोरपरितोषणे अत्रयथाच
द्रेणचकोरपरितोषणंक्रियतेनथावीररुद्रेणजनरंजनंक्रियतइतिवैधर्म्येणोपम्यंगम्यते अत्रदृष्टांतः यत्रवाक्यद्वयंवि
बतथोच्यते सामान्यधर्मोवाक्यद्वैः सदृष्टांतोनिगद्यते यत्रबिंबप्रतिबिंबभावेनसामान्यवाक्यद्वयेनिगद्यतेसदृष्टां
तालंकारः सोपिसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यांद्विविधः आद्यायथा क्षोणीविभ्रतभूभृतः कतिपयेकापिप्रतिष्ठापुनः स्वर्णादे
र्दिगधीशावासनगरीसंदिग्धकुंजाश्रिय- राज्ञानोजनरंजनंविदधतांश्रीवीररुद्रप्रभोः कोप्यन्योमहिमानगच्छत्य
यंधुराधोरेयदोः शालिनः अत्रप्रतापरुद्रस्यमेरोश्चबिंबप्रतिबिंबभावादौपम्यंगम्यते वैधर्म्येणयथा काकतीद्र

कृपादृष्टिमात्राज्ज्ञाप्रतिसंपदः तावदज्ञानिनिद्रांतियावन्नोदेतिभानुमान् अत्राभास्वदुदयमात्रेणसंपदः संभवंतीति
वैधर्म्येणबिंबप्रतिबिंबनं अथगम्यमानोपम्यप्रस्तावनान्निदर्शनालंकारोनिरूप्यते असंभवद्धर्मयोगादुपमानोपमे
ययोः प्रतिबिंबक्रियागम्यायत्रसाम्यान्निदर्शना एतद्विपर्ययेद्वितीयानिदर्शना प्रथमायथा रघुतिमिरमुदस्यन्नद्यासे
हासनस्त्रिभुवनमहनीयः काकुत्स्थः क्षितींद्रः वदतिमहतिकोल्लासलीलाभिरव्यामुदयशिखरिचूडालंबि
नस्तीव्रभानोः अत्रनीव्रभानोरभिरव्यायाः प्रकृतेःसंभवादभिरव्यासदृशीमभिरव्यावहतीतिबिंबकरणाक्षेपः उपमे
यधर्म्योपमानेःसंभवाद्यथा वीररुद्रनरेंद्रस्ययशोवेशद्यसंपदः लक्ष्यंतेवीरवाराशीलीलादर्पणमंडले अत्रयशोवै
शद्यस्यडुग्धाणवेःसंभवात्सादृश्योपगमेप्रतिबिंबनगम्यते क्वचिन्निषेधवत्तादाक्षिप्तायाप्राप्तायाबिंबकरणाक्षेपो
यथा काकदीद्रद्दयत्कांताधात्र्यःप्रतिकाननं पद्मासंचयलक्षाण्यासंलेरक्तोत्पलाश्रियं अत्रसंचयतीतिनिषेधा
त्सूचेरक्तोत्पलश्रीराक्षिप्ता भेदप्रधानसाधर्म्यमुपमानोपमेययोः आधिक्यादत्यंतकथनाद्व्यतिरेकः सउच्यते यत्रोप
मानादुपमेयस्याधिक्येनात्यंतेनवाप्रतिपादनेनभेदप्रधानंसाधर्म्यमवगम्यतेसव्यतिरेकालंकारः यथा दिनद्युतिकु
मुदर्द्धतोनरागः शशिनिपरांचिपरंसरोरुहाणि कुवलयकमलादृतःप्रकाशाः प्रभवतिविश्वसहृत्यतापरुद्रः अत्र
रविशशिनोरसंभवेनसर्वप्रियकरत्वेनोपमेयभूतस्यप्रतापरुद्रस्याधिक्यं कुवलयकमलादृतप्रकाशाइतिश्लेष
समुत्थापितोव्यतिरेकः अथश्लेषालंकारः प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्तंचेच्छब्दमात्रसाधर्म्यंश्लेषोयंश्लिष्टत्वंसर्वत्रा
द्वयेनार्थे यत्रकेवलप्रकृतयोः केवलाप्रकृतयोश्चश्लेषः कथ्यतेतत्रप्रकारद्वयेपिविशेषणविशेष्यश्लिष्टताप्रकृ
तविषयेत्यभेदविशेषणमात्रश्लिष्टना अत्रविशेष्यस्यापिश्लिष्टत्वंशब्देशक्तिमूलध्वनिप्रसंगात् केवलप्रकृतयोः
केवलाप्रकृतयोश्चैकशब्दगोचरत्वेनध्वनिनाका तत्रार्थद्वयप्रतिपादनेअप्रकृतत्वेनप्रकृतत्वेनवावैधर्म्यादभि
धेवसमर्थाप्रकृताप्रकृतविषयेतुअभिधायाः प्रकृतैकपरतंत्रत्वात् अप्रकृतार्थप्रतिपत्तिर्व्यंजनायत्तैव तथो
क्तंकाव्यप्रकाशे अनेकार्थस्यशब्दस्यवाचकत्वेनियंत्रिते संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीहेद्याप्तिरंजनमिति तदेवंविधः श्लेषः अत्रकेवलप्राकरणिकयोर्यथा राज्ञः पूजाविधिंधत्तेसकलोमाधवतिथिः नीलकंठकलापांतस्फुरदज्ज

413
1996

मणित्विषि अत्रपूज्ञाविषयतयाहरिहरयोः प्राकरणिकत्वं अप्राकरणिकयोर्यथा सद्यः काकतींद्रोयंमहाकुलमहीभृतां
शिरोगृहीतसन्मार्गःस्फुरत्कंटकसंपदां अत्रमहाकुलानांहरिश्चंद्रप्रभृतीनांकुलपर्वतानांकुलपर्वतोपमानत्वेनाप्राकरणिक
त्वं प्राकरणिकाप्राकरणिकोयथा विजिनारिपुरोमूर्त्तोविलसत्सर्वमंगलः राजमौलिःप्रतापांकोरुद्रोरुद्रइवस्थितः॥अ
त्रप्रतापरुद्ररुद्रयोः प्रकरणिकाप्राकरणिकत्वं विशेषवैचित्र्यमूलत्वात्परिकरउच्यते यत्राभिप्रायगर्भाण्याद्विशेष
णपरंपरा तत्राभिप्रायविदुषामेसोपरिकरोमतः यत्रविशेषणानिसाभिप्रायाणिनिबध्यंतेसपरिकरालंकारः यथा
राज्ञोयादवंशपार्थिवमणेः प्रख्यातशौर्यश्रियस्तुंगतुंगतरंगसैन्यमहतोमग्नेकविघ्नस्यच॥सद्योरुद्रनरेंद्रनायक
चमूनाथेनकेनाप्यधिक्षप्तस्याचरितानिसेवणयतेजानातिसागोतमी अत्रराज्ञएवमादिविशेषणानिसाभिप्राया
णि अथाक्षेपालंकारः विशेषबोधायोक्तस्यवक्ष्यमाणस्यवाभवेत् निषेधाभासकथनमाक्षेपः सउदाहृतः यत्र
विशेषणप्रतिपत्त्यर्थमुक्तवक्ष्यमाणयोः प्राकरणिकयोर्निषेधाभासः कथ्यतेआक्षेपः उक्तविषयेवस्तुवक्तृकथ
नंवानिषिध्यतेवक्ष्यमाणविषयकथनंविषयेकथनमेवनिषिध्यतेतत्रायंसामान्यरूपेणप्रतिज्ञायविशेषरूपेणनि
षेधः अत्रोक्तावज्ञांतरस्यनिषेधः एवंचतुर्विधोयमाक्षेपःक्रमेणयथा नरेंद्रमौलेनवयंराजन्संदेशहारिणः जगदु
द्दीपिनः कश्चिन्नराजसिंहितकथ्यते अत्रराजसंधिविग्रहकारिणामुक्तोनवयंसंदेशहारिणइति वस्तुनिषेधः सचानुप
पद्यमानानुसंधिःविग्रहकालोचितवचनरूपपरिहारणात्त्ववादित्वेनपर्यवसितः सर्वज्ञगत्पालकस्यतवज्ञुभाव
नानवलोकनीयाराज्ञः किंनुभृत्यरूपेणपरिरक्षणीयाइत्येवमादिविशेषणाक्षिपति कथननिषेधायथा वयमत्र
रणाइत्येषांकिः कथंघटेतजगन्नितथत्रारणोत्रायस्यात्मानितिस्फुटमज्ञता सकलज्ञनतारक्षादक्षत्वयिप्रणताइ
तित्रिभुवननमस्कार्येसिद्धंप्रतापमहीपते अत्रवयमत्रारणाइत्याद्युक्तिकथननिषेधाभावरूपादवश्यपरिपाल
नीयत्वादिविशेषःप्रतीयते वक्ष्यमाणविषयेसामान्यंप्रतिज्ञायविशेषनिषेधोयथा विज्ञापयामस्तेकिंचित्काक
तीयकुलोद्भवा विज्ञाप्यतेकिमथवासर्वज्ञेरक्षकत्वयि अत्रविज्ञापयामइतिकथनंसामान्यप्रतिज्ञायाविशेषक
थननिषेधाभासात्सर्वथावयंरक्षणीयाइतिविशेषआक्षिप्यते अंशोक्तावज्ञांतरनिषेधोयथा प्रतापरुद्रःस्व

यमिहनिज्ञादेवंवतद्विक्रमदत्तहस्तोयूयंचत्वलोपमसारसाजस्तद्युक्तमेवंयदिवाकिमुक्तैः अत्रप्रतापरुद्रोमहीयान्पूर्यं
मल्यादत्यंद्योक्त्याकिमुक्तैरित्यंद्योक्तनिषेधाभासेनसर्वथाप्रणामैः प्रसादनीयोयेनप्रातिपक्ष्यमवलंबनीयंयुष्माभि
रितिन्नावुस्त्रीवचनभंग्याविशेषआक्षिप्यते समानार्थतयानिष्टविध्याभासोव्याक्षेपइत्युपगम्यते यथाचेष्टनिषेधस्या
नुपपद्यमानतयाऽभासत्वंतथानिष्टविधेरप्याभासत्वं यथानाथप्रतापरुद्रस्यसेवात्यजसिचत्यज अरण्यगहमधिन्या
रीतिरभ्यस्यतेमथा अत्रानिष्टभूतंप्रतापरुद्रस्यसेवात्यजननद्विषुकामिन्याविधीयतेसाविधिरनुपपद्यमानआभा
सत्वंपर्यवस्यति अरण्यगहमधिन्यारीतिरभ्यस्यनइत्यनेनविध्याभासएवोपबृंहितः अथगम्यत्वप्रस्तावाद्याजुस्त
तिरुच्यते निंदयावाच्ययायत्रस्तुविरोधावगम्यते स्तुत्यावागम्यनसानिंदाव्याजस्तुतिरसौमता यत्रनिंदाकथनमुखे
नस्तुतिर्मन्यतेसाएका यत्रचस्तुतिमुखेननिंदाप्रतीतिः साद्वितीया क्रमेणयथावीररुद्रविभोः कात्यांकिंवाद्यध
वलीकृतं यत्तदीयारिवक्त्रेषुदृश्यतेकालिनामहान् स्तुत्यानिंदायथा प्रतापरुद्रनृपतेरहोसाहसिकाद्विषः यद्दृशं
त्युदधीनद्रोलानारोहंतिस्मतंततः अथगम्यत्वप्रस्तावादप्रस्तुतप्रशंसा अप्रस्तुतस्यकथनात्प्रस्तुतंयत्रगम्यते अप्र
स्तुतप्रशंसेयंसारूप्यादिनियंत्रिता यत्रसारूप्येणसामान्यविशेषभावेनकार्यकारणभावेनचाप्रस्तुतकथानात्प्रस्तुतप्रती
तिस्तत्राप्रस्तुतप्रशंसा अप्रस्तुतात्प्रस्तुतप्रतीतिर्यस्मिन्समासोक्तिव्यावृत्तिः नचकार्यीकारणप्रतीतावनुमानविभावशंका॥
नचायंध्वनिः प्रतीयमानस्यवाच्यांगत्वात् तत्रसारूप्येणयथा आज्ञासुप्रशमितवामनोयुद्धयः किलध्वांतैमरगणैर्नरतरुध्व
स्तनागनवनवसौरभप्रसूनैरामोदंदत्तातिनिवासमारब्धं अत्रप्रकृतभ्रमरवृत्तांतेनाप्रस्तुतेनसर्वाशासंहरणविभवानुभावस्वरा
न्विहायसकलगुणसंपूर्णैः सर्वजनानंदीप्रतापरुद्रएकएवसर्वेषांविदुषांसेव्यइतिप्रस्तुतंप्रतीयतेसाम्यान्याद्विशेषप्रतीय
क्षितथा यत्रास्विनीपद्मभवस्यसृष्टिरुत्पादयित्रीनृपतेरबराणांतत्पालनालालनभाग्ययोग्यानांश्रिरान्मध्यमलोकएवः
अत्रप्रतापरुद्रस्यमहत्वेप्रस्तुतेसामान्यमभिहितं विशेषात्सामान्यप्रतिपत्तिर्यथा एतुमाणविणएवइणमणइवतुसको
डुहल्लाविपसासिविणक्खित्तइवणिआएकीरिसीसिद्धी द्रष्टुमनाअपिनृपश्यतिनसणातिवकुंसकुन्तहल्लापि स्वश्रीशाखा
पिनस्पृशतिवनितायाः कीदृशीरुद्धिः अत्रसुप्तानानचसंगमेनमहतीलज्जेतिसामान्येप्रस्तुतेविशेषाभिहितः कार्यालिं
गयतीतिर्यथा गाधारवाणीवाजातानीचादवमहाद्रयः महीमवतिसत्यस्मिन्काकतीयकुलेश्वरे॥अचार्थीवानागाधा

415
1996

दिभिः कार्यभूतैरप्रस्तुतैः कारणभूतंप्रतापरुद्रस्यव्याप्तंगांभीर्यादिप्रतीयते कारणात्कार्यप्रतीतिर्यथा प्रतापरुद्रनृपतेर्धरित्री
कल्पशाखिनः जानामथिरूपादृष्टिः किंवाविस्मयसेसखे अथकथमीदृशंमहाविस्मयभाजनमधुनाभवसीतिकार्यदृष्ठतेस
विस्मयस्यहृदेकारणभूतप्रतापरुपादृष्टिरभिहिता वाच्यसंभवासंभवोभयरूपतयायथासंभवंभेदादृष्टव्याः गम्यत्वप्रस्तावा
त्सर्वयोक्तमुच्यते कारणंगम्यतेयत्रप्रस्तुतात्कार्यवर्णनात् प्रस्तुतस्यनसंबंधंतत्पर्यायोक्तं॥यथा प्रतिभूपालभुजोतदीयदी
र्घाखाजिभूसराः प्रक्षालयंतिगात्राणिकाकतीयचमूचराः अत्रद्विषुनगरीदीर्घिकावापरिविहारेणप्रतापरुद्रचमूचरकृ
र्तृकेणकार्यभूतेनस्मरप्रारंभएवस्वपुराणियलायिताः प्रतीयंतइतिकरणंप्रतीयते अथप्रतीयं आक्षेपउपमानस्यकिम
र्थंकेनकथ्यते॥यद्वोपमेयस्योपमानत्वंप्रकल्प्यतेतद्वितीयं आद्यंयथा कीर्तौप्रतापरुद्रस्यविलसंत्यांगंतरे किमर्थमुदय
त्येषनिर्लज्जःशशलांछनः द्वितीयंयथा काकतीयकुलेलक्ष्मीःपतिरेषनसंशयः अनेनकथमल्पेःसुमेरुरुपमीयते॥अ
थनर्कन्यायमल्लालंकाराः साध्यसाधननिर्देशास्त्वनुमानप्रकीर्तितं रूपकहेतुकैतन्नूतकैतुमानवैलक्षण्यं यथा रजो
धूमश्येनाव्यतिकरभयात्यत्सरतिस्फुलिंगादृश्यंतेभटघटितकोक्षेयकभुवः तनोमन्येयात्राश्वासिसमयजोरुद्रनृपतेः
प्रभूतकोधाग्निर्दहतिरिपुभूपालनगरीः अथकाव्यलिंगं हेतोर्वाक्यवत्यर्थतेकाव्यलिंगमुदाहृतं यत्रहेतुगतत्वेनपदगतत्व
नवाप्रतिपाद्यतेतत्रकाव्यलिंगं यथा प्रतापरुद्रस्येषाकापिपंचाक्षरीश्रुतिर्हृदयंबिभ्रतोभूपावशीकुर्वतिसंपदः अत्रवा
क्यगतोहेतुः पदार्थगतोयथा म्लानापिभूभृतांभाललिपेरुच्छ्वसितापुनः प्रतापरुद्रदेवांघ्रिनखज्योत्स्नातोक्षिता अत्रपूर्व
म्लानायाभाललिपेः पुनरुच्छ्वसितप्रतापरुद्रनरेंद्रचरणस्वर्ज्योत्स्नास्नपनंहेतुः तस्यविशेषणगतत्वात्पदार्थगतत्वोक्तिः अथार्थां
तरन्यासः कार्यकारणसामान्यविशेषाणांपरस्परं समर्थनंयत्रसोर्थांतरन्यासउदाहृतः यत्रकार्यकारणभावेनसामान्य
विशेषभावेनवाप्रकृतस्यसमर्थनंसोर्थांतरन्यासः कार्यकारणभावेनयथा भूपाः प्रतापरुद्रस्यनताभवंतिनोन्नताः उन्नतं
नमयत्येषनतानुन्नमयत्यसौ अत्रफलरूपेणोन्नत्वेननम्रत्वंकारणंसमर्थितं सामान्याद्विशेषसमर्थनंयथा उद्दीप्तिना
रुद्रनरेश्वरस्यरणापदानेः प्रतिपक्षभूपाः विध्यत्यसीचित्रमचेतनेभ्योभीतस्यसर्वभयकारिनूनं अत्रभीतस्यसर्वभय
कारीतिसामान्यं अचेतनेभ्योपिभूपाः विध्यंतिविशेषंसमर्थयति विशेषात्सामान्यसमर्थनंयथा उष्णोपिहिसतांसंगा
त्भवत्येवाहसज्जनः प्रतापरुद्रमभ्येत्यकलिः कृतयुगायते अत्रप्रतापरुद्रसंगतिमाहात्म्याकलिः कृतयुगसदृशइति

तंत्रोक्तं अतः प्रकारत्रयमर्थान्तरन्यासस्यैवकन्यायमूलालंकारानंतरंवाक्यन्यायमूलालंकारानिरूप्यंते उद्दिष्टानांपदार्थानां
पूर्वंपश्चाद्यथाक्रमं अनुद्देशोभवेद्यत्रतत्रयथासंख्यमुच्यते यत्रयेनक्रमेणोद्दिष्टाःपदार्थाःतेनैवक्रमेणान्वेष्टव्यंतत्रयथास
ख्यालंकारः यथागांभीर्यौन्नत्यमनर्गलत्वंप्रतापरुद्रसमवेक्ष्यधाता अंभोनिधिर्व्यद्दिग्गजेषुस्थिंप्रयासेककलामभूत
अथार्थापत्तिः एकत्रवस्तुनोभावाद्यत्रवस्त्वन्यदापतेत् कैमुत्यन्यायतःसास्यादर्थापत्तिरलंक्रिया यत्रकस्यचिदर्थस्यसिद्धौ
तत्समानन्यायात् कैमुत्यनार्थांतरमापद्यतेसोर्थापत्तिरलंकारः नचात्रानुमानालंकारः कैमुत्यन्यायसंबंधन्यायरूपत्वात्॥य
था समंतादुद्दंडविविधहयधाटीकलेनगत्याक्रामन्यत्रनविधुरमेवणपतिः मनोक्रोधादंचद्भ्रुकुटिकुटिलरुद्रनृपतेन
पाणामन्येषांविपुलितरुषांकेवगणना अपिचत्रैलोक्यसारोविसृष्टवर्णश्चोलः प्रतापरुद्रेणतुल्यंतुलांसमारोढुमपूर्णएव
महीभृतांकागणनेतरेषां अत्रप्रतापरुद्रापेक्षयामेरावप्यसारत्वन्येषांमहाभृतामर्थादसारत्वंकैमुत्यादापद्यते अथपरिसंख्या
एकस्यवस्तुनाप्राप्तावनेकतायदा एकत्रनियमःसाहिपरिसंख्यानिगद्यते यद्यप्येकत्वंवस्तुनस्तथापद्यनेकत्रसंभाव्यमानेएकत्रे
वानेकस्मात्तत्रैवनिवर्त्तनाच्चतुर्विधः सप्रश्नपूर्वकः तदन्यथाचातु तयावद्यनार्थस्यशब्दत्वाच्चकथंचाप्यर्थोवा
ध्येचातुर्विधं तत्रशब्दवर्जनीयाप्रश्नपूर्विकायथा अर्थिकुवर्जनीयाप्रश्नपूर्विकायथाकिंवाक्षोमवितानंलोकानांकाकतीय
कुलकीर्तिकिंसौख्यंवसुमत्यारुद्रनरेंद्रस्यभुजवासः किंमउन्मिलोकाः काककितिलकोनहारकःक्षितिभृत्लोत
च्चःस्फुधयारुद्रनरेंद्रोनमदारः अप्रश्नपूर्विकाशब्दवर्जनीयायथा रागोधर्मेनविषमस्करेवसगतिः सत्सभायांनस्त्रीणांस्था
व्यसनमनिष्टंनीतिशास्त्रेनचाक्षेकीर्त्यांनित्यात्तेनचतुरतानार्थजातेविनोदविद्याभ्यासेनचपरिजनेरुद्रदेवस्यराज्ञः।
आर्थिकवर्जनीयाःप्रश्नपूर्विकायथा भूरेवमुवनंदेवः स्वयंभूरेवपार्थिवः प्रतापरुद्रएवैकश्चोलवनगरीशुभा क्षोणीरुद्र
नराधीशरक्षतिक्षतविद्विषिबलिसन्यलिभयंत्रिदिवगोत्रभित्कथा अस्यालंकारस्यश्लेषेणचारुत्वातिशयः उत्तरात्
श्रोन्नयोयत्रप्रश्नोत्तरेतथा बहुधाचनिबध्येतेतदुत्तरमितीर्यते यत्रोत्तरंनिबध्यमानात्प्रश्नऊह्यतेतदेकमुत्तरं चा
रुत्वार्थमसकृल्लोकान्तरप्रश्नप्रतिपादनमनुत्तरंद्वितीयं क्रमेणयथाकिमधत्युत्पत्तिस्तवस्तजनलोकेव्यवस्थितायदद्यज्ञा
नव्यंप्रभवतिनदारुद्रनृपतिः तदारभ्यान्मूर्धाजयतिविशदोधर्मविभवोमहीदेवाश्चाद्यद्विविधविभवारंभमुदिताः अ
त्रप्रतापरुद्रोयदाप्रभवतिनदारभ्यमूर्णाधर्मप्रतिष्ठा महीदेवाअपितथाविधसंतोषभाजःकिमधुनाष्टउसत्युत्तरात्क ४१

प्रतापरुद्रराज्येधर्मपरिपालनमस्तिकिंस्तरवोभूरुहराइतिप्रश्नउन्नीयते द्वितीयंयथा किंणुधणंकुलविज्जाओलाहोसज्ज
णोसहवासो करणअरीएअशिलाकोराआवीररुद्दणरणाहोकिंनुधनंकुलविद्याकोलाभः सज्जनेनसहवासः कानगरीएक
शिलाकोराजावीररुद्रनरनाथः अथवाक्यान्यायमूलालंकारप्रस्तावाद्विकल्पउच्यते विरोधेतुल्यबलयोर्विकल्पालंकृति
र्द्वयोः यत्रतुल्यप्रमाणविशिष्टयोर्द्वयोर्युगपत्प्राप्तौविकल्पः औपम्याच्चारुत्वं यथा भूपालाः क्रियतांमूर्ध्निधनुषांवाविनश्व
रा पादजायोधनाथस्यविध्यादेवानिषेव्यतां अत्रप्रतारुद्रप्रभवतिसज्ञासाधिवयहाभ्यांतुल्यप्रमाणाभ्यांशिरोनयनधनुर्नि
मनेयुगपदेवप्राप्तेपिरुद्धत्वाद्योगपद्यासंभवेविकल्पउक्तः विकल्पप्रतिपक्षभूतः समुच्चयोनिरूप्यते गुणक्रियायोगपद्यसमु
च्चयमुदाहृतः यत्रगुणानांवैमल्यादीनांक्रियाणांदर्शनादीनांवायुगपदवस्थानंससमुच्चयालंकारः यथा प्रतापरुद्रस्य
नोभद्रासनमुपैषुषि सतांप्रसन्नहृदयमसतांकलुषंमनः क्रियासमुच्चयोयथा पश्यइदंभणंरंडापदसइमभणाघ्रगलइमाणो
आघुणइमणंअसणंकिंएदंउवहसेहिआ पश्यतिदंमनरेंद्रेप्रविशतिमदनश्चगलतिमानश्च घूर्णतेमनश्चशून्यंकिमेतत्
श्यतसख्यः एतेभिन्नविषयउदाहरणे एकविषयत्वियथा त्रैलोक्यप्रथमानकीर्तिमहिनश्रीवीररुद्रप्रभोः सेवायोविरचय्य
काकतिपुरंभूपेषुनद्योषितः द्वारंयातिविलोकयंतिपुरतोनिश्वासमातन्वतेशुष्यंतिप्रलपंतियांतिननुतांमुह्यंतिमूर्छंतिच
गुणक्रियासामस्त्येनयथा देवकाकतिवीररुद्रनृपतौत्रैत्रप्रयाणान्मुखमाद्यद्दंतिचलत्यदानिविचलद्बाहिप्रधावद्रथं॥
विद्यायाननमाकुलाक्षमुदयत्कार्पण्यमाविर्भवत्कंपश्चाम्यतिसर्वतः प्रतिवनंप्रत्यर्थिभूभृद्गणः।रवलेकपोतन्यायेनबद्धू
नांकार्यसाधने कारणानांसमुद्गः सहितीयः समुच्चयः अनेकेषांयुगपदवस्थानाद्यथाशुभ्रंयशः शौर्यमहश्चदृतंविद्या
नाविमलंकुलंच प्रतापरुद्रस्यनरेश्वरस्यलोकोत्तरंरीतिमुदंचयंति अत्रयशःप्रभृतीनांलोकोत्तररीतिसंपादनप्रत्येकंहे
तुत्वेपिगुणसमुच्चयलेकपोतीयसंबंधः अथसमाधिः एकस्मिन्कारणेकार्यसाधनेन्यस्यापतत् काकुतीयनयतः समाधि
रुदीर्यते यत्रैकस्मिन्कारणेकार्यसाधनायप्रवृत्तंकाकुनालीयतयाऽन्यत्कारणमागत्यतत्कार्यंसुकरंकरोतिससम
माध्यलंकारः यथा रणांगणेरुद्रनरेंद्ररोषशमायराज्ञोधिक्तस्करतांवक्त्रेषुयद्दाशुवत्राशात्काकुनालीयतया
पतितेतस्मिंः कोपशांतिलक्षणकार्यस्यसुकरत्वं अथलोकन्यायमूलालंकाराः अतीतानागतेयत्रप्रत्यक्षइवलक्ष्यते

अत्यद्भुतार्थकथनाभाविकंतद्उदाहृतं यत्राद्भुतचरितोपवर्णनेनभूतभाविनोर्विस्मृतोः प्रत्यक्षायमाणत्वंतदाभाविकालंकारः नचभूतभाविनोः प्रत्यक्षवदाभासोविरुद्धः अत्यद्भुतवस्तुवर्णनयाभाविकानाहृदिभावनोदयात् तथाचभावनयापुनश्चेतसिदृशीनात्प्रत्यक्षायमाणत्वंघटतेएव यथायंथस्यभामिनीभावनयातस्याप्रत्यक्षायमाणत्वं नचायंस्वभावोक्तिः तस्यावस्तुस्वभावर्णनयाप्रत्यक्षायमाणता इहत्वद्भुतत्वेन नापिरसवदायलंकारः। तत्रविभावायनुसंधानेन रसादेर्भाव्यत्वमत्रत्वद्भुतत्वेन नचेयमुपेक्षाअतीतानागतयोः प्रत्यक्षत्वेनाध्यवसायाभावात् नचेयंभ्रांतिमदलंकारः॥ भावनायाअभ्रांतिरूपत्वात् अतः सर्वान्तीर्णएवायमलंकारः यथाध्वजायेकाकतीद्रस्यभातिकोडाकृतिर्हरिः माद्भुतस्तिवरद्दष्टायेयस्यालक्ष्यतमेदिनी अत्राष्टदग्द्वीपयुक्तायामेदिन्यायदृष्टाऐरद्भुतरूपतेति अद्भुतवर्णनयातथाविधभावनायांप्रत्यक्षवत्प्रतीतिसंभवः अथप्रत्यनीकालंकारः बलिनः प्रतिपक्षस्यप्रतीकारुद्भवेर्यत्तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकंतदुच्यते यत्रप्रबलप्रतीकारःसमर्थत्वात्तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकं यथा काकतीयपतिर्यायमहाप्यन्यकृतस्वसाहसभावडवाग्निःतद्भारिमन्नस्वबाधतेनिधिमपांबहिरंतः अत्रसादृश्यहेतुकत्वंतदीयत्वमित्यलंकारत्वं यद्वस्तुयेनकेनचित्कर्त्रायेनसाधनेनसाधितंतद्वस्तुतेनैवसाधनेनान्येनकर्त्रायदन्यथाक्रियतेसव्याघातः यथा काकतीयाभिज्ञातायनाभिज्ञाताधिकक्षितः दोर्भ्यांलब्धोदयान्भ्यान्ताभ्यामुदयान्सृजत् अथसाकन्यायमूलालंकारः क्रमेणकमनेकस्मिन्नाधारेवर्ततेयदि। एकस्मिन्नथवानेकंपर्यायालंकृतिर्मता एकमाधेयमनेकस्मिन्नाधारेवर्ततेनसएकः पर्यायः। नचात्रविशेषालंकारः तत्रैकस्यानेकयुगपद्वर्तनंअत्रतुक्रमेणतथा। एकस्मिन्नाधारेऽनेकमाधेयंवर्ततेतसद्वितीयः। नचात्रसमुच्चयालंकारः तत्राप्यकत्रानेकक्रियायुगपद्वर्तनंअत्रक्रमेणायथा दृष्टाणांगुहनाभिरेभवनोदरस्थशोरेः पुरापश्चान्मस्तकमंडलेफणाभृतः पाताललोकेशितुः अद्योर्वरपतिर्यारवरस्यमहतः श्रीकाकतीयप्रभोर्बाहाविश्वधुरीणसारमिहमेवद्योत्सवामेदिनी अत्रैकस्यामेदिन्याः क्रमेणानेकत्रवर्तनं एषामुरेवनिजवक्षसविधेनपाणौ रौर्यौक्तयः समभूवन्नाभिमानगर्भाः तेषांप्रतापन्यपवीक्षणकातराणांतत्रैवदीनवचनानिसमुद्भवंति अथसूक्ष्मालंकारः असलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशः सूक्ष्मउच्यते विदग्धमात्रज्ञेयस्यार्थस्ययत्राकारेंगितार्थाप्रकाशनंसूक्ष्मालंकारः यथा सरूअणसविहस्मिबहूदट्ठणणरंदपेसिअंदूरं सवेगिरूसहासंकस्तूरीविलेपणंकुणई गु

४२

419
1990

रुजननसदृधेवधूरिष्टानरेंद्रप्रेषितांदूतिं सर्वांगेषुसहासंकस्तूरीविलेपनंकुरुते अत्रैकस्तूरीविलेपनेनानिभिरेसमर्थः संकेतकालइतिप्रकाशितः अथोदात्तालंकारः अस्यापिलोकन्यायमूलत्वेनानन्तर्यकारणं तदुदात्तंभवेद्यत्रसमृद्धंवस्तुवर्ण्यते यत्रसमृद्धिशालिनोवस्तुनोवर्णनंक्रियते तत्रोदात्तालंकारः यथारम्यामेकशिलाभिधाननगरीमासेदिवाबुधाःसोवर्णाभुग्रहेभुरलरचितद्वासोरणाभुस्थिताः आरुह्यांगणमेदिनीभुकलनाक्रीडोत्सुकानभ्रकानमोदंतेस्मदृश्यरुद्रनृपतेस्तत्त्यागलीलायितं अथमानन्यायात् परिवृत्तिः समन्यूनाधिकानांस्यादविनिमयोभवेत् साकंसमाधिकन्यूनैः परिवृत्तिरसोमता समन्यूनाधिकानांसमाधिकन्यूनैर्विनिमयःपरिवृत्तिः समेनसमपरिवृत्तिः न्यूनेनाधिकपरिवृत्तिरधिकेनन्यूनपरावृत्तिश्चेति समेनसमपरिवृत्तिर्यथा सुधारसमुचोबाचोटत्वाकाकतिभुभुजे अतोलभंतकुवयःसरुस्वंगंधसिंधुरान् अत्रवचसांधसिंधुराणांचसमत्वं न्यूनेनाधिकपरिवृत्तिर्यथा उपायनगजाभ्यांदत्वासर्वेपिभूभुजः प्रतापरुद्रदेवस्यलभंतेस्मराज्ञया अत्रत्यज्यमानादुपायनानांदीयमानस्यरूपाविलासस्याधिकेनन्यूनपरिवृत्तिर्यथा प्रतापरुद्रस्यरणंनिताः प्रत्यर्थिभूभुजः दत्वाभूषाकिरीटिभ्योलभंतेवल्कलादिकं अत्रत्यज्यमानाद्भूषणज्ञातादीयमानस्यकरुक्लादेरल्पत्वं अथभ्रांतवत्प्रत्यूढन्यायमूलालंकारः पूर्वपूर्वप्रतायदाहेतुः स्यादुत्तरोत्तरः तदाकारणमालारत्नमालंकारंप्रचक्षते यदापूर्वपूर्वक्रमेणोत्तरोत्तरंप्रतिहेतुताभजेत्सकारणकालालंकारः यथाविद्यापाविनयोत्कर्षाविनयेनगुणार्जनं गुणैः प्राज्ञानुरागश्चक्रमायंकाकतीश्वरे यत्रोत्तरोत्तरंपूर्वपूर्वप्रतिक्रमाद्विशेषणत्वंकथनसमावेकावलीमता यत्रपूर्वपूर्वप्रतिक्रमेणोत्तरोत्तरंविशेषणत्वंभजत्तत्सएकावल्यलंकारः यथा प्रतापरुद्रनगरीस्रजनेरूपत्नीमिता सुजनास्फीतविभवाविभवाख्यशालिनः एकस्यापनेनोदाहरणं अपोहनेनापिभवंति नतद्राज्यप्रजायत्रनभवत्प्रीतिश्रियनतांप्रजाःप्रभुर्यामानस्यैकाकतीश्वरः यदातुपूर्वपूर्वस्यसंभवेदुत्तरोत्तरं प्रत्युत्कर्षावहंतन्मालादीपकमुच्यते यत्रपूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरगुणावहत्वं समालादीपकालंकारः भाग्यभूमामहीप्राप्तः काकतीद्रक्षमंमही भुजःप्रतापमुतुलंप्रतापश्चनगच्छयी उत्तरोत्तरमुत्कर्षःसारोलंकारउच्यते यथानगत्सुधाभातिनस्यामेकशिलापुरी काकतीयकुलंतत्रतस्मिन्नुद्भटनरेश्वरः सकलभुवनसारप्राप्तप्रतापरुद्रविश्रुतीकुर्वतः चिरादस्यालंकारस्यसारइत्यन्वर्थाभिधानं॥ ॥ इतिपरंचाक्यप्रमाणधारावारपारीणविद्यानाथकृतोप्रस्तापरुद्रयशोभूषणेलंकारशास्त्रेऽर्थालंकारप्रकरणसमाप्तं अथसंसृष्टिसंकरौनिरूप्यते यथालोकिकीयालंकाराणांहरणमथानोमिश्रमथानांचसौंदर्यहेतुन्मन्यान्यस

बंधेनचारुतानिर्वाहोदृश्यते तथैवकाव्यालंकाराणांरूपकादीनांमिथःसंबंधेनसौंदर्यनिर्वाहःप्रतीयते सचसंबंधोद्विविधा संयोगरूपःसमवायरूपश्चेति संयोगोतिलतंडुलन्यायःसमवायेक्षीरनीरन्यायः तिलतंडुलन्यायेनसंसृष्टिः क्षीरनीरन्यायेनसंकरः अनयोःपृथक्चारुत्वातिवाहेतुत्वादलंकारधुरंधरत्वेनतद्भेदोक्तालंकाररूपता तत्रादौसंसृष्टिर्निरूप्यते तिलतंडुलसंश्लेषन्यायाद्यत्रस्थूलसूक्ष्मालंकाराःसासंसृष्टिर्निरूप्यते यत्रतिलतंडुलन्यायेनपरस्परसंबद्धोरूपकादयोभवंतिसासंसृष्टिः साद्विविधाशब्दालंकारगतत्वेनार्थालंकारगतत्वेनोभयगतत्वेन शब्दालंकारसंसृष्टिर्यथा शुभंकरंगमगधासिंधुरधुरानिर्दारतोवंतलात्वंगतुरंगमप्रतिभयाद्याकस्यदनाःस्यदनाः नीवारंशभवत्समुद्गटभटाटोपस्फुटिकनदानिःसीमाः प्रचरंतिरुद्रनृपतेर्नेत्रप्रयाणोद्यमाः अत्रछेकानुप्रासस्यानुप्रासयोःसंसृष्टिः उभयसंसृष्टिर्यथा प्रतापरुद्रोदंडोमंडलाग्रेणमंडितः दृश्यतेसमरेवैरिरूपेणफणवानिव अत्रवृत्त्यनुप्रासोपमयोःसंसृष्टिः अथसंकरोनिरूप्यते क्षीरनीरन्यायेनाद्यत्रसंबंधःस्यात्परस्परं अलंकृतीनामेतासांसंकरःसदुदाहृतः यत्रक्षीरनीरन्यायेनालंकाराणांमिथःसंबंधोभवतिससंकरः तस्यागांगिभावेनैकवाचकानुप्रवेशेनसंदेहेनचत्रिविधं तत्रांगांगिभावेनसंकरोयथा उद्यद्धरिनगर्जितेर्द्विपघटाकारैर्विनीसंभ्रमैः क्षोणीभृत्कपटोपरोधपटुभिःप्रावृड्विहारादिव शत्रुस्त्रीबहुलाश्रुदृष्टसमितक्षमाचक्रनरेंद्रयात्राः काकतिवल्लभस्यनगतामानंदमातन्वते अत्रयात्राःप्रावृड्विहारादिवेतिउपमालंकारेणाद्विपघटाकारैर्विनीत्यत्रोपमासाध्यतद्रूपतिसज्ञानीयतेरंगांगिभावः कारैर्विनीर्द्विपघटेतिसमासाश्रयणंक्षोणीभृत्कपटोपरोधपटुत्वस्यक्षमूलतानिर्वाहाय इतिविजानीयतेरंगांगिभावः एकवाचकानुप्रवेशसंकरोयथा विजितारिपुरोमूर्तोविलसत्सर्वमंगलः विभुःशंभुरिवाभातिकाकतीनरेश्वरः अत्रविजितारिपुरइत्यर्थसाम्यादुपमाविलसत्सर्वमंगलइतिशब्दसाम्याच्छ्लेषश्च तौचांगांगिभावेनैकस्मिन्निवशब्देनप्रविष्टौ संदेहसंकरोयथा सनातःप्रतापरुद्रेंद्रःकाकतीयकुलावधौ धनेजनचकोराणांप्रसादज्योत्स्नयाभृतं अत्रकाकतीयकुलावधावित्याद्योरूपकयमकयोःसंदेहसंकरः काकतीयान्वयएवांबुधिः अंबुधिरिवकाकतीयान्वयइतिसमासहृद्यसंभवात् नचात्रसाधकंबाधकंवाप्रमाणमन्यतरस्यास्तीतिसंदेहएवपर्यवस्यतीति साधकबाधकप्रमाणयुक्तिश्चेत्तदासंदेहनिवृत्तिः तत्रसाधकंयथा प्रतापरुद्रनृपतेःपरिजातात्समुद्भवाः वसंतयंतिदिङ्नार्योमधुनाकीर्तिमंजरीः अत्रकीर्तिरेवमंजर्यइतिरूपकालंकारेणसंसृष्टिसंकरोबाधकंयथा काकतीद्यस्यनिःसीमाध्वनौदिक्षुविजृंभिते व्याकुलीकृतसत्वोभूत्प्रतिपक्षबलावर्णवः अत्रप्रतिपक्षबलावर्णवइत्युपमयाव्याकुलीकृतसत्वइतिबाधकंप्रमाणं उपमितंव्याघ्रादिभिःसामान्याप्रयोगइतिअनुप्रासेनसामान्यप्रयोगस्योपमासबाधकत्वात् अतःपारिशेष्याद्रूपकालंकारः एवंयथासंभवमन्येषामप्यलंकाराणांसंसृष्टिसंकरौबाह्व्यौतत्रतत्रालंकारेषु॥ ॥ इतश्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारणपारीणश्रीविद्यानाथकृतौप्रतापरुद्रयशोभूषणनामालंकारशास्त्रंसमाप्तम् श्रीजयतु ॐ ॐ ॐ ॐ

४२१
1976

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

ॐ इतिप्रतापरुद्रनाटकसंपूर्ण ॐ